

Дорошко Микола Савович – доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Автор понад 130 наукових та навчально-методичних праць з історії України ХХ ст., міжнародних відносин і країнознавства, у тому числі монографій «Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз» (2004), «Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.)» (2008), «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)» (2010, у співавторстві), навчальних посібників «Країнознавство. Країни СНД і Балтії» (2008), «Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД» (2008), підручника «Країнознавство. Країни СНД, Європи і Північної Америки» (2009, у співавторстві).

НЕ ПИСУ

778329

ISBN 978-966-521-578-3

9 789665 215783

www.nika-centre.kiev.ua

Геополітичні інтереси та зовнішня політика
держав пострадянського простору

■ М.С. Дорошко

М.С. Дорошко

ГЕО політичні інтереси та зовнішня ПОЛІТИКА держав пострадянського простору

НІКА
центр

М.С. ДОРОШКО

**Геополітичні інтереси
та зовнішня політика
держав пострадянського простору**

Навчальний посібник
для студентів напрямку «Міжнародні відносини»

НБ ПНУС

778329

Київ
Ніка-Центр
2012

УДК 94(47)
ББК 66.0я73
Д69

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАН України *В.Ф. Колесник*,
д-р іст. наук, проф. *А.М. Киридон*,
д-р політ. наук, проф. *Г.М. Перепелиця*

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Дорошко М.С.

Д69 Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору : навч. посіб. / М.С. Дорошко. — К. : Ніка-Центр, 2011. — 228 с.

ISBN 978-966-521-578-3

У пропонуваному навчальному посібнику на основі широкого комплексу історичних і дипломатичних матеріалів здійснено аналіз геополітичного середовища, геополітичної орієнтації та зовнішньої політики нових незалежних держав, що утворилися внаслідок розпаду Радянського Союзу.

Для студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, які спеціалізуються в галузі міжнародних відносин, країнознавства, історії, всіх, кого цікавлять проблеми геополітики та зовнішньої політики держав пострадянського простору.

ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА
КОД 02125286
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

77 83 28

ІНВ. №
ISBN 978-966-521-578-3

УДК 94(47)
ББК 66.0я73
© М.С. Дорошко, 2011
© Оригінал-макет. Видавництво
«Ніка-Центр», 2011

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. Історичні й геополітичні підстави зовнішньої політики держав пострадянського простору	7
Розділ 2. Геополітичні пріоритети і зовнішня політика України	23
Розділ 3. Геополітичні традиції, стратегія і зовнішня політика Російської Федерації (РФ).....	47
Розділ 4. Геополітичні інтереси і зовнішньополітичні пріоритети Білорусі та Молдови.....	69
Розділ 5. Геополітична орієнтація і зовнішньополітичні пріоритети держав Балтії (Литви, Латвії, Естонії)	88
Розділ 6. Геополітичне середовище і проблеми регіональної безпеки країн Південного Кавказу.....	103
Розділ 7. Геополітична орієнтація і зовнішня політика Азербайджану, Вірменії й Грузії.....	128
Розділ 8. Геополітичне й безпекове середовище країн Центральної Азії.....	149
Розділ 9. Геополітична орієнтація та зовнішня політика Казахстану і Киргизстану	180
Розділ 10. Геополітична орієнтація і зовнішньополітичні пріоритети Таджикистану, Туркменистану та Узбекистану.....	194
Рекомендована література	221
Про автора.....	226

20-річчю незалежності України присвячується

Вступ

Двадцять років тому в грудні 1991 р. припинив своє існування один з двох центрів біполярного світу — Союз Радянських Соціалістичних Республік. Крах СРСР сприяв закінченню «холодної війни» і політичному об'єднанню Європи. З погляду геополітики розпад СРСР став найважливішим історичним фактом кінця XX ст., позаяк кардинально змінив політичну карту світу, на якій з'явилося 15 незалежних пострадянських держав.

Вивчення досвіду 20-літнього періоду незалежного функціонування країн колишнього СРСР дозволяє стверджувати, що незбіг інтересів і суб'єктивних намірів їх керівників призвело до парцелізації пострадянського геополітичного простору. Крім семи європейських держав — республік колишнього СРСР (Російська Федерація, Україна, Білорусь, Молдова, Литва, Латвія, Естонія) з їх різними, часто протилежними геополітичними орієнтирами та інтересами, на пострадянському просторі можна виділити (передовсім за географічною ознакою) два субрегіони — Центральної Азії та Закавказзя. Зазначена парцелізація на базі різноманітного підходу до зовнішніх орієнтирів не дозволяє визначити, що в цих регіонах існує ідентичність геополітичних уподобань, усталена система відносин незалежності, взаємозалежності або залежності. У принциповому плані держави пострадянського простору ближчі між собою за внутрішнім станом і потенціалом еволюції своїх геополітичних позицій. У цьому процесі нові незалежні держави прагнуть до створення стабільної системи міжнародного співробітництва — системи, що здатна забезпечити їх політичну й економічну безпеку.

Однак якщо держави Балтії закріпили свої національні суверенітети в рамках ЄС і НАТО, решта країн, що постали на уламках СРСР, і увійшли до Співдружності Незалежних Держав (СНД), досі перебувають на зламі між пострадянським минулим і європейським майбутнім. Вичерпавши за 20 років економічний, політичний і геополітичний ресурс пострадянського розвитку, 12 колишніх радянських республік, що постали внаслідок грудневих (1991 р.) Біловезьких та Алмаатинських угод,

опинилися перед проблемою легітимності. Позаяк Російська Федерація, що набирає геополітичної ваги і прагне закріплення своєї сфери впливу на пострадянському просторі, ставить легітимність державності країн СНД і Грузії у пряму залежність від їх геополітичної орієнтації, зовнішньополітичного вибору та міжнародної ідентичності.

Геополітична невизначеність колишніх радянських республік, більшість з яких за своїм політичним і насамперед економічним потенціалом не можуть претендувати на високе місце в геополітичній структурі світового та навіть регіонального рівнів, ускладнюється не лише господарськими труднощами, успадкованими від командно-адміністративної моделі, та новими, що виникли під час ринкових реформ, а й новим комплексом геополітичних криз, що формується на сучасній міжнародній арені. П'ятиденна російсько-грузинська війна у серпні 2008 р., внутрішньополітична криза 2009–2010 рр. у Молдові, спроби балансування на міжнародній арені Білорусі, повернення до багатовекторної зовнішньої політики України — усе це свідчення пошуку нових геополітичних ідентичностей пострадянськими елітами.

У зв'язку з цим аналіз геополітичного і безпекового середовища, зовнішньополітичних пріоритетів країн колишнього СРСР наразі є актуальним і своєчасним, адже попри значний економічний, демографічний потенціал і багату культурну спадщину, дослідження геополітичних інтересів більшості нових незалежних держав пострадянського простору, їх місця та ролі у міжнародних відносинах та світовій політиці досі є своєрідною terra incognita в сучасному світі. Головне завдання пропонованого навчального посібника — з'ясувати вплив географічного розташування, природно-ресурсного і демографічного потенціалу, державотворчих традицій на геополітичну орієнтацію країн пострадянського простору, вироблення і реалізацію ними основних засад зовнішньої політики.

Розділ 1. ІСТОРИЧНІ Й ГЕОПОЛІТИЧНІ ПІДСТАВИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Історичні передумови сучасних геополітичних процесів на пострадянському просторі. Визначальну роль в утворенні Російської імперії відіграло Московське князівство, що 1276 р. виокремилася як удільне з Великого князівства Володимирського і згодом перебрало на себе роль «збирача» земель північно-східної частини колишньої Київської княжої держави. Після звільнення наприкінці XV ст. від монголо-татарського іга, вступило в боротьбу з Великим князівством Литовським і Королівством Польським за політичну спадщину Київської Русі та приступило до активного «освоєння» східних неслов'янських теренів.

Першими об'єктами московської експансії на неслов'янських теренах стали Казанське й Астраханське ханства колишньої Золотої Орди, підкорені царем Іваном IV Грозним (1533–1584), згодом до Москви були приєднані народи Поволжя і Сибірське ханство. А вже з середини XVII ст. активізувалося розширення Російської держави у західному напрямку — на слов'янські та неслов'янські терени України, Східної Білорусі, Балтії. Інкorporація до складу Росії нових територій підготувала ґрунт для проголошення її восени 1721 р. імперією. На анексованих і включених до складу Росії територіях імперський уряд проводив традиційну для таких політичних утворень політику асиміляції підкорених народів, нерідко застосовуючи й грубу силу, як це було, зокрема із зруйнуванням у 1775 р. Запорозької Січі.

Особливої активності наступально-агресивна зовнішня політика Росії набула за правління імператора Петра I (1682–1725)*. Найактивнішим продовжувачем політики Петра I у XVIII ст. стала імператриця Катерина II (1762–1796). Зокрема, за Петра I офіційний Петербург за Нішгадським мирним договором зі Швецією (30 серпня 1721) отримав Інгерманландію, Естляндію, Ліфляндію, частину Карелії та острови Езель, Даго і Моон.

У 1772 р., спритно використавши так зване дисидентське питання (про становище й права православного і лютеранського населення), Російська імперія спільно з Пруссією і Австрією здійснила перший поділ

* Роки правління, перебування при владі.

Речі Посполитої і отримала східну частину Білорусі по Західній Двіні та верхньому Дніпру. Під приводом «внутрішньополітичної нестабільності» в Криму Катерина II своїм указом від 8 квітня 1783 р. відібрала в Туреччини Кримський ханат і включила його до складу Російської імперії. Наприкінці того ж року Туреччина змушена була офіційно визнати цей факт, внаслідок чого Росія отримала собі додатково все Приазов'я і Причорномор'я від Південного Бугу до Кубані. На території півострова розгорнулося будівництво військових фортець, а новозаснований Севастополь став базою російського Чорноморського флоту.

Наступним зовнішньополітичним успіхом Росії стало здобуття у союзі з Австрією перемоги у війні з Туреччиною 1787–1791 рр. За умовами Ясського мирного договору від 29 грудня 1791 р. Туреччина змушена була відмовитися від претензій на Крим, Кубань і Східну Грузію, а до Росії приєднувалася західна частина північночорноморського узбережжя до Дністра. У 1793 р. Росія, у згоді з Пруссією та Австро-Угорщиною, здійснила другий поділ Речі Посполитої, внаслідок чого отримала центральну частину Білорусі й Правобережну Україну. Наступного року царські війська під командуванням Олександра Суворова жорстоко придушили польське повстання під проводом Тадеуша Костюшка і забезпечили проведення у 1795 р. третього поділу Речі Посполитої, за яким Росії дісталися Курляндія, Литва, Західна Білорусь і Волинь.

Наступним напрямом російської експансії став Кавказ. У вересні 1801 р. було видано царський маніфест про приєднання до Російської імперії Східної Грузії, згодом російське підданство прийняли Мінгрельське і Гурійське князівства. Гянджинське та інші ханства Північного Азербайджану, що входили до складу Перської імперії, визнали владу Російської імперії тільки після збройного втручання, що викликало тривалу російсько-іранську війну (1804–1813).

Одночасно Росія продовжувала свою експансію й на північному та західному напрямках. Скориставшись труднощами наполеонівської Франції в Іспанії, імператор Олександр I (1801–1825) домогся визнання прав Росії на Молдову, Волощину і Фінляндію. А напередодні вторгнення наполеонівської армії в Росію, у травні 1812 р., офіційному Петербургу вдалося укласти Бухарестський мирний договір з Туреччиною, за яким до російських володінь було приєднано Бессарабію й частину чорноморського узбережжя з Сухумі. У 1813 р. російській дипломатії вдалося укласти Полістанську угоду з Іраном, за котрою до Росії відійшли Дагестан, Західна Грузія і Північний Азербайджан. Ця угода, крім територіальних надбань, мала для Росії й ще одну важливу вигоду — зірвала плани Наполеона на виступ проти неї південних союзників Франції.

Після розгрому наполеонівської Франції Росія, як держава-переможниця, взяла активну участь у поділі її територіальних володінь. За рішенням Віденського конгресу (1815) їй було передано Королівство Польське — частину колишнього Варшавського герцогства, без Познані, Галичини й Кракова, захоплену свого часу Наполеоном у Пруссії.

Наступні територіальні надбання Росії припадають на добу царювання Миколи I (1825–1855). Внаслідок вдалої для Росії війни з Іраном (1826–1828) до складу Російської імперії за Туркманчайським договором 10 лютого 1828 р. увійшло Нахічеванське ханство. У той же час Адрианопольський трактат від 2 вересня 1829 р., що увінчав російсько-турецьку війну 1828–1829 рр., остаточно визнавав приєднання до Росії Грузії, Єреванського й Нахічеванського ханств, а також дозволяв вільний прохід через Босфор і Дарданелли російських торговельних суден.

Остаточне формування Російської колоніальної імперії припадає на другу половину XIX ст. У цей час відбувається повне завоювання Кавказу, захоплення Приамур'я і Примор'я. Ще одним важливим напрямком зовнішньополітичної експансії Петербурга стала Центральна Азія, яка після включення до складу Росії у першій половині XIX ст. Казахстану і Закавказзя та виходу до узбережжя Тихого океану опинилася в оточенні російських володінь. Безперервні династичні чвари, змови, часті двірські перевороти, постійні війни між Кокандським і Хівинським ханствами та Бухарським еміратом полегшили їхнє загарбання Російською імперією у 1864–1876 рр. До середини 1880-х рр. до складу імперії було включено всі основні землі Туркменистану, а в першій половині 90-х рр. XIX ст. завершилося приєднання Таджикистану (за російсько-британською угодою 1895 р. до васального Росії Бухарського емірату відійшли таджицькі землі на правому березі П'янджу).

Отже, на кінець XIX ст. Російська імперія об'єднала величезні території площею у 22,4 млн кв. км, однак, не облаштувавши їх належним чином, незабаром стикнулася з прагненням поневолених народів реалізувати своє право на самовизначення під впливом революційних подій 1917 р.

Лютнева (1917 р.) революція в Росії, що призвела до падіння монархії, надала величезного імпульсу національно-визвольним рухам поневолених народів. Генераторами ідей національного самовизначення й організаторами боротьби за їхню реалізацію на території Росії стали понад 50 політичних партій, за якими йшли численні молодіжні, професійні та релігійні національні організації.

Так, 4 березня 1917 р. в Україні було створено Українську Центральну Раду (УЦР) на чолі з Михайлом Грушевським. На початку квітня 1917 р. на Всеукраїнському національному конгресі УЦР перебрала на

себе функцію вищого представницького органу українського народу, а 10 червня 1917 р. видала свій перший Універсал, в якому проголошувала ідею національно-територіальної автономії України у складі постмонархічної Росії. Проте Тимчасовий уряд Росії відмовився визнати УЦР крайовим парламентом із законодавчими повноваженнями, а її вищий виконавчий орган — Генеральний секретаріат проголосив у серпні 1917 р. своїм крайовим органом державної влади, відвівши Центральній Раді лише дорадчі функції у питаннях внесення на затвердження Тимчасового уряду проектів, що стосуються життя краю, та пропозицій щодо персонального складу Генерального Секретаріату.

У Білорусі на з'їзді громадсько-політичних діячів у березні 1917 р. був заснований Національний комітет на чолі з депутатом російської Державної Думи Романом Скірмунтом, а в липні його змінила Центральна рада білоруських організацій, що претендувала на роль крайового державного органу влади, домагаючись надання Білорусі автономії в межах Російської держави.

У Закавказзі згуртування політичних сил (за винятком крайніх лівих) також відбувалося по лінії партій відповідної нації. У Грузії в квітні 1917 р. була сформована інтерпартійна Рада за участі місцевих меншовиків і есерів, Револьюційної партії соціалістів-федералістів та новоствореної Національно-демократичної партії. Оскільки чимало грузинських меншовиків після Лютневої революції зайняли впливові державні посади в Росії, то Рада активно підтримувала Тимчасовий уряд, сподіваючись на надання ним Грузії політичної автономії. Схожу позицію у Вірменії перед лицем турецької загрози зайняли також найстаріша в Росії Вірменська соціал-демократична партія «Гнчак» і Вірменський революційний союз «Дашнакцутюн», за ініціативи якого наприкінці вересня 1917 р. було сформовано Національну раду. Найвпливовіша в Азербайджані Тюркська демократична партія «Мусават» приваблювала селянські й робітничі маси як національно-релігійними пантюркістськими гаслами, так і радикальними вимогами в аграрному питанні. Вона також виступала за створення національної азербайджанської держави у федеративному зв'язку з демократичною Росією.

Національно-визвольна боротьба мусульманських народів Криму, Поволжя, Казахстану і Центральної Азії розгорталася головним чином під впливом ліберальної течії джадідизму, в основі якої була ідеологія панісламізму. На початку березня 1917 р. колишні лідери джадідизму Мохамед Карі Абдурашидханов і Мустафа Чокаєв створили в Ташкенті партію «Шура-і-іслам» (з араб. — «Рада ісламу»), що виступала за національно-релігійну автономію Туркестану на засадах парламентської демократії. Що стосується території сучасного Казахстану, то тут на базі

оренбурзького осередку кадетської партії на Першому Всекиргизькому з'їзді наприкінці липня 1917 р. оформилася партія «Алаш», яка висувала гасло автономії Казахстану і виступала за поступове реформування патріархально-феодалістських порядків у демократичному напрямі.

Тимчасовий уряд Росії змушений був піти назустріч окремим вимогам національно-визвольних рухів, які, проте, не виходили за межі програми кадетської партії. Так, 6 березня 1917 р. був оприлюднений маніфест про відновлення автономії Фінляндії, а у відозві від 17 березня Тимчасовий уряд висловився за «відновлення незалежності Польської держави, утвореної з усіх земель, заселених переважно польським народом». Решта пригноблених колишньою імперією націй мала задовольнитися дозволом міністра народної освіти О. Мануйлова на запровадження рідної мови у початковій школі та відкриття національних приватних гімназій. Розгляд проблеми національно-територіальної автономії та федералізації Росії відносився до компетенції майбутніх Установчих зборів, що не могло задовольнити навіть найскромніших побажань литовців й українців, молдаван і грузинів, білорусів та вірмен.

Така національна політика Тимчасового уряду стала однією з головних причин не лише його повалення у жовтні 1917 р. більшовиками, але і сприяла утворенню на уламках Російської імперії 13 нових держав. Щоправда, стати справді незалежними від колишнього імперського центру спромоглися лише Польща, Фінляндія і країни Балтії (Естонія, Латвія і Литва). В інших регіонах після тривалих і часто драматичних визвольних змагань утвердилася диктатура більшовицької партії. Створена цією партією Радянська Росія розгорнула активну діяльність щодо об'єднання навколо себе семи псевдодержав, в тому числі й Української СРР. Попри формально незалежний статус, владні структури національних республік фактично являли собою регіональні відгалуження єдиної системи влади. Конгломерат восьми держав фактично в одній країні існував недовго. Наприкінці 1922 р. вони об'єдналися в єдину державу з безнаціональною назвою — Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). У неофіційному спілкуванні її сусіди зберегли стару назву — Росія.

Як і Російська імперія СРСР був також утворений фактично насильницьким шляхом. Із самого початку під фундамент цього об'єднання було закладено міну уповільненої дії, оскільки в ході утворення СРСР національні інтереси були підпорядковані класовим, політичним. Це пояснювалося тим, що лідери більшовицької партії, сповідуючи комуністичну ідеологію, ставили над національними інтересами ідеї соціальної справедливості, класової солідарності, світової революції.

На відміну від інших імперій новітньої доби історії, які занепадали

у процесі поступового перетворення їхніх колишніх метрополій на «нормальні» нації та національні держави, царська, а потім і радянська імперії розвалилися до виникнення повноцінної російської нації і російської національної держави. Одним з найголовніших чинників розпаду Російської імперії у 1917 р. і СРСР у 1991 р. став конфлікт між імперською державою і російською нацією, що народжувалася. Іншим важливим чинником був надекспансіонізм Російської імперії і Радянського Союзу. Обидві імперії встановили гегемонію над народами й територіями, що мали в багатьох випадках значно тривалішу історію політичного й культурного розвитку і відмовлялися визнати за Росією та СРСР вищий ступінь цивілізованості, сучасніші форми економіки й управління, тобто якості, без яких імперія без примусу не може здійснювати владу. Для підтримання гегемонії за браком таких якостей доводилося невинувато часто вдаватися до насилля.

Утворення Співдружності Незалежних Держав, її робочі органи, принципи та механізм функціонування. Геополітичні інтереси країн Співдружності. Після того, як на початку 1990-х рр. переговори щодо підготовки нового Союзного договору на тлі глибокої системної кризи СРСР зайшли в глухий кут, об'єктивний процес виходу республік зі складу Радянського Союзу та утворення на їхній основі незалежних держав став реальним фактом. 8 грудня 1991 р. в резиденції білоруського уряду Віскулі керівники Білорусі, Росії та України підписали Біловезьку угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Республіка Білорусь, Російська Федерація й Україна як держави-засновниці СРСР, які підписали Союзний договір у 1922 р., констатували, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування». Угода була відкритою для всіх держав — членів колишнього СРСР, а також для інших держав, що поділяють її цілі та принципи.

21 грудня 1991 р. в Алма-Аті відбулася зустріч глав 11 суверенних країн колишніх республік СРСР, на якій було прийнято протокол до Угоди про створення СНД, за яким до складу цього об'єднання увійшли Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан й Україна. Було ухвалено рішення про створення вищих органів СНД — Ради глав держав та Ради глав урядів. Крім того, було підписано декларацію, якою підтверджувалася рівноправність учасників нового утворення, прихильність до співпраці в економічній сфері, гарантії виконання зобов'язань колишнього СРСР. У декларації зазначалось, що СНД не є ні державою, ні наддержавним утворенням. Деякий час статус спостерігача у СНД мала Грузія, але 9 грудня 1993 р. й вона приєдналась до СНД. Щодо трьох

балтійських республік (Литви, Латвії й Естонії), то після відновлення незалежності їх влада вбачала майбутнє своїх держав в поверненні до сім'ї європейських народів.

22 січня 1993 р. на засіданні глав держав СНД в Мінську було прийнято Статут СНД, згідно з яким вищим органом Співдружності є Рада глав держав, що збирається на засідання два рази на рік для обговорення і вирішення принципових питань діяльності держав-членів у сфері їхніх загальних інтересів. Рада глав урядів координує співробітництво органів виконавчої влади держав-членів у економічній, соціальній та інших сферах загальних інтересів. Рішення Рад глав держав і глав урядів ухвалюються консенсусом.

Постійно діючим виконавчим, адміністративним і координуючим органом Співдружності є Виконавчий комітет СНД на чолі з виконавчим секретарем, що призначається Радою глав держав. Згідно з квітневими (1999 р.) рішеннями Ради глав держав СНД кожна держава-учасниця самостійно вирішує питання про участь у будь-якому з органів СНД, а обов'язковими для неї визнаються лише ті рішення, учасницею яких вона є.

Ініціатори створення СНД не мали чітко опрацьованої концепції цього об'єднання. Самі учасники до Співдружності поставилися по-різному: Росія вбачала в ній перехідний етап на шляху до реінтеграції, решта країн розглядали СНД як засіб досягнення національної незалежності та зміцнення державності. СНД певною мірою забезпечила мирні умови для цивілізованого «розлучення» республік колишнього СРСР. Згодом, насамперед зусиллями російської дипломатії, було активізовано інтеграційний процес. СНД мала перебрати на себе основні координуючі функції економічного та господарського характеру. Почалося активне напрацювання відповідних документів і актів, що мали регламентувати її діяльність. Загалом було прийнято понад тисячу багатосторонніх документів, однак реальні практичні наслідки мають менше третини підписаних документів, інші — фактично залишаються допоки недієздатними.

Досвід функціонування СНД показує, що однією з причин невисокої ефективності її діяльності є незбіг геополітичних і зовнішньополітичних пріоритетів його учасників. Геополітичні інтереси країн СНД є вкрай неоднорідними. Наявними є амбіції РФ щодо повернення статусу «наддержави», прагнення до регіонального лідерства України, Узбекистану та Казахстану, до забезпечення стійкого незалежного розвитку Грузії (через членство в європейських та євроатлантичних структурах) і Туркменистану (шляхом визнання світового співтовариства статусу постійного нейтралітету), бажання будь-що дістати доступ до дешевих

енергоресурсів навіть ціною часткової втрати суверенітету та культурної самобутності (Білорусь) і, навіть, намір об'єднатися в майбутньому з сусідньою державою через спільність історичної долі, мови та культурних традицій (Молдова).

Однак, попри неоднорідність геополітичних уподобань у принциповому плані, держави СНД ближчі між собою за внутрішнім станом і потенціалом еволюції своїх геополітичних позицій. У цьому процесі нові незалежні держави СНД прагнуть до створення стабільної системи міжнародного регіонального співробітництва — системи, що здатна забезпечити їх політичну й економічну безпеку.

Інтеграційні об'єднання на теренах СНД як геополітичні проекти.

Практично від самого початку створення СНД, переважно зусиллями російської дипломатії, ініційовано низку різноманітних інтеграційних проектів на теренах колишнього СРСР. Наймасштабнішими з-поміж них є проекти з розвитку багатостороннього співробітництва у військово-політичній і економічній сферах.

15 травня 1992 р. в Ташкенті Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан і Узбекистан підписали Договір про колективну безпеку (ДКБ). Згодом до нього приєдналися Азербайджан, Білорусь та Грузія. Україна приєдналась до угоди в ролі спостерігача. Договір набув чинності у квітні 1994 р. терміном на п'ять років без автоматичного продовження. Він передбачав запровадження механізму консультацій між сторонами договору з питань міжнародної безпеки, що стосуються інтересів сторін, та узгодження ними своїх позицій з цих питань. У разі здійснення третьою державою або групою держав агресії проти однієї з сторін договору такі дії розглядалися як агресія проти всіх учасників договору. Вони зголошувались надати їй необхідну допомогу, у тому числі військову, а також підтримку всіма засобами, що мають у своєму розпорядженні, відповідно до здійснення права на колективну оборону згідно зі ст. 51 Статуту ООН. Сторони зобов'язувалися вирішувати суперечки між собою винятково мирними засобами, утримуватися від приєднання до військових союзів та інших угруповань держав, не брати участі в діях, спрямованих проти інших сторін договору.

У 1995 р. було підписано Декларацію держав — учасниць ДКБ, Концепцію колективної безпеки та документ про основні напрями поглиблення військового співробітництва, в яких ставилися завдання організації на базі Договору регіональної системи колективної безпеки. Після підписання 2 квітня 1999 р. в Москві представниками Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Росії й Таджикистану Протоколу про пролонгацію договору на черговий п'ятирічний термін, затверджено План 2-го етапу побудови системи колективної безпеки. Він передбачав форму-

вання коаліційних регіональних воєнних угруповань на східноєвропейському, кавказькому та центральноазійському напрямках. Улітку 2001 р. із підрозділів Збройних сил Казахстану, Киргизстану, Росії й Таджикистану сформовано Колективні сили швидкого розгортання. У 2002 р. ДКБ трансформувався в Організацію договору колективної безпеки (ОДКБ). 7 жовтня 2002 р. учасники організації ухвалили Статут ОДКБ та Угоду про правовий статус Організації, у квітні 2003 було ухвалено рішення про створення Об'єднаного штабу.

Згідно з документами, завдання ОДКБ полягають у попередженні, а за необхідності — у ліквідації спільними зусиллями загроз суверенітету й територіальній цілісності держав-членів, а також у координації та об'єднанні зусиль держав-членів у боротьбі з тероризмом, загрозою поширення наркотиків з-за меж СНД та іншими нетрадиційними загрозами безпеці. В установчих документах ОДКБ зафіксовано зобов'язання держав-членів узгоджувати та координувати свої зовнішньополітичні позиції з проблем міжнародної та регіональної безпеки. У рамках ОДКБ діють домовленості про пільговий режим постачання зброї та військової техніки Збройних сил держав-членів, а також про співробітництво в підготовці військових кадрів. Улітку 2009 р. держави — члени Організації підписали угоду про Колективні сили оперативного реагування ОДКБ.

Спільну оборонну політику країн СНД мали доповнити інтеграційні економічні об'єднання. Так, 24 вересня 1993 р. у Москві глави дев'яти держав — Азербайджану, Казахстану, Вірменії, Білорусі, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану та Узбекистану — підписали Договір про створення Економічного союзу. 24 грудня 1993 р. до договору приєднався Туркменистан, 15 квітня 1994 р., як асоційований член, Україна. Тоді ж главами держав СНД було підписано угоду про створення зони вільної торгівлі країн СНД. 6 січня 1995 р. було укладено угоду про Митний союз між РФ та Республікою Білорусь, до якої згодом приєднався Казахстан. 29 березня 1996 р. в Москві був підписаний Договір між Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном та РФ щодо поглиблення інтеграції в економічній і гуманітарній сферах. Однак переговори країн-учасниць про вступ до СОТ та входження до її складу Киргизстану відтермінували створення Митного союзу і зони вільної торгівлі на невизначений термін.

Найбільший прогрес у гармонізації митної політики і формуванні спільного митного простору, як і в галузі військово-політичного співробітництва, був досягнутий лише у відносинах РФ з Білоруссю, коли 2 квітня 1996 р. сторони уклали договір про створення Співтовариства, а 8 грудня 1999 р. — Союзної держави Росії та Білорусі.

Однак загалом через суттєві розбіжності в інтересах і політиці країн — учасниць СНД концепція Економічного союзу, яка була закладена в Договорі 24 січня 1993 р., залишилася нереалізованою. Всередині самої СНД мали місце і нині продовжуються процеси подальшої диференціації, формування формальних і неформальних коаліцій держав. Цей процес отримав значний імпульс у зв'язку з оформленням Центральноазійського союзу (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан) і формуванням у 1997–1999 рр. об'єднання ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова), яке у 2002 р. набуло офіційного статусу міжнародної організації.

В Росії створення ГУУАМ було сприйнято як спробу п'яти колишніх радянських республік вийти з-під опіки Кремля. У відповідь на це, російська дипломатія ініціювала створення Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС), яке, за задумом організаторів, мало стати новим потужним інтеграційним центром у межах СНД. ЄврАзЕС, створений у жовтні 2000 р. РФ, Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном і Таджикистаном для прискорення реалізації Договору про Митний Союз та Єдиний економічний простір 1999 р. між п'ятьма країнами, від самого початку свого існування виступав у якості своєрідної матеріалізованої версії ідеологем євразійства, популярних в російському політичному дискурсі. Судячи зі складу учасників ЄврАзЕС, він постав як альтернатива іншому об'єднанню пострадянських держав — ГУУАМ (щоби зруйнувати його, Україні та Молдові надали навіть статус спостерігачів у ЄврАзЕС).

Про те, що ЄврАзЕС є передовсім російським геополітичним проектом, прямо заявляв голова російського уряду М. Касьянов. Під час візиту до Москви свого українського колеги, Касьянов не приховував, що вступ України до ЄврАзЕС економічно не вигідний для Росії, бо за такого сценарію знизиться прибуткова частина держбюджету його країни. Але ця жертва, за логікою російської сторони, виправдана з огляду на «інтереси геополітичного партнерства» двох країн.

Не досягнувши, врешті, згоди України на вступ до ЄврАзЕС, російська влада на початку 2003 р. запропонувала новий проект під назвою Єдиний економічний простір (ЄЕП) за участі РФ, Білорусі, Казахстану й України. Задля успішної його реалізації російський президент В. Путін навіть відмовився від головування в Раді глав держав СНД, передавши його Л. Кучмі — президенту держави, що є всього лиш асоційованим членом СНД. Розпочавши створення ЄЕП, Росія виходила з необхідності відтворення на євразійському просторі з участю України фактичної альтернативи Євросоюзу — моделі ЄЕП, яка поєднуватиме механізми зони вільної торгівлі (як того прагне Україна) і митного союзу, що пе-

редбачає гармонізацію законодавства країн — учасниць ЄЕП і в кінцевому підсумку — перехід до спільної валюти (як того прагне Росія). На практиці це означає, що зазначений рівень інтеграційних процесів виходить за межі суто економічного співробітництва. Реалізація проекту ЄЕП передбачає обов'язкову політичну інтеграцію чотирьох країн, а відтак — і відповідну зміну стратегічної парадигми держав-учасниць, що, з погляду стратегічних прагнень Російської Федерації, є визначальним. Реалізувати ідею єдиного економічного простору владі РФ вдалося лише частково, залучивши до участі у Митному союзі ЄЕП Білорусь і Казахстан.

Україна воліє не брати участь в об'єднанні, функціонування якого передбачає створення наднаціональних управлінських структур. Однак відкидати ймовірність її членства в Митному союзі не варто, зважаючи на серйозні геополітичні зміни на міжнародній арені. Йдеться передусім про світову фінансово-економічну кризу 2008–2009 р. на її наслідки, призупинення геополітики розширення, яку сповідували Північноатлантичний альянс і Європейський Союз, і, відповідно, про прагнення РФ та її нинішнього керівництва відродити, на тлі стратегічної паузи США і кризи дипломатії ЄС, так звану Європу великих держав у геополітичній стилістиці XIX ст. Російське бачення сучасної Європи і пострадянського простору — це поділ на суб'єктів і об'єктів геополітики, відповідно, на світ великих держав зі своїми сферами впливу, і малі держави. У цьому світі великі держави ведуть свою світову гру, а малі — до неї пристосовуються. Це бачення Європи, що управляється групою великих держав на кшталт Росії, Німеччини, Франції, Італії, й, можливо, Польщі. Недарма керівництво РФ постійно апелює до своєї переможної ролі у Другій світовій війні, таким чином вибудовуючи фундамент для нового розподілу в Європі. За цим баченням, лише великі держави Європи можуть виступати гарантами безпеки та недопущення будь-яких загроз на континенті.

Росія вже провела відповідну роботу з Німеччиною задля її відриву від американського впливу в Європі. Останні спроби загравання з Польщею з боку РФ спрямовані на те, щоб, граючи на державно-національних амбіціях Польщі, «закрити» кордони для розширення європейського та євроатлантичного впливу на Схід. Тоді Україна та деякі інші країни будуть нейтралізовані у своїх зусиллях євроатлантичної інтеграції і залишаться в зоні впливу Росії. У контексті цієї доктрини постає запитання: якщо Росія претендує на входження України до своєї сфери впливу, то який статус матиме Україна, зважаючи на її важливе геополітичне положення? Тут доктрина РФ визнає легітимними тільки ті з держав СНД, що відмовляться від курсу на євроатлантичну інтеграцію

і колективну безпеку. Тільки якщо вони будуть у сфері впливу Росії, то матимуть право на державність, принаймні у теперішніх територіальних кордонах.

На відміну від російського бачення, система колективної євроатлантичної безпеки не має поділу на великі і малі держави. Повоєнна Європа будувалася саме на принципах недопущення критичного розриву в статусі держав та стимуляції до підвищення цього статусу завдяки відкритим дверям до членства у наддержавних структурах. Тому малі європейські держави завдяки своєму членству в НАТО і ЄС не відчувають різниці між великими та малими державами. Вочевидь, якщо домінуватиме риторика «великих держав», у сфері впливу яких перебувають малі держави, — світ очікує нове переформатування геополітичного простору. Головне питання для держав СНД і Грузії — чи вдасться Російській Федерації отримати свої сфери впливу і чи вдасться ЄС і НАТО заблокувати цю головну амбіцію Росії?

Країни Балтії у європейській і євроатлантичній спільноті: проблеми і перспективи. Початок 1990-х років став поворотним в історії трьох балтійських республік колишнього СРСР: Латвії, Литви та Естонії. Після відновлення незалежності перед їх владою постало завдання пошуку адекватного зовнішньополітичного курсу, що відповідав би національним інтересам і водночас дозволяв заявити про Балтійські держави, як самостійних гравців на міжнародній арені. На початку відновленої незалежності, будуючи свою політичну ідентичність, країни Балтії все ще розглядали себе з позиції біполярного світу, між двома культурними та політичними полюсами: східним та західним. З погляду геополітики вони вважали себе слабкими маленькими державами на межі двох різних культурних традицій: європейської католицької й протестантської (західної) та слов'янсько-візантійської (східної). У цьому контексті нейтралітет країн Балтії розглядався як «міст» між Сходом та Заходом.

Головною проблемою перших років незалежності для країн Балтії стала присутність російських військ і військових баз на їх території, що залишилися після розпаду СРСР. Тож на початку 1990-х рр. не могло йтися про інтеграцію до західних структур через можливе ускладнення відносин з Росією та затримку виведення російських військ з країн Балтії. Наприкінці 1994 р. російські війська залишили територію балтійських країн, що вплинуло на остаточну поразку ідеї нейтралітету в державах Балтії і проголошення курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію.

Перспектива членства одразу в двох організаціях спочатку здавалося доволі сумнівною. Проте країни — члени НАТО і ЄС не розглядали кожну балтійську країну окремо, а сприймали їх як регіональну спільноту,

що прискорило їх інтеграцію до євроатлантичних структур. Північноатлантичний альянс розглядав країни Балтії з позиції того, яку користь, переваги або, навпаки, негаразди, напруження ситуації в регіоні могло принести членство в НАТО балтійських країн. Натомість лідери трьох країн Балтії постійно наголошували на важливості «безпекових аспектів», «економічного сприяння, зростання та розвитку», «соціального добробуту» й «участі у спільних європейських справах».

Зміна міжнародної ситуації, пов'язана з подіями 11 вересня 2001 року в США, початок боротьби з міжнародним тероризмом та усвідомлення Росією незворотності процесу розширення НАТО, а відповідно, і зміна ставлення до можливості членства в організації балтійських держав — все це сприяло вступу цих країн в Північноатлантичний альянс. Економічна інтеграція як шлях подолання торговельних бар'єрів та адаптації внутрішнього ринку до європейських стандартів була основним методом, що пов'язувала країни Балтії та ЄС і забезпечувала основу для переходу в політичну та безпекову площину в їх відносинах. Незважаючи на певну диференціацію під час проведення переговорного процесу щодо вступу в ЄС, врешті-решт всі ці країни одночасно стали членами Євросоюзу.

Ключову роль у досягненні успіху з основних зовнішньополітичних цілей держав Балтії відіграла безперечна та цілковита підтримка їх прагнень США. Набуття членства в НАТО і ЄС у 2004 р. означає остаточний перехід країн Балтії до так званого західного світу і відмежування від Росії, наскільки це є можливим з огляду на їх геополітичне розташування. Розширення ЄС та НАТО визначило нові кордони Нової Європи, і країни Балтії стали її невід'ємною новою складовою євроатлантичної спільноти, стало проведення саміту НАТО в столиці Латвії Ризі 28–29 листопада 2006 р.

Проте забезпечення територіальної безпеки для балтійських держав виявилось складнішим, ніж це міг передбачати процес вступу до НАТО. У державах Балтії досі є побоювання у питаннях безпеки щодо Росії — зокрема це стосується енергетичної безпеки і політичного втручання у внутрішні справи. Відчуття вразливості частково є результатом постійного напруження у відносинах між балтійськими державами і Росією. Деякі проблеми заважали розвитку відносин, починаючи від часу розпаду СРСР і ймовірно будуть продовжуватися в середньостроковій перспективі. Сюди відносяться невирішені історичні питання стосовно радянської окупації Балтійських держав 1945–1991 рр., що продовжує заважати підписанню договорів про кордони між Росією та Естонією і Латвією. Крім цього Росія продовжує критикувати ставлення Латвії й

Естонії до представників російськомовної меншини, багато з яких досі не мають громадянства цих країн.

Лідери балтійських держав відчують також потребу в тому, щоб періодично наголошувати на важливості взаємних гарантій безпеки НАТО, що надає значення і сенс існуванню Альянсу. Цінність цих гарантій була поставлена під сумнів у балтійських країнах після катастрофи російського винищувача у Литві у вересні 2005 р. Хоча все свідчило про випадковість російського проникнення в межі литовського повітряного простору, однак цей інцидент занепокоїв НАТО і балтійські держави, оскільки розташована на литовській авіабазі німецька ескадрилья не змогла перехопити зловмисників. Наступні дебати в балтійських країнах щодо вартості членства в НАТО призвели до розуміння, що ці країни досі не можуть отримати 100-відсоткової гарантії допомоги у разі майбутнього потенційного реваншу Росії.

У світлі цього держави Балтії намагаються консолідувати цінність безпосередніх гарантій безпеки, які надає членство в НАТО, а також непрямих гарантій безпеки, які надає членство в ЄС. Вони продовжують пріоритетний розвиток тісних відносин із США, в яких вбачають головних гарантів їхньої безпеки. Це передбачає сильну атлантичну орієнтацію цих країн щодо Іраку і «війни з тероризмом». На підтвердження цієї позиції Естонія, Латвія і Литва відрядили війська до складу очолюваних США стабілізаційних сил в Іраку і місії НАТО в Афганістані.

Також Балтійські держави продовжують тісну співпрацю в рамках Європейського Союзу. Певним чином, це іноді змушує їх балансувати між бажанням не бути осторонь процесів поглибленої євроінтеграції і небажанням йти на компроміси, зокрема, у такій сфері як гармонізація податків. Ці країни, попри невдачу спроби Литви приєднатися 2007 р. до зони євро, зможуть це зробити в недалекому майбутньому. По-друге, вдосконалення транспортних шляхів допоможе зменшити відносну географічну ізоляцію балтійських країн від Західної Європи. Прийняття політики «відкрите небо» як частини вступу до ЄС уже дозволило значно розпирити авіатранспортні зв'язки. А два фінансовані ЄС транспортні проекти Via Baltica і Rail Baltica поліпшать дорожнє і залізничне сполучення через Польщу до Німеччини і далі.

Крім питань територіальної безпеки для країн Балтії важливими є питання вразливості від російського політичного втручання. Всі три країни залежать майже на 90% від постачання російських нафти і природного газу. Вони також ризикують стати більш залежними від імпорту російської електроенергії після закриття у 2009 р. Ігналінської АЕС у Литві і зменшення виробництва електроенергії на Естонській ТЕС.

Балтійські країни вже неодноразово відчували енергетичний тиск з боку Росії. Так, у 2003 р. закрито трубопровід із Росії до латвійського порту Вентспіліс, оскільки російський монополіст «Транснефть» віддав перевагу контрольованим Росією інфраструктурам, зокрема новому нафтовому терміналу у Приморську. В липні 2006 р. було закрито трубопровід із Росії до Мажейкяйського нафтопереробного заводу у Литві на підставі проведення ремонтних робіт, хоча насправді це була спроба завадити продаж заводу польській компанії PKN Orlen.

Відтак найбільші сподівання балтійських країн у посиленні позицій у відносинах з Росією в енергетичних питаннях пов'язані з перетворенням цієї проблеми на спільну для всього Євросоюзу. Суть в тому, щоб цю суперечку привнести в широкий контекст відносин ЄС — Росія, а також здійснити кроки для ухвалення єдиної енергетичної політики. Однак, попри те, що після відомого припинення Росією поставок газу Україні на початку 2006 р. Західна Європа зважає на погляди балтійських країн щодо відносин з Росією, але їх вплив на відносини ЄС — Росія залишається дуже обмеженим. Це зумовлено тим, що Росія і основні країни ЄС віддають перевагу двостороннім відносинам. Найбільшу стурбованість держав Балтії викликає те, що уряд Німеччини на чолі з А. Меркель залишається відданим планам будівництва Північного європейського газопроводу з Росії до Німеччини по дну Балтійського моря. Балтійські країни побоюються, що це дозволить Росії скоротити поставки газу в країни Центрально-Східної Європи, не порушуючи поставок основним покупцям у Західній Європі.

Отже, незважаючи на членство в європейських і євроатлантичних структурах, зростання добробуту населення і зближення із Західною Європою, держави Балтії досі відчують психологічний тиск Росії. Відчуття вразливості цих країн відносно Російської Федерації ймовірно з часом зменшиться, але все одно буде залишатися важливим чинником політики.

На процеси, що відбуваються в Естонії та інших державах Балтії, накладається криза традиційних форм впливу Росії в цьому регіоні й підходів до врегулювання політичних проблем в регіоні. Серйозним сигналом для Москви стала втрата «російськими партіями» (пріоритетом діяльності яких є політика захисту прав російськомовного населення) своїх місць за підсумками останніх виборів до естонського та латвійського парламентів. Головною проблемою російсько-балтійських відносин на шляху їх конструктивного розвитку залишається на сьогодні питання про становище російського та російськомовного населення. На момент набуття незалежності у Латвії проживало понад 900 тис. росіян і 1 млн

122 тис. російськомовних (34% населення), в Литві — близько 350 тис. росіян (9,4%), в Естонії — близько 480 тис. росіян (30,3% всього населення Республіки).

Найсприятливішою ситуація з російськомовним населенням вважається у Литві, яка на початку 1990-х рр. прийняла закон про громадянство, що реалізує «нульовий варіант». У Латвії та Естонії позбавлення значної кількості так званих негромадян за допомогою виборів забезпечувати представництво своїх інтересів в парламенті призводить до створення серйозної напруги в суспільстві.

Темпи натуралізації російськомовного населення не тільки не збільшуються, але, навпаки, падають. Тільки в Латвії кількість негромадян (вихідців з Росії та інших колишніх радянських республік) становить 22% населення, або близько 500 тис. осіб. З початку процесу натуралізації (1995 р.) громадянство дістали лише 60 тис. осіб. В Естонії в 2000 і 2001 рр. щорічно отримували громадянство 3,5 тис. осіб з 220 тис. «негромадян». Однак слід констатувати важливий чинник, який може бути ключовим у формуванні політики Росії — практична відсутність росіян, які бажають повернутися на історичну батьківщину. Водночас національні еліти Балтійських держав усвідомлюють політичну важливість проблеми російськомовного населення. Поразка на виборах в Естонії та Латвії «російських партій» викликана в тому числі й тим, що політичні діячі в цій країні розуміють гостроту проблеми меншин і більшість політичних партій, «взяли на озброєння» тематику захисту прав російськомовного населення.

Деяку стабілізацію у відносини Росії і країн Балтії вносять торговельно-економічні відносини. Так, між РФ і Латвією торгівля здійснюється в режимі найбільшого сприяння, що функціонує на тимчасовій основі. Товарообіг між Росією і Латвією у 2008 р. становив понад 1,5 млрд дол., з Естонією — близько 1 млрд дол., з Литвою — близько 2 млрд дол.

Завдання для самоконтролю

1. Простежте процес входження до складу Російської імперії територій, що становлять основу територій сучасних країн пострадянського простору.
2. Охарактеризуйте природно-ресурсний і людський потенціал країн колишнього СРСР.
3. Окресліть геополітичні інтереси країн пострадянського простору.
4. З'ясуйте роль енергетичного чинника у виборі геополітичної орієнтації країн пострадянського простору.

Розділ 2. ГЕОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

Географічне розташування, природно-ресурсний і людський потенціал України. Україна, розташована у центральній частині Європи, охоплює площу 603,7 тис. кв. км і межує з Білоруссю (на півночі), Росією (на сході), Румунією, Молдовою, Угорщиною (на південному заході), Словаччиною та Польщею (на заході). На півдні омивається Азовським та Чорним морями.

На Україну припадає майже третина світових запасів чорнозему й чверть придатної для оранки землі в Європі. Україна посідає першу позицію в світі за розораністю землі — 75% сільськогосподарських земель та 56% — усіх земель. Водночас 20% української ріллі — це деградовані та малопродуктивні землі. Найбільша річка — Дніпро — ділить Україну на Правобережну (Волинсько-Подільська височина, Східні Карпати, Полісся) та Лівобережну (Наддніпрянська низовина, Донецька височина). На півдні України розташована Чорноморська низовина. 14% території України займають ліси, 21% — територія, уражена ізотопами цезію (після аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р.).

Надра України багаті природними ресурсами: кам'яне вугілля, залізна і марганцева руда, уран, графіт, кам'яна сіль, будівельна сировина. Водночас економіка потерпає від нестачі газу, нафти, лісу. Наявні привабливі рекреаційні зони (Карпати, Крим).

3 46 млн осіб, що мешкають в Україні, найбільшою є частка українців (77,8%), а найчисельнішими національними меншинами є російська (17,3%), білоруська (0,6%), молдовська і кримсько-татарська (по 0,5%). Переважна більшість вірян в Україні — християни (православні, греко-католики, католики, протестанти, старообрядці).

Українські державотворчі традиції як підстава геополітики сучасної Української держави. Упродовж тисячоліть українська нація формувалася на території сучасної України. Історики знаходять її коріння у трипільській культурі, що розвивалася у Середньому Придніпров'ї у IV—III тис. до н.е., у спадщині скіфів, пам'ятках черняхівської культури. Попри те, що внутрішній простір України є неоднорідним, і різні регіони мають різне значення для нації загалом, консолідуючим центром України була і залишається Наддніпрянщина. В різні часи політичний центр країни міг зміщуватися в інші регіони (Галичина XIII ст., Лівобережжя XVII ст.).

бережжя XVIII ст. тощо), проте в історичній пам'яті українців завжди присутня ідея про Київ як центр тяжіння нації.

Першими з-поміж відомих історикам державних утворень на території України стали утворення неслов'янських народів. У I тис. до н.е. – IV ст. н.е. у причорноморських і приазовських степах по чергово панували іраномовні племенні об'єднання кimmerійців, скіфів і сарматів, що були етнічними родичами середньоазійських саків і масагетів. Початок формування окремих слов'янських народів і, зокрема, праукраїнського етносу, було покладено розселенням антів і склавинів, що виокремилися близько середини I тис. н.е. з венедів (такою була перша назва слов'ян в історичних джерелах). Анти, що їх видатний український історик М. Грушевський вважав предками українського народу, заселили територію від Дунаю до витоків Дону й Азовського моря, а їх державність, що мала форму ранньої військової демократії, проіснувала близько трьох століть (кінець IV – початок VII ст.) і загинула під натиском аварів.

Від VII ст. у літературі дедалі частіше щодо людності, яка мешкала на правому березі Дніпра, стала вживатися назва *слов'яни*. Невдовзі сформувався 14 великих племенних об'єднань східних слов'ян, які заселяли землі нинішніх України, європейської Росії й Білорусі. Поступово склалися й великі спільноти, зокрема в історичних джерелах є згадки про три центри – Куявію (Київська земля з Києвом), Слав'ю (Новгородська земля), Артанію (за визнанням більшості вчених – Ростово-Суздальська земля).

Початок формування однієї з наймогутніших європейських держав доби середньовіччя – Київської Русі – тісно пов'язаний з перетворенням Києва на основний політичний і культурний центр руських племен. Саме навколо нього наприкінці VIII – на початку IX ст., за князів Діра й Аскольда – спадкоємців легендарного засновника Києва князя Кия, відбувається об'єднання територій між Чорним і Балтійським морями.

Влада наступних київських князів – Олега, Ігоря, Ольги і Святослава – поширилася на всі землі східних слов'ян, хоч сепаратистські тенденції глав союзів племен і племенних князів постійно загрожували єдності країни. Лише за князювання Володимира Святославича (978–1015) і його сина Ярослава (1019–1054) Київська держава подолати місцевий сепаратизм і стала відносно єдиною ранньофеодальною монархією. Володимир фактично завершив формування території держави і запровадив християнство як державну релігію. За Ярослава, прозваного в народі Мудрим, Київська Русь досягла zenіту свого розквіту, стала нарівні з найвпливовішими країнами середньовічної Європи. У період його правління збільшилася й територія Київської Русі, що обіймала

вже простір від Чорного моря і пониззя Дунаю на півдні до Фінської затоки на півночі, від Закарпаття на заході до верхів'їв Волги та Дону на сході.

Після смерті Ярослава між його нащадками розпочалися чвари, наслідком чого стало поступове ослаблення влади Великого київського князя та феодальна роздробленість держави. На середину XII ст. Русь розпалася на півтора десятка окремих земель-князівств, а Київ після монголо-татарського погрому 1240 р. остаточно втратив роль центру тяжіння руських земель. Продовжувачем традицій державотворення в руських землях після занепаду Київської держави на деякий час (до середини XIV ст.) стало Галицько-Волинське князівство (з 1253 р. – королівство), що його об'єднав волинський князь Роман Мстиславич.

Із середини XIV ст. у зв'язку з поступовим політичним занепадом Золотої Орди руські землі стали об'єктом суперництва сусідніх держав – Королівства Польського, Великого Князівства Литовського та Великого Князівства Московського, що виділилося зі складу Володимиро-Суздальського князівства ще у XII ст. Скориставшись насильницькою смертю галицько-волинського князя Юрія II Болеслава у 1340 р., королівська Польща, під приводом «захисту католицької віри», захопила Галичину й частину Волині, перетворивши їх на свої провінції. Литовський князь Ольгерд захопив решту Волині, Чернігово-Сіверщину та Подніпров'я, витиснувши звідти татаро-монголів. При цьому в новоприєднаних до Литви руських землях, особливо на перших порах, зберігалася місцева князівська державність з досить високим рівнем автономії. Московське князівство у ході тривалої війни з Литвою захопило й включило до свого складу частину Чернігівщини та Смоленщину.

Союз Литви з Польщею і утворення польсько-литовської держави Річ Посполита, що завершилося підписанням у 1569 р. Люблінської унії, докорінно змінили становище руських земель, що їх мала у своєму складі Литва на території сучасної України. З переходом цих земель на права звичайних провінцій під управління Польщі литовсько-руська форма державності українського народу припинила своє існування.

З початком польської доби в історії України ініціативу збереження й розвитку традицій української державності підхопило місцеве козацтво, що утворило в районі дніпровських порогів оригінальну форму державного устрою з яскравими рисами своєрідного республіканського ладу. У середині XVII ст. запорізьке козацтво стало основним ініціатором і рушійною силою антипольської визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, що призвела до створення на визволених територіях по обидва боки Дніпра Української козацько-гетьманської держави.

Саме того часу поруч з назвою «Русь» вжиток входить назва «Україна» (перша відома згадка датується 1187 р.).

Українська козацька держава від самого початку визвольної війни поставила своєю програмою об'єднання всіх українських земель під булавою козацького гетьмана. Однак з різних причин ідею соборності України не вдалося реалізувати, і Б. Хмельницький намагався добитися козацької автономії в межах Речі Посполитої. Невдалі спроби самотужки визволити з-під польської влади українські етнічні території змусили уряд Української козацької держави шукати союзника проти Речі Посполитої. 8 січня 1654 р. на Переяславській раді було вирішено віддати Україну під протекторат Московської держави при збереженні основних прав і вольностей Війська Запорозького. На перших порах Україна одержала під протекторатом Москви досить значну автономію, аж до права вести дипломатичні стосунки з різними країнами, за винятком ворожих Московській державі. Однак ще за життя Б. Хмельницького почався наступ царського уряду на її права. За наступників Б. Хмельницького автономія України щодалі обмежувалася. Як наслідок — Українська козацька держава послабилася і стала предметом дипломатичного, міждержавного торгу між Московською державою і Річчю Посполитою, у ході якого інтереси українського народу ігнорувалися.

За гетьманування Івана Мазепи (1687—1708) Україна повернула собі низку раніше втрачених прав, однак невдалий перебіг спільної зі шведським королем Карлом XII воєнної кампанії І. Мазепи проти російських військ Петра I став приводом для остаточного обмеження української автономії. У 1764 р. гетьманство в Україні було остаточно ліквідоване, а у 1775 р. уряд Катерини II знищив і Запорозьку Січ, що була своєрідним «маяком» національної державності українського народу. На початок 80-х років XVIII ст. всі залишки української автономії в Російській імперії були остаточно ліквідовані.

У кінці XVIII — на початку XX ст. українські землі перебували на правах провінцій у складі двох імперій — Російської й Австро-Угорської (до Австро-Угорщини у результаті поділів Польщі у кінці XVIII ст. відійшли Галичина і Буковина).

Крах Російської імперії, що настав слідом за падінням монархії у 1917 р., сприяв проголошенню Української Народної Республіки — спочатку у федеративному зв'язку з Росією (7 (20) листопада 1917), а потім як незалежної держави (9 (22) січня 1918). Перша світова війна прискорила також розпад Австро-Угорської імперії, на українських землях якої 1 листопада 1918 р. було проголошено створення Західноукраїнської Народної Республіки, що проіснувала вісім місяців.

У 1917–1921 рр. Наддніпрянська Україна стала ареною запеклої бо-

ротьби, воєнних дій шести різних армій. Урядам УНР доби Центральної Ради, Української Держави і УНР доби Директорії не вдалося відстояти українську державність. Усе ж існування української державності сприяло тому, що національна свідомість, притаманна раніше лише частині інтелігенції, поширилася на всі верстви українського суспільства. У зв'язку з цим події 1917–1921 рр. стали революцією не лише соціально-економічною, а й національною.

З огляду на це більшовики, що утвердили після запеклої боротьби свою владу в Україні у 1920 р., змушені були надавати їй українського забарвлення, враховуючи прагнення більшості населення до власного державного розвитку. Оманливими обіцянками збудувати рівноправний союз народів на просторах колишньої Російської імперії вони домоглися союз підписання у 1922 р. Українською СРР, разом з Білоруською СРР, Закавказькою та Російською Федераціями угоди про Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Від самого початку свого створення Радянський Союз став дедалі більш перетворюватися на централізовану державу імперського типу, у якій усяко обмежувалися права й свободи суб'єктів «федерації» — радянських республік, переслідувалися прояви національної свідомості. Найтрагічнішими в історії України цього періоду стали 1930-ті роки. Тогочасне комуністичне керівництво СРСР вдалося до спроби шляхом створення штучного голоду винищити соціальний ґрунт української національної самосвідомості і подолати опір українського селянства політиці колективізації. Спроба вдалася, причому на жакливий злочин тоталітарного більшовицького режиму не прореагувала жодна з держав світу. Голодомор 1932–1933 рр. знищив щонайменше 3,5 млн українців, які проживали у сільській місцевості.

Підриз на століття біологічного потенціалу нації супроводжувався також заборонаю незалежної від Росії Української автокефальної православної Церкви, фізичною ліквідацією національної інтелігенції і, навіть, значної частини компартійної номенклатури радянської України.

Під час Другої світової війни до складу Української Східної Галичини, Північна Буковина і Закарпаття, що у 1920–1930 рр. входили до складу, відповідно, Польщі, Румунії й Чехословаччини. У такий доволі незвичний спосіб було реалізовано ідею соборності українських земель.

16 липня 1990 р., у процесі розпаду СРСР, Верховна Рада Української РСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет, в якій проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах території України та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила Акт про не-

залежність України. Територія України була оголошена неподільною і недоторканою. На ній мають чинність винятково Конституція і закони України. 1 грудня 1991 р. відбувся всеукраїнський референдум, на якому понад 90% голосів громадян України підтвердили цей історичний вибір.

Геополітичне середовище України та основні загрози національній безпеці держави. Геополітичне розташування України на межі двох великих цивілізаційних просторів — європейського і євразійського завжди було одним із визначальних чинників її історичної і політичної долі. Географічно Україна є центральноевропейською державою, історично і політично тривалий час більша частина території України перебувала під впливом євразійської соціально-культурної традиції, перебуваючи у складі Російської імперії, потім Радянського Союзу. Національна ментальність виявилася розщепленою, відповідно, не було єдиних геополітичних пріоритетів, національних інтересів, національної стратегії. Все це зумовило невдачу побудови національної держави на початку ХХ ст., а також сучасні труднощі становлення України як європейської держави. Тому чітке визначення геополітичних пріоритетів, консолідація у масовій свідомості основних національних інтересів є однією з найважливіших передумов стабільного розвитку кожної сучасної держави.

Геополітичні чинники належать до тих реалій, що утворюють своєрідне «наколишнє середовище» кожної держави, яка прагне визначити свій політичний курс. Вони безпосередньо впливають на національні інтереси, вступають з ними у взаємодію. Усвідомлення національних інтересів, їх розуміння та зведення до злагодженої несуперечливої системи мусить бути за умови обов'язкового врахування сучасної геополітичної ситуації. Тільки тоді можливе чітке визначення національних державних цілей, обґрунтування пріоритетних завдань, правильного співвідношення питань стратегії і тактики в межах обраного політичного курсу.

У цьому процесі Україна як молода незалежна держава прагне до створення стабільної системи міжнародного регіонального співробітництва, здатної забезпечити її політичну й економічну безпеку. Це прагнення не лише стимулює інтеграцію України до світового співтовариства за рахунок розширення міжнародних контактів, а й сприяє зростанню її впливу в різних регіонах.

Геополітичне значення виникнення в Європі нової держави України важко переоцінити. Проголошена нею мета — стати міцною, незалежною, демократичною, без'ядерною державою — не тільки не суперечить принципам побудови нової Європи, але навпаки, з огляду на її геополітичні характеристики, найкращим чином узгоджуватиметься з ними.

Усвідомлення національних інтересів України надзвичайно важли-

ве не лише для проведення послідовної та цілеспрямованої політики у відносинах з іншими країнами, а й для вироблення стратегії розвитку своєї державності. Науковий підхід до визначення нації та національних інтересів Української держави передбачає послідовне врахування суттєвих ознак та обставин розвитку української нації у процесі її генезису, аж до сьогодення. А відтак сучасну українську націю можна розглядати у двох значеннях. У широкому — як відкриту поліетнічну спільноту, що історично склалася на території України і усвідомлює себе як український народ, як спільноту громадян Української держави.

Це не суперечить більш вузькому розумінню української нації як етнічно однорідної спільноти людей української національності, що проживають як на території України, так і поза її межами (в діаспорі). Перше віддзеркалює переважно сферу відносин державності і громадянства, а друге — походження, виховання, культуру. При з'ясуванні конкретних національних інтересів повинні братися до уваги обидва визначення.

Дотримання зазначеного підходу у визначенні нації і, відповідно, національних інтересів, а також проведення належним чином національної політики дає змогу долати національну вузькість і обмеженість, створює необхідні умови для консолідації українського суспільства навколо ідеї національної держави, в якій поважатимуться права людини незалежно від її етнічної належності. Водночас це сприяє усвідомленню громадянами України національних інтересів як своїх власних. Останнє — важливий внутрішній аспект діяльності держави щодо формування громадянського суспільства, обстоювання національних інтересів, який водночас істотно впливає на ефективність функціонування системи національної безпеки.

Помилки у визначенні національних інтересів можуть призвести і призводять до загроз державній безпеці, національній згоді і навіть створюють загрозу існуванню нації в цілому. А відтак Україна, розробляючи власну модель орієнтації у світовому просторі, повинна мати власний погляд на події в світі, на близьке і далеке оточення, з яким вона взаємодіє як самостійний суб'єкт міжнародних відносин.

Прийняття такої моделі всіма гілками державної влади та суспільством у цілому є необхідною передумовою входження України до світової цивілізації на рівноправних засадах і основою здійснення самостійної внутрішньої та зовнішньої політики. Відсутність такої моделі викликає зневажливе ставлення до країни, змушеної йти у фарватері політики іншої або інших держав. Змінити свій імідж як одного з регіонів колишнього СРСР і здобути авторитет самостійної європейської держави можна лише в процесі реалізації головного національного інтересу

України — відродження і зміцнення власної державності, відтворення національної економіки, ідентифікації громадян як громадян України.

Перші спроби окреслити основні для України національні інтереси були зроблені в період набуття незалежності на початку 1990-х рр. У вітчизняних та західних засобах масової інформації були надруковані статті, де визначалися головні національні інтереси та геополітичні пріоритети, втілення в життя і захист яких гарантували б виживання України — незалежної суверенної держави. Були окреслені також і загрози національній безпеці України: російський експансіонізм і військова машина Росії; стимульовані ззовні міжнаціональні конфлікти та територіальний розкол України; економічна блокада і ядерний шантаж; територіальні претензії та втягування України до міждержавних конфліктів; панслов'янська ідеологія та російське соціально-культурне домінування.

Порівняння цих визначених 1991–1992 рр. національних інтересів і загроз національній безпеці України з реальними досягненнями процесу державотворення дає змогу дійти висновку, що з'явилися нові вагомі зовнішні загрози, такі як: втрата економічного суверенітету; «білоруський сценарій» і штучна інтеграція до нових наднаціональних структур під контролем Росії; економічний шантаж і цілеспрямовані акції підриву економіки України та блокування її економічної незалежності; невизначеність багатьох кордонів й іноземне економічне «проникнення» як форма встановлення політичної залежності; російське інформаційне домінування.

Не зміцнила національної безпеки і проголошена «багатовекторність» стратегічних орієнтацій та нерозбірливий вибір «стратегічних партнерів», що на практиці дуже часто нагадували безпринципність. Одночасна орієнтація на полярні центри сили, балансування на суперечностях потенційно небезпечні і завжди були ефективною тимчасовою тактикою, однак поганою стратегією. Крім цього, формування й імплементація ефективної стратегії неможлива без попереднього визначення геополітичних пріоритетів, чіткого усвідомлення національною елітою ролі та місця України в регіональному і глобальному геополітичному просторі. Отже, питання геополітичного вибору України перетворюється із загальнотеоретичної проблеми на визначальний чинник її історичного і політичного майбутнього.

Це важливо тому, що стабільність всієї Євроатлантичної системи на сучасному етапі залежить від посткомуністичних країн Балто-Чорноморського поясу («вісі Європи»). Це країни Балтії, Польща, Україна, Румунія, Угорщина, Чехія, Словаччина. Маючи важливі стратегічні позиції, ці країни визначають і будуть визначати стан і структуру євро-

пейської безпеки на десятиліття вперед. Україна посідає ключове місце на Балто-Чорноморській вісі. Це визнають і представники атлантизму, і прихильники євразійства.

Однак з існуванням незалежної України не можуть погодитися окремі політичні діячі Росії. Вони розглядають незалежну Україну як загрозу своїй національній безпеці, позаяк російська стратегія передбачає особисте лідерство представляти перед Заходом інтереси держав колишнього СРСР. Росія не лише хоче бути лідером СНД, а й відкрито заявляє свої права на повне домінування у цій організації. Вона не вибудовує відносини в СНД на основі рівного партнерства і норм міжнародного права, поваги економічного та політичного суверенітету і територіальної цілісності її членів. І хоча існують теорії, які передбачають, що Росія зможе відмовитись від традиційної ролі «старшого брата» і «захисника» усього пострадянського простору, проте у багатьох випадках ці теорії можуть розглядатись серйозно лише як класичний приклад спроб видати бажане за дійсне, оскільки вони повністю ігнорують величезну соціальну інерцію 140-мільйонного народу з 400-літньою історією перманентної експансії і домінування над іншими країнами.

Формування зовнішньополітичних засад та інституцій незалежної України. Державотворчі процеси в Україні після здобуття незалежності відбувалися за вкрай складних та несприятливих умов, пов'язаних насамперед з важким тягарем проблем, які вона дістала у спадщину від СРСР. Головною з них стало те, що Україна, як й інші республіки колишнього Радянського Союзу, не мала скільки-небудь серйозного досвіду власного національного державотворення. Швидкий прорив до суверенітету та незалежності певною мірою несподівано заскочив українське суспільство. Природно, що це не могло не позначитися на формуванні зовнішньополітичних засад та інституцій нашої держави.

З кінця 1940-х і до середини 80-х рр. XX ст. усунення УРСР від скільки-небудь серйозної участі у світовій політиці набуло ще більших масштабів, ніж у міжвоєнний період. Фактично чи не єдиною міжнародною організацією, де УРСР час від часу могла нагадувати про себе, залишилася ООН. Однак і за такої ситуації українські дипломати робили все можливе для того, щоб обстоювати національні інтереси своєї республіки.

Мабуть, найсприятливіші умови для поживлення зовнішньополітичної сфери за радянської доби виникли завдяки горбачовській «перебудові». У цей час у роботі зовнішньополітичного відомства УРСР з'явилося чимало нового: поновилася практика двосторонніх відносин; УРСР поступово виходила за межі діяльності ООН, її органів чи спеціалізованих установ, а у 1990 р. уперше за увесь період функціонування

ООН делегація УРСР на 45-й сесії Генеральної асамблеї ООН працювала за директивами, затвердженими Радою Міністрів республіки.

Швидке визнання державної незалежності України десятками країн світу у кінці 1991–1992 рр. певною мірою породжувало ілюзію того, що труднощі, пов'язані з перехідним періодом, будуть розв'язані безболісно і в короткий термін. Однак надії на те, що «Захід нам допоможе», танули на очах. Ускладнювалися відносини з Росією. Політичні партії і рухи України обстоювали різні, нерідко полярні позиції в питаннях зовнішньої політики.

Основними документами, які визначили принципові засади розбудови державотворчих процесів, у тому числі у сфері зовнішньої політики, стали Декларація про державний суверенітет України, ухвалена 16 липня 1990 р. і Акт проголошення незалежності України, прийнятий 24 серпня 1991 р. В Декларації про державний суверенітет України Верховна Рада проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах території України та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. В Акті про незалежність України її територія була оголошена неподільною і недоторканою, в ній мають чинність винятково Конституція і закони України. У 1993 – червні 2010 р. зовнішньополітичне відомство України у своїй роботі керувалося ще й постановою Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Основні напрями зовнішньої політики України», яка, зокрема, наголошувала на тому, що неодмінною умовою розбудови незалежної Української держави є її активне та повномасштабне входження до світового співтовариства.

Основні засади національної системи безпеки і оборони України найповніше представлені і регулюються законом України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. В ньому визначаються концептуальні засади формування та реалізації зовнішньої політики України у галузі безпеки, перераховуються основні загрози та шляхи їх попередження та усунення. Так, зокрема, у ст. 6 основними принципами забезпечення національної безпеки України визначені: пріоритет прав і свобод людини і громадянина; верховенство права; пріоритет договірних (мирних) шляхів у розв'язанні конфліктів; своєчасність та адекватність заходів захисту національних інтересів реальним та потенційним загрозам; використання в інтересах України міждержавних систем і механізмів міжнародної колективної безпеки. Пріоритетами національних інтересів на військово-політичному рівні визначено: захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, неприпустимість втручання у внутрішні справи України; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу. Своєрідним продовженням концепції національної безпеки України є

Воєнна доктрина України, затверджена Указом Президента України № 648 від 15 червня 2004 року, вона, зокрема, містить концептуальні підходи щодо організації структури міжнародного співробітництва України у сфері безпеки.

1 липня 2010 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про основи внутрішньої і зовнішньої політики», стаття 11 якого визначає Україну «європейською позаблоковою державою», що «прагне співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав, груп держав чи міжнародних структур». Дотримання позаблокового статусу означає «неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні і розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес».

Головними завданнями зовнішньої політики України Закон від 1 липня 2010 р. визначає: забезпечення національних інтересів і безпеки України; забезпечення захисту суверенітету, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України; використання міжнародного потенціалу для утвердження і розвитку України як незалежної держави; створення сприятливих зовнішньополітичних умов для розвитку української нації; утвердження провідного місця України у системі міжнародних відносин; сприяння міжнародному миру і безпеці у світі; забезпечення інтеграції України до європейського політичного, економічного, правового простору з метою набуття членства в Європейському Союзі; розширення міжнародного співробітництва з метою залучення іноземних інвестицій, новітніх технологій та управлінського досвіду в національну економіку в інтересах її реформування, модернізації та інноваційного розвитку; тощо.

Практична реалізація зовнішньої політики України забезпечується під керівництвом Президента України Кабінетом Міністрів України, Міністерством закордонних справ, іншими центральними органами державної виконавчої влади на основі Конституції України. Центральним органом виконавчої влади, відповідальним за вироблення, реалізацію та координування зовнішньої політики України, визначено МЗС України. Здійснювані заходи з удосконалення його роботи, підвищення координуючої ролі мають не тільки сприяти поліпшенню якісних показників його діяльності, а й унеможливити втрату цілісності нашої зовнішньої політики, чимдалі вище підносити міжнародний авторитет країни.

Практична реалізація зовнішньополітичного курсу Української

держави. Перші кроки на міжнародній арені, досягнення, а також труднощі та проблеми в царині міжнародних відносин припадають на період президентства Л. Кравчука (1991–1994). Упродовж трьох місяців Україну як незалежну державу визнали понад 140 країн світу. Одними з перших заявили про це Польща, Канада, США, Італія, Бельгія, Індія, Японія, Китай, Австралія, країни Латинської Америки, Скандинавії тощо. Протягом 1992–1993 рр. Україна вступила в безпосередні дипломатичні зв'язки зі США, Канадою, Польщею, Німеччиною, Францією, Китаєм, Росією, Казахстаном, державами Балтії, Скандинавії тощо. У липні 1992 р. відбувся візит Президента України до Франції, під час якого Україна приєдналася до паризької «Хартії для нової Європи», був підписаний договір про дружбу та співробітництво між двома країнами. У цей період Україна стала членом Ради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ, згодом – ОБСЄ), багатьох міжнародних організацій, зокрема Світового банку, Міжнародного Валютного Фонду.

Виникало, однак, і чимало гострих проблем. Однією з них стало виконання нашою державою свого зобов'язання щодо набуття нею без'ядерного статусу. Серйозне занепокоєння викликав і стан українсько-російських взаємин. Після здобуття незалежності період ситуативної близькості закінчився, відносини між двома державами стали погіршуватися. І українські, і російські політики чимало робили для того, щоб дві найбільші слов'янські країни вступили у фазу конфронтації. Господарські стосунки між ними нерідко характеризувались як «економічна війна». Антиукраїнські заяви та навіть рішення, які ухвалювалися свого часу в стінах російської Державної Думи з так званого кримського питання, тільки посилювали напруженість. Не вщухала й «економічна війна» між двома державами. Серед російських політиків та в засобах масової інформації Росії практично не зникала тема Криму й Севастополя. З року в рік відкладався візит Президента Б. Єльцина до України. Довго й важко йшли переговори про підписання широкомасштабного договору між двома державами. Зрушення на краще відбулися тільки в 1995 р., коли був парафований текст міждержавного договору між Україною та Росією. Президентом двох держав цей документ був підписаний 31 травня 1997 р. в Києві.

Важливою подією першої половини 1994 р. стало підписання 14 січня тристоронньої угоди між Україною, США та Росією про виведення стратегічної ядерної зброї з України. 3–7 березня український президент відвідав США, де підписав заяву про дружбу та співробітництво між двома країнами. Україна першою з посткомуністичних країн Східної Європи приєдналася до програми співробітництва з НАТО «Партнерство заради миру». А 23 березня 1994 р. Президент Л. Кравчук підписав

у Брюсселі договір про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом.

Попри це, зовнішня політика України потребувала певної корекції, що й було зроблено після обрання президентом держави Л. Кучми у липні 1994 р. Нова владна команда зробила наголос на тому, що відтепер зовнішня політика України буде концептуально визначеною, багатовекторною, прагматичною і зваженою. Першим важливим кроком нового керівництва на шляху утвердження нового образу України на міжнародній арені стало рішення Верховної Ради України про приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) від 16 листопада 1994 р. 5 грудня 1994 р. в Будапешті було підписано Меморандум про надання Україні гарантій безпеки у зв'язку з її добровільною відмовою від статусу ядерної держави.

Серйозний прорив стався в українсько-американських відносинах. 20–24 листопада 1994 р. Президент України перебував з державним візитом у США, а 11–12 травня 1995 р. відбувся офіційний візит Президента США В. Клінтона до України, який закріпив позитивні тенденції у розвитку українсько-американських відносин.

Одним з важливих пріоритетів зовнішньої політики України став європейський напрям. Головним досягненням тут стало прийняття України до Ради Європи у листопаді 1995 р. Дедалі динамічніше розвиваються стосунки з Німеччиною, Великою Британією, Францією, Італією, Австрією, Бельгією, Фінляндією, Норвегією, Швейцарією. Предметом особливої уваги української зовнішньої політики стає розбудова відносин з державами Центральної та Східної Європи, насамперед з Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною, Румунією. З цими країнами Україну об'єднує географічна і геополітична близькість, спільність або схожість проблем, які постали після краху тоталітарно-комуністичної системи.

Перспективними напрямками зовнішньої політики України є Близький Схід і Африка. Чимало економічних та політичних інтересів пов'язує нашу державу з такими країнами, як Ізраїль, Туреччина, Єгипет, Ліван, Іран, Кувейт, ПАР. Активізується латиноамериканський напрям зовнішньої політики України. У цьому регіоні є 33 самостійні держави, з яких Аргентина першою визнала державну незалежність України. Динамізуються наші відносини з Мексиканськими Сполученими Штатами, Кубою, Бразилією, Чилі, Венесуелою тощо.

Увага зовнішньої політики України спрямована також на розбудову відносин з державами Азійсько-Тихоокеанського регіону, який нині перетворюється на один із головних економічних та політичних центрів сучасного світового розвитку. Дуже корисним для України є досвід Ки-

таю і «тихоокеанських драконів» — Південної Кореї, Сінгапуру, Тайваню, а також неоіндустріальних країн «другої хвилі» — Таїланду, Малайзії, Індонезії, В'єтнаму. Належне місце в поглибленні взаємовідносин України з державами АТР відводиться Японії, а також Індії.

Важливе місце в системі зовнішньополітичних пріоритетів України посідають відносини з країнами СНД. Ставлення України до СНД визначається її економічними та політичними інтересами, а також національним законодавством. 11 грудня 1991 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду про створення СНД, а 20 грудня прийняла з цього приводу заяву, в якій наголошується, що Україна виступає проти перетворення СНД на нове державне утворення і заперечує надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права. Статут СНД не підписаний Президентом України і не ратифікований Верховною Радою. Отже, Україна не є членом СНД де-юре, а має особливий статус, який випливає із ратифікованої нею Біловезької угоди разом із згаданими застереженнями Верховної Ради. Крім того, Україна має асоційоване членство в Економічному союзі СНД.

Час, що минув від створення СНД, переконливо засвідчив, що без радикального реформування цього утворення, без визнання всіма його членами принципу рівноправності й добровільності перспективи СНД виглядають дуже проблематичними. Загалом Україна виходить із того, що найдоцільнішою формою співпраці в рамках СНД є двосторонні відносини, економічне та політичне співробітництво. Саме на цій основі розвиваються наші відносини з країнами — членами СНД. Особливий інтерес становлять для України взаємини з Азербайджаном, Грузією, Туркменістаном, Казахстаном, Узбекистаном — насамперед в економічному сенсі, зокрема для розв'язання такої гострої для України проблеми, як забезпечення енергоносіями. Чимало спільних економічних та політичних інтересів пов'язує Україну також із Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Вірменією, Білоруссю, Молдовою. Активну позицію посідає Україна у розв'язанні Придністровської проблеми, інших «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі.

Пріоритетним напрямом зовнішньої політики України є європейська інтеграція. Вагомим свідченням відданості України європейському вибору став саміт Україна—ЄС, що відбувся 16 травня 1998 р. у Відні. Він став другою зустріччю керівників України та Євросоюзу на найвищому рівні й стимулював українське керівництво до розробки стратегії інтеграції України до ЄС, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 1998 р. Згідно з указом, розроблено Національну програму інтеграції України до ЄС, розраховану на період до 2007 р. Наріжним каменем програми стала гармонізація українського та європейського

законодавства. Розроблена стратегія інтеграції України до ЄС мала забезпечити входження держави до європейського політичного, економічного і правового простору та набуття на цій основі статусу асоційованого члена ЄС, що є головним зовнішньополітичним пріоритетом України у середньостроковому вимірі.

Ще одним свідченням зміцнення міжнародного авторитету України стало її запрошення до Лондона на зустріч міністрів закордонних справ країн «Великої сімки» 12 червня 1998 р., в ході якої обговорювалася ситуація, що склалася в Південно-Східній Азії внаслідок проведення Індією та Пакистаном ядерних випробувань. Учасники зібрання наголошували, що Україна, а також ті держави світу, які добровільно позбулися ядерної зброї, тим самим зробили значний внесок у зміцнення міжнародної безпеки та стабільності.

8–9 липня 1998 р. в Україні з нагоди першої річниці підписання Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО з офіційним візитом перебував Генеральний секретар НАТО Х. Солана. Широке коло питань двостороннього співробітництва було обговорено під час візиту 22–23 липня 1998 р. до України віце-президента США А. Гора, у ході якого було підписано низку спільних українсько-американських документів. Американська сторона підтвердила незмінність свого курсу на підтримку демократичної, незалежної України.

Важливою подією в українсько-французьких відносинах став перший державний візит Президента Франції Ж. Ширака в Україну 2–4 вересня 1998 р. У рамках візиту було підписано міжурядові угоди про співробітництво в галузі мирного використання атомної енергії, а також у сфері науки та освіти, ядерної безпеки.

Визначною подією у двосторонніх відносинах України з Канадою (з якою 31 березня 1994 р. була підписана Декларація стратегічного українсько-канадського партнерства) став офіційний візит до Києва прем'єр-міністра Канади Ж. Кретьєна у 1999 р. Це був перший з часу набуття Україною незалежності офіційний візит глави канадського уряду. Центральною політичною подією візиту стало прийняття Україною принципового рішення про заборону протипіхотних мін. Вагомою стала економічна складова візиту: було підписано низку комерційних угод і проголошено започаткування спільних економічних проектів загальною вартістю 163 млн дол. У ході візиту було підписано сім угод, які відкривають нові можливості для поглиблення українсько-канадського економічного співробітництва.

Важливим кроком на шляху підтвердження вірності України європейському вибору стало проведення 1 березня 1999 р. в Парижі міжнародної конференції «Україна, Велика Європа, євроатлантична без-

пека: виклики XXI ст.», у якій взяли участь представники Місії України при НАТО, Великої Британії, США, Німеччини, Російської Федерації, Франції тощо.

Аналізуючи зовнішню політику України у перше десятиліття її незалежного існування, зазначимо, що за цей час попри всі негаразди та проблеми було досягнуто вагомих результатів. Головним з них, безумовно, є те, що Україна відбулася як незалежна держава, як загальновизнаний суб'єкт міжнародних відносин. У політичному сенсі наша держава користується авторитетом ініціативного, самодостатнього і конструктивного учасника міжнародного життя. Свідченням цього стали: вступ України до Ради Європи, активна участь у миротворчих операціях, її участь у Центральноевропейській ініціативі, ОЧЕС, Раді держав Балтійського моря, обрання непостійним членом Ради Безпеки ООН, головування України у цьому поважному міжнародному органі тощо.

Говорячи про проблеми та перспективи української зовнішньої політики, головним її недоліком у перше десятиліття незалежності стали певна декларативність і стратегічна невизначеність, значною мірою продиктована змінами як на міжнародній арені, так і всередині країни. Попри те, що свого часу Л. Кучма, виступаючи у Верховній Раді 19 липня 1994 р. з промовою з нагоди складання присяги на вірність українському народові, наголошував на важливості «зробити міжнародну політику України більш динамічною, ефективною» і на тому, що її «дієвість повинна визначатись не кількістю візитів та угод, а конкретними політичними та економічними результатами», а на зміну «політичному романтизму та ейфорії, певній невизначеності, характерних для початкового періоду розбудови держави, мають прийти реалізм, конкретність, прагматизм», майже усі вади зовнішньої політики перших років незалежного існування наявні й донині.

Головним чином це стосується співпраці України з Північноатлантичним Альянсом. Так, наприклад, у своїй інавгураційній промові 30 листопада 1999 р. Л. Кучма наголошував, що «ключовими орієнтирами у нашій зовнішній політиці є її багатовекторність, прогнозованість і стабільність, збереження позаблокового статусу України», проте 23 травня 2002 р. РНБОУ ухвалила рішення, в якому зазначено, що розпочато процес, кінцевою метою якого є вступ України до НАТО. У 2004 р. Л. Кучма своїм указом виводить з нової редакції Воєнної доктрини атлантичну спрямованість зовнішньополітичного курсу країни, втім, обраний у грудні 2004 р. президентом України В. Ющенко знову повертає Україну на шлях євроатлантичної інтеграції. Зі зміною влади в Україні у 2010 р. наша держава знову проголошує позаблоковий статус, не відмовляючись натомість від виконання Річної програми співпраці з НАТО.

За президентства В. Ющенка (2005–2010) на новий якісний рівень вийшли відносини України з США. Спільними зусиллями обох сторін вони були виведені на рівень стратегічного партнерства, проголошеного у Заяві президентів України і США від 4 квітня 2005 р. Воно спирається не тільки на спільний прагматичний інтерес, а й на спільність демократичних цінностей, близькість бачення та взаємодію у вирішенні багатьох актуальних проблем світової політики. З огляду на успішне виконання основних завдань, визначених у Заяві лідерів двох країн, у квітні 2008 р. було ухвалено Дорожню карту пріоритетів українсько-американського співробітництва, розраховану на середньострокову перспективу. Усього у 2005–2008 рр. було підписано 24 двосторонніх документи.

Помітним досягненням цього періоду стало усунення перешкод на шляху розвитку торговельно-економічних відносин: відновлено дію преференцій для українського експорту, визнано ринковий статус української економіки в антидемпінгових розслідуваннях, підписано двосторонній протокол про взаємний доступ на ринки товарів та послуг у рамках вступу України до СОТ, скасовано дію поправки Джексона–Веніка щодо України. Завершення процедури набуття Україною членства в СОТ, що відбулося за вагомої підтримки США, дозволило в березні 2008 р. укласти двосторонню Угоду про торговельне та інвестиційне співробітництво. За останні три роки товарообіг між Україною і США зріс майже втричі, помітно зросла кількість спільних підприємств з американським капіталом.

Про інтенсивність українсько-американського діалогу, пік якого припав на 2008 р., свідчать два візити президента України, візити президента і віце-президента США, секретаря РНБО України, міністра юстиції України та міністра торгівлі США, засідання Міжвідомчої координаційної групи — основного органу координаційного механізму у двосторонніх відносинах. Потужну підтримку адміністрація президента США Дж. Буша-молодшого (2001–2008) надала Україні в її прагненні отримати перспективи членства в НАТО. Зокрема, конгрес США ухвалив чотири резолюції на користь членства України в НАТО, зокрема й на підтримку приєднання України до Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ). Активним було сприяння США Україні й у питанні визнання світовою спільнотою голодомору 1932–1933 рр. геноцидом: в резолюції Палати представників конгресу США від 23 вересня 2008 р. визнано дійсний характер і масштаби цієї трагедії й наголошено, зокрема, на тому, що «радянський диктатор Сталін наказав закрити кордони України, щоб від штучно створеного голоду ніхто не зміг врятуватись і щоб не допустити надходження голодуючим будь-якої допомоги». Також Па-

лата представників США ухвалила закон про дозвіл на встановлення у Вашингтоні меморіалу жертвам голоду-геноциду 1932–1933 рр.

Вагомим здобутком української дипломатії у 2008 р. стало підписання 18 грудня 2008 р. у Вашингтоні українсько-американської Хартії про стратегічне партнерство. Цей документ став підтвердженням важливих гарантій безпеки, які були зафіксовані в тристоронній заяві президентів України, США та Росії від 14 січня 1994 р., а також у Будапештському меморандумі про гарантії безпеки від 5 грудня 1994 р. у зв'язку з приєднанням України до договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

У першому розділі Хартії підтверджується незалежність, суверенітет і територіальна цілісність двох країн, а також недоторканність кордонів. У другому розділі, присвяченому сфері оборони та безпеки, йдеться про зацікавленість обох країн в сильній, незалежній демократичній Україні. Поглиблення її інтеграції до євроатлантичних структур є обопільним пріоритетом. У цьому розділі знову наголошується на тому, що Україна буде членом НАТО, а країни зміцнюватимуть співробітництво у сфері оборони і безпеки. Метою спільної роботи в комісії Україна–НАТО є посилення здатності взаємодії сил Північноатлантичного альянсу й України. Зокрема і з допомогою підвищення рівня підготовки та поставок військової техніки для української армії. Третій розділ Хартії присвячений економіці, торгівлі та співробітництву в сфері енергетики, у четвертому говориться про зміцнення демократії, а в п'ятому йдеться про розширення контактів між людьми і співробітництво в галузі культури.

Протягом 2008 р. спостерігалася сприятлива еволюція позицій більшості держав – членів Європейського Союзу з принципових для України питань, у тому числі й стосовно переведення цих відносин на рівень асоціації. Прикметно, що з пропозицією про підписання з Україною Угоди про асоціацію вийшов саме ЄС. Важливу роль у зміні ставлення Євросоюзу до перспектив розвитку відносин з Україною відіграла активізація дискусії всередині ЄС щодо поглиблення східного вектора його зовнішньої політики. Її стимулювало представлення польсько-шведської ініціативи «Східне партнерство» та започаткування нового формату діалогу між Україною і державами – членами ЄС зі Скандинавії та Балтії за участі Польщі.

У вересні 2008 р. в Парижі відбувся саміт Україна–ЄС. На ньому було прийнято рішення про наступне укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, серцевиною якої має стати угода про зону вільної торгівлі. Також сторони досягнули домовленості про початок діалогу щодо запровадження безвізового режиму поїздок громадян. Восени 2008 і в липні 2010 рр. ЄС посприяв в ухваленні рішень Міжнародного валют-

ного фонду надати Україні кредити у розмірі 16 і 15,15 млрд дол., відповідно. Останній з кредитів наданий на 29 місяців «на допомогу владі у проведенні реформ та економічного врегулювання». Значного прогресу сторони досягли й на шляху запровадження безвізового режиму поїздок громадян України до країн Євросоюзу. Усе це є наслідком політики відкритих дверей з боку європейської спільноти для України.

Українсько-російські міждержавні взаємини: геополітичний контекст. На початку квітня 2008 р., на саміті НАТО в Бухаресті тогочасний президент Росії В. Путін заявив, що такої держави, як Україна не існує, оскільки, мовляв, половина України – це нібито територія, яку Росія подарувала Україні, а друга частина – теж не Україна, позаяк це... Східна Європа. Висловлювання очільника російської держави продемонстрували не стільки незнання ним історії, скільки бажання вкотре пред'явити «право» Росії на Україну, позаяк давно відомо, що Росія без України – не імперія, а звичайна (хоч і з великою територією) держава.

Важливість України для Російської Федерації (РФ) полягає не лише в ностальгії за імперією. Стратегічний інтерес Росії в Україні передусім у тому, що територією України проходять життєво важливі для РФ транспортні транзитні шляхи (газо- і нафтопроводи, автомагістралі та залізниці), що з'єднують її з Центральною і Західною Європою. Саме через Україну пролягає найкоротший для Росії шлях до регіонів, в яких вона намагається зберегти свої присутність і вплив – Балкани, Середземномор'я та Придністров'я.

Спроби закласти нові засади у фундамент відносин між Україною та Росією були здійснені у серпні 1990 р., коли представники українського парламенту, згуртовані у фракцію «Народна рада», та їхні партнери з блоку «Демократична Росія» російського парламенту, підписали «Декларацію принципів міждержавних відносин між Українською РСР та РРФСР», що базувалася на Деклараціях про державний суверенітет України і Росії.

Цей документ підтвердив безумовне визнання України та Росії як суб'єктів міжнародного права, «суверенну рівність» обох країн; принцип невтручання у внутрішні справи одна одної і відмову від застосування сили у їхніх відносинах; непорушність наявних державних кордонів між обома державами і відмову від будь-яких територіальних претензій; гарантування політичних, економічних, етнічних і культурних прав представників народів РРФСР, що мешкають в Україні.

Ці принципи були закладені в офіційний договір між Росією та Україною, підписаний головами парламентів республік Б. Єльциним і Л. Кравчуком у Києві 19 листопада 1990 р. Особливий акцент у цьому

документі зроблено на взаємному визнанні територіальної цілісності обох держав у їхніх кордонах у межах СРСР. Характерно, що обидва парламенти ратифікували Договір протягом кількох днів, хоча в Москві вже тоді висловлювалися сумніви щодо доцільності дотримання його положень у частині, що стосувалася належності Україні Криму. Після проголошення Україною незалежності до кримської проблеми додалися питання подальшої долі Чорноморського флоту, умов постачання в Україну з Росії енергоносіїв, розподілу активів колишнього СРСР тощо.

Основною больовою точкою російсько-українських відносин є проблема Криму та Чорноморського флоту. Причиною винесення кримського питання на державний рівень стали дії російської парламентської комісії у закордонних справах, яка у січні 1992 р. у своєму проєкті резолюції запропонувала парламенту Росії оголосити рішення Президії Верховної Ради СРСР щодо передачі Кримської області зі складу РРФСР Українській РСР від 19 лютого 1954 р. недійсним. 21 травня 1992 р. закрыта сесія російського парламенту оголосила рішення від 19 лютого 1954 р. таким, що «не має законної сили з моменту прийняття». А 9 липня 1993 р. російський парламент ухвалив ще одне деструктивне рішення — постанову про «російський федеральний статус» Севастополя.

Отже, Крим у руках російської сторони перетворився на засіб тиску на Україну на міждержавних переговорах про долю Чорноморського флоту (ЧФ). ЧФ, хоч давно і втратив своє стратегічне значення, становив для обох сторін певний інтерес, адже він налічував 45 великих надводних кораблів, 28 підводних човнів, 300 середніх і малих суден, 151 літак і 85 вертольотів палубної авіації, що становило майже 10% усього флоту колишнього СРСР вартістю понад 80 млрд дол. США.

Багаторазові українсько-російські переговори з приводу статусу Криму і ЧФ тривалий час мали однаковий сценарій та результат, бо засвідчували скоріше наміри сторін, аніж конкретні шляхи розв'язання «кримського вузла». Вистояти в умовах жорсткого пресингу російської сторони дали можливість, з одного боку, конструктивна, гнучка політика керівництва України, з іншого — підтримка міжнародної спільноти, у тому числі Ради Безпеки ООН та США, які на офіційному рівні критикували позицію Росії у кримському питанні, кваліфікуючи її як порушення міжнародних норм і угод.

Спробою розв'язати наявні суперечності стало підписання 31 травня 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між РФ і Україною. Цей документ мав врегулювати та вирішити цілу низку принципівих питань:

- забезпечити рівноправне й беззастережне визнання один одного як стратегічного партнера із співробітництва у різних сферах;
- визнати територіальну цілісність України й підтвердити легітимність і непорушність кордону між Україною та РФ;
- заперечити використання одна проти одної сили, у тому числі економічних та інших важелів тиску, підтвердити невтручання у внутрішні справи сторін, дотримання прав людини;
- гарантувати захист етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин;
- вирішити питання про поділ Чорноморського флоту і статус Севастополя (флот та його інфраструктура були поділені між РФ та Україною порівну, крім того, Росія викупила непотрібні Україні кораблі);
- врегулювати проблему взаєморозрахунків щодо зовнішнього боргу України перед РФ (Україні було практично списано зовнішній борг в рахунок оплати РФ за 20-річну оренду бази ВМФ у Севастополі);
- забезпечити нормалізацію українсько-російських торговельно-економічних відносин і розв'язати питання гарантованого постачання Україні енергоносіїв.

Аналіз стану російсько-українських відносин за час, що минув після підписання базового політичного Договору, засвідчує тривожну тенденцію до ігнорування російською стороною дотримання основних його заasad. Це стало можливим не стільки через відродження великодержавних амбіцій Росії, скільки через слабкість політичної та економічної еліти України, що виявилась нездатною позиціонувати себе справді проукраїнською і такою, що віддана загальнолюдським, а не вузькоклановим цінностям та інтересам.

Ледь не основним важелем російської політики в Україні російські експерти вважають російське та російськомовне населення нашої держави, удавані утиски щодо якого досить часто є «вагомим» аргументом для виправдання втручання Росії у внутрішні справи України. Отже, ідеться про три ключові позиції політики Москви щодо України: права людини, економічний прагматизм і співробітництво у військовій сфері.

Важливим інструментом тиску Росії на Україну є так звана спільна історична та культурна спадщина двох народів, а також такий специфічний інструментарій як релігія. Так, від другої половини XVII ст. й донині, надзвичайно важливим і, вже на жаль, традиційним знаряддям утримання України у сфері геополітичних інтересів Росії, вважається Російська православна церква та підпорядкована їй УПЦ Московського патріархату.

Щодо так званої спільної історії, то прагнення України дати власні оцінки історичним подіям, які відбувалися на території України, відро-

дити історичну правду, зміцнити почуття національної ідентичності, яке викорінювалося протягом століть примусової русифікації, російською стороною вкотре кваліфікується як зазіхання на «спільне минуле». По-над те, російська сторона вважає своїм правом тлумачити і оцінювати на свій розсуд найпомітніших постатей та події української історії (І. Мазепа, С. Бандера, Конотопська битва 1659 р.), яких таврує як «зрадників», «злочинців», «міфічні перемоги», що не можна розцінити інакше, як втручання у внутрішні справи України.

Не сприяє виведенню українсько-російських відносин на рівень стратегічного партнерства й заперечення російським керівництвом умисного характеру голодомору 1932–1933 рр. в Україні. У той час, коли президент України В. Ющенко у своєму виступі на Генеральній Асамблеї ООН у вересні 2008 р. закликав світову спільноту виразити солідарність з українським народом у зв'язку з 75-ю річницею голодомору, МЗС Росії заявило, що «спроби керівництва України закріпити на міжнародному рівні трактування подій 1932–1933 років на території колишнього СРСР як геноцид українського народу носять політизований характер і спрямовані на сіяння розбрату між братніми народами Росії й України».

Діаметрально протилежними є й позиції сторін щодо оцінки п'ятиденної російсько-грузинської війни 2008 р. в Цхинвальському регіоні Грузії: президент України В. Ющенко рішуче засудив «порушення територіальної цілісності, непорушність грузинських кордонів і озброєну анексію території Грузії», натомість Росія визнала державну незалежність абхазького й південно-осетинського сепаратистських регіонів Грузії.

Найгострішою проблемою міждержавних взаємин України та Росії упродовж тривалого часу залишаються відносини в енергетичній сфері, головною складовою яких, безперечно, є транзит енергоносіїв. Річ у тім, що на цьому полі Росія завжди грала з позиції сили, а Україна так і не змогла жодного разу використати «транзитну зброю». Ручне управління економікою, постійні зміни «правил гри» на енергетичних ринках, непрозорість, корумпованість унеможливили для України ефективне використання своїх переваг з метою змусити Росію бачити в Україні рівноправного партнера. Характерним штрихом є той факт, що за час незалежності Україна так і не обладнала свої магістралі контрольно-замірними станціями в пунктах перетину трубопроводами міждержавних кордонів.

Ще одним випробуванням інструментом тиску Росії в енергетичній сфері є політика неприєднання до Європейської енергетичної хартії (ЄЕХ). Основним противником ратифікації цього документа Федеральними зборами Росії є «Газпром», оскільки приєднання Росії до Хартії означає необхідність реструктуризації монополії та лібералізації газового

ринку. Незалежні видобувні компанії мають дістати доступ до «труби» та право самостійного продажу газу, в тому числі й на експорт, натомість «Газпром» позбавляється можливості маніпулювати тарифами на транспортування.

Очевидно, що такі правила знищують монополію «Газпрому» і сприятимуть запровадженню конкурентного середовища на газовому ринку Росії. Це те, чого так наполегливо домагається від Росії Євросоюз. Приєднання Російської Федерації до Енергетичної хартії мало б бути й вимогою України щодо Росії, адже Україна підписала та ратифікувала Хартію, а також стала членом Європейського енергетичного співтовариства. Можливість участі «Газпрому» в приватизації чи концесії української газотранспортної системи доцільно ставити в залежність від приєднання/неприєднання Росії до ЄЕХ. Участь в Хартії створює загальноєвропейське правове поле з чіткими правилами гри для усіх суб'єктів та унеможливорює для окремих з них гру за власними правилами.

Протягом останніх років Європа і Росія зрозуміли, що енергетична безпека Європи залежить не тільки від Росії, скільки від надійності тих країн, через які проходять трубопроводи. Україна в цьому процесі була не завжди адекватним партнером. Тому й з'явилися наміри прискорити втілення проєктів будівництва Північноєвропейського газопроводу дном Балтійського моря, через який газ піде в Європу без наших труб. Так само в обхід України російський газ потраплятиме до Європи у разі реалізації проєктів «Голубий потік» (до Туреччини й далі до Італії) і «Південний потік» (до Болгарії й далі поділиться на дві гілки: перша — до Італії, друга — в Австрію і Словенію).

Жорстка енергетична стратегія Росії стала особливо виразною після Санкт-Петербурзького саміту «вісімки» влітку 2006 р., головною темою якого, на пропозицію Кремля, стала енергетична безпека сучасного світу. Саме після саміту Кремль розвинув надзвичайну активність, нав'язуючи світовому співтовариству себе як головного постачальника енергоресурсів, монопольного куратора енергорозподілу і гаранта енергетичної безпеки Європи.

Враховуючи це, Україна ризикує, можливо, непомітно для самої себе, але не для зовнішнього світу, опинитися в ролі буфера, з'єднаного з Росією енергетичною залежністю і військовою присутністю. І тоді так званий європейський трикутник ЄС – Україна – Росія просто перестав існувати, бо українська його вершина практично зливається з російською.

У світлі викладеного, єдино вірним шляхом, що забезпечить державну незалежність України, збереже національну ідентичність українців і призведе, нарешті до підвищення добробуту нації, є стратегічний курс

України на її інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур. Набувши членства в НАТО і ЄС або навіть в одній з цих організацій, Україна остаточно вийде із силового поля зовнішньої політики Росії. Набуття Україною членства у НАТО та ЄС перебуває у повній відповідності з нормами сучасного міжнародного права, аніскільки не порушує законних інтересів Росії і не перешкоджатиме підтриманню і розвитку взаємовигідних українсько-російських відносин.

Завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте геополітичні пріоритети України в контексті її національних інтересів.
2. З'ясуйте місце та роль України в сучасному геополітичному просторі.
3. Окресліть проблеми та перспективи України в реалізації стратегічного курсу на європейську інтеграцію.
4. Поясніть чому Росія є головною геополітичною проблемою України?

Розділ 3. ГЕОПОЛІТИЧНІ ТРАДИЦІЇ, СТРАТЕГІЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (РФ)

Географічне розташування, природно-ресурсний потенціал і національний склад населення Російської Федерації. Російська Федерація — найбільша за територією держава планети, що охоплює понад половину Європи (східна частина) і північний схід Азії. Посідає сьоме місце у світі за кількістю населення, є однією з найбагатших за природними ресурсами і володіє ядерним арсеналом, який можна протиставити американському. Росія є державою-спадкоємницею зниклої на початку 1990-х років наддержави — Радянського Союзу, що постанала на території колишньої Російської імперії в 1917–1922 рр. Межує з 14 державами: Норвегією, Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою, Білоруссю, Польщею, Україною — на заході, Грузією, Азербайджаном, Казахстаном, Китаєм (КНР), Монголією, Кореєю (КНДР) — на півдні. Береги Росії омиваються з півночі Північним Льодовитим океаном, із заходу — Балтійським морем, з півдня — Чорним, Азовським і Каспійським морями, зі сходу — Тихим океаном, Беринговим, Охотським і Японським морями.

Росія володіє найбільшими у світі розвіданими запасами природного газу й сьомими за величиною розвіданими запасами нафти. Великі родовища вугілля є в Республіці Комі, у Східному Сибіру й на Далекому Сході. Багата також залізною рудою, бокситами, нікелем, оловом, золотом, алмазами, платиною, свинцем, цинком. Більшість з цих ресурсів перебуває в Сибіру, де великі відстані, нечисленне населення, суворий клімат і багаторічна мерзлота створюють значні складнощі для економічно ефективного видобутку й транспортування сировини до місць переробки й споживання.

Загалом Росія володіє величезним сировинним потенціалом й значними людськими ресурсами (населення країни — близько 142 млн осіб). В національному складі населення переважають росіяни (80%), татари й українці становлять відповідно 4 і 3% населення Російської Федерації, інші етноси — 13%. Більшість віруючого населення РФ сповідує християнство (православ'я).

Історичні передумови й ідеологічні витоки геополітики й зовнішньої політики Росії. Російська Федерація виникла як східнослов'янська держава. Формування її нинішньої території розпочалося в період

феодалної роздробленості Київської Русі у XII–XIII ст. Відомо, що від 60–70-х рр. XII ст. об'єднати навколо себе землі роз'єднаної на землі та уділи Київської держави намагалися «мати міст руських» — Київ, на південному заході, і Владимир-на-Клязьмі, на північному сході. Вивчення Владимир-Суздальської землі над іншими північно-східними землями Русі історики пов'язують з діяльністю Андрія Боголюбського — сина Великого київського князя і засновника Москви Юрія Долгорукого. Один з найвідоміших офіційних істориків царської Росії В. Ключевський, писав, зокрема, що великорос уперше вийшов на арену історії в особі Андрія Боголюбського. Тобто сталося це у XII ст., а значить, як княжий Київ, так і держава Русь IX–XI ст., що їх й донині більшість російських істориків вважають своїми, аж ніяк не могли стати результатом творчості російського народу, якого на той час ще не існувало.

На підтвердження цієї тези варто навести й маловідомі широкому загалу міркування російського історика К. Кавеліна з праці «Мысли и заметки о русской истории». Хоча вона вийшла друком ще 1866 р., офіційні історики Російської імперії та СРСР фактично ігнорували її. На думку відомого російського історика М. Покровського, це пояснюється невідповідністю думок К. Кавеліна офіційній імперській історичній концепції, згідно з якою історія Київської Русі вважається першим етапом російської історії. Пишучи про етногенез росіян, Кавелін стверджував: «...Мы прожили не тысячу лет, а гораздо меньше. Раскроем первую нашу летопись, которая писалась во всяком случае не позже XI в. Составитель ее знает малороссию и перечисляет разные отрасли этой ветви русского племени; называет северо-западные отрасли того же племени; кривичей (белоруссов)... но замечательно, что великоруссов он вовсе не знает. Там, где теперь живут великоруссы, обитают по летописи, финские племена... Мы имеем все основания предполагать, что великоруссы образовались в особую ветвь не ранее XI века... Спрашивается, что же такое великоруссы?... Восточная отрасль русского племени образовалась частью из переселенцев из Малороссии и северо-западного края на финской земле, частью из обруселых финнов... Обрусевшие финские племена внесли новую кровь, новые физиологические элементы в младшую ветвь русского племени...».

Отже, відлік власне російської історії, слід вести не від початку формування держави Русь з центром у Києві у IX ст., як це й донині роблять автори підручників з російської історії, а, принаймні, з часу посилення у 1154–1157 рр. політичної ролі Суздальського князівства, заснованого у першій половині XII ст. київським князем Юрієм Долгоруким. Визначальну роль у перетворенні північно-східних земель Руської держави на ядро нового могутнього державного утворення, за яким тільки

у XVIII ст. остаточно закріпилася назва Росія, відіграло Московське князівство, що виокремилася як удільне з Великого князівства Владимирського у 1276 р. і поступово перебрало на себе роль збирача земель Північно-Східної Русі.

Велике Московське князівство посідало зручне центральне положення щодо інших північно-східних земель Київської держави, а річкові й суходільні шляхи, що проходили його територією, надавали Москві значення важливого вузла торговельних та інших зв'язків між землями Русі. Прикрите з північного заходу від Литви Тверським князівством, а зі сходу й південного сходу від Золотої Орди Суздальсько-Нижегородською, Муромською та Рязанською землями, Московське князівство меншою мірою зазнавало руйнівних монголо-татарських нападів. Це дозволяло його правителям збирати й накопичувати сили, поступово створювати перевагу в матеріальних та людських ресурсах, закріпити за Москвою роль політичного центру формування централізованої Московської держави і вести боротьбу з Великим князівством Литовським і Руським та Польським королівством за політичну спадщину Київської Русі.

Боротьба московських князів за київську спадщину потребувала ідеологічного обґрунтування. Відтак уже з середини XV ст. (в ході боротьби Москви за підкорення Новгороду Великого, а далі — у контексті суперництва з Великим князівством Литовським) московська історія подається як безпосереднє продовження історії київської. У тлумаченні так званих московських книжників другої половини XV — початку XVI ст. ідея законного «перетікання влади» (*translatio imperii*), одна з фундаментальних у візантійських політичних доктринах, перетворюється на знамениту формулу Київ — Владимир-на-Клязьмі — Москва.

У такий спосіб Київська Русь княжої доби зливалася із пізньосередньовічним Великим Московським князівством, а далі Московським царством у лінію неперервного державного розвитку, зумовленого нібито генеалогічною спадкоємністю царів-Рюриковичів, нащадків Володимира Мономаха (тоді ж Київ був уперше оголошений «вічною вотчиною» московських правителів). Доктрина «перетікання київської історії» у владимиро-суздальську і московську, детально опрацьована у роботах російських істориків XIX ст. С. Соловйова і М. Погодіна й філолога О. Соболевського, у новітні часи перетворилася на своєрідну історичну аксіому, за якою Русь на рівні пересічного сприйняття стала ототожнюватися з Росією, а Київ — з її давньою столицею, насильницьки відокремленою від загальноруського (читай — російського) політичного тіла.

Крім того, правителі Росії мали в своєму ідеологічному арсеналі ще

один аргумент на користь правомірності об'єднання ними всіх руських земель. На нього в середині 1520-х рр. звернув увагу в листі до папи Климента VII нунцій Альберто Кампензе, відзначивши: «Великий князь московський Іван, а також його наступник, нинішній князь Василій, неодноразово... намагались опанувати більшу частину Литви, а саме землі... які складали раніше державу русів. Свої претензії московські князі ґрунтують на тому, що Русь, підвладна тепер польському королю, так само, як і Львів та частина Польщі, що лежить на північ і північний схід від Сарматських гір (Карпат. — *Авт.*), дотримується непохитно грецької віри».

І справді, після падіння Константинополя у 1453 р., котре розглядалось московськими книжниками як Божа кара за укладення Флорентійської унії 1439 р. з «безбожними латинянами», Москва намагалася перебрати на себе духовне лідерство в православному світі. Елементи цього специфічного месіанізму позначились вже у XV ст. Поштовхом для їх розвитку стали ідеї, пов'язані з подоланням есхатологічної кризи 1492 р. (7000 за тодішнім літочисленням), коли очікувався «кінець світу». Після того, як цього не сталося, виникла потреба в новому тлумаченні церковних пророцтв. Спробою такого переосмислення став «Виклад пасхалії» московського митрополита Зосими, в якому він подав власне трактування відомої свангельської фрази: «І стануть перші останніми, а останні першими». На його думку, «першими» були греки (візантійці), на зміну яким, згідно з пророцтвом, приходять «останні» — московити. Одружений у 1472 р. з племінницею останнього візантійського імператора Константина XI Палеолога (1449–1453) московський князь Іван III, писав Зосима, є «новим царем Константином» (тут мається на увазі римський імператор Константин I Великий (272–337 рр.)), а Москва — «новим градом Константином», тобто другим Константинополем.

Згодом ця ідея модифікувалась у теорію «Москви — третього Рима», яку на початку 20-х рр. XVI ст. сформулював старець псковського Єлеазарова монастиря Філофей. У своєму «Посланні на звідарів» він висунув твердження, що ні «перший Рим», який загинув у 476 р., ні «другий Рим» — Константинополь, вражений католицькою «срессю», не здатні виконувати функцію світового центру християнства; вона є довічною прерогативою «третього Риму» — Москви, відповідальної за долю християнства у вселенському масштабі: «Адже два Рима впали, а третій стоїть, а четвертому не бути».

Очевидно, що ідеї стосовно Москви як «нового града Константина» й «третього Рима», сформульовані на рубежі XV–XVI ст., мали бути узгоджені з традиційними уявленнями про Київ як осередок православ'я. Відтак сформувалась концепція «Москва — другий Київ». Київські

святощі додали б ваги московським претензіям на першість у православному світі, а сама влада над Києвом мала «переконати» литовсько-польську сторону в законності царського титулу великих московських князів. Головне ж, Київ був центром Давньоруської держави — так званої отчини московських государів. Не дивно, що проголошений 1547 р. московським царем Іван IV (1533–1584) прагнув захопити Київ як «колишню столицю Русі». Ці настрої свого володаря поділяли й пересічні московити.

Ідеологічне обґрунтування зверхності Москви над теренами колишньої Русі мало закріпити зовнішньополітичні успіхи великого князя московського Івана III (1462–1505). Саме за його правління Московське князівство перетворилося на могутню державу з виразно експансіоністським курсом. 1478 р. до його складу увійшла Новгородська земля, 1485 — велике князівство Тверське, один із найголовніших суперників Москви. У підсумку під владою московського князя Івана III був об'єднаний основний масив великоруських земель.

Успіхи зовнішньополітичної діяльності великого князя московського відбилися на його титулатурі: від середини 80-х рр. XV ст. він почав називати себе «государем и великим князем всея Руси», що не тільки підбивало підсумки його об'єднавчим змаганням, а й містило у собі виразні претензії на зверхність над усіма східнослов'янськими землями, значна частина яких перебувала у складі Литовської та Польської держав.

В іншій легенді — «Посланні про Мономахів вінець» — наголошувалося, що великі московські князі походять від римського кесаря Августа й можуть титулуватися царями, оскільки їхній предок Володимир Мономах отримав царські регалії від візантійського імператора Константина Мономаха. Насправді київський князь Володимир Всеволодович (1113–1125) звався Мономахом за матір'ю — «царицею грекинею» Анастасією, що була дочкою Константина IX Мономаха від першого шлюбу; візантійський імператор і гадки не мав про передачу однорічному онуку Володимирові своїх імператорських інсигній, які в Московщині набули вигляду «барм Мономахових і шапки». Першим же ними був увінчаний онук Івана III — Дмитро Іванович під час його коронації як співправителя діда в 1498 р. Узагалі ж ця «шапка золотая», відома з часів московського князя Івана Калити (1325–1340) і не виключено, що була подарована московському князеві золотоординським ханом Узбеком на додаток до ярлика на княжіння.

«Послання про Мономахів вінець» було покладено в основу офіційного «Сказання про князів Владимирських», яке, у свою чергу, стало наріжним каменем ідеології самодержавства в Московській Русі. Наявні

в ньому «історичні аргументи» охоче використовувалися російськими дипломатами, які обстоювали царський статус свого володаря, офіційно прийнятий Іваном IV у 1547 р.

Після скинення монголо-татарського іга наприкінці XV ст. Московське князівство (з 1547 р. — царство) стало проводити активну експансіоністську щодо сусідніх територій. Захопивши і підпорядкувавши собі сусідні руські князівства, воно стало активно розширювати свої володіння за рахунок східних і південних неслов'янських теренів — Казанського, Астраханського, Сибірського ханств, Поволжя, відвойовуючи їх у ханів Золотої Орди. Темпи експансії були стрімкими. Якщо Іван III успадкував у 1462 р. близько 430 тис. кв. км підвладної території, то Іван IV у 1533 р. отримав від свого батька, князя Василя III (1505—1533), владу над територією в 2,8 млн кв. км, а на кінець XVI ст. у межах Московського царства перебувало вже 5,4 млн кв. км. З середини XVII ст. поновилося московська експансія у західному напрямку — до України, Східної Білорусії, Балтії.

Суттєві зміни в усіх галузях і сферах соціально-економічного, політичного й міжнародного життя Московського царства, що поступово накопичувалися й визрівали протягом XVII ст., призвели в першій чверті наступного століття до якісного стрибка — відстала напівазійська середньовічна Московія перетворилася на впливову європейську Російську імперію, котра вже через століття виступила з претензіями на військово-політичне домінування в цілій Євразії. У державному устрої остаточно завершився перехід від станово-представницької до абсолютної (самодержавної) монархії, з нетривалими періодами політики «просвіченого абсолютизму» 60-х — початку 70-х рр. XVIII ст. і початку XIX ст. за правління відповідно Катерини II та її онука Олександра I.

Складність і виняткова суперечливість розвитку Російської імперії у XVIII — середині XIX ст. зумовили непослідовність і кінцеву приреченість абсолютної більшості реформ, здійснених російськими царями Петром I та його наступниками. Від початку вони несли в собі консервативні риси, які в ході подальшого розвитку держави виступали щораз сильніше і, замість того щоб забезпечити ліквідацію відсталості, зберігали її. Внаслідок петровських реформ Російська імперія швидко наздогнала ті європейські держави, де зберігалася панування феодально-кріпосницьких відносин (Австрійська й Оттоманська імперії, Річ Посполита, Іспанія, дрібні німецькі країни), але не змогла ліквідувати відставання від держав, які стали на капіталістичний шлях розвитку (США, Велика Британія, Франція, Нідерланди).

Цьому також сприяв експансіоністський зовнішньополітичний курс, котрий привів Росію не до стабільності, національної консоліда-

ції і побудови громадянського суспільства, а до екстенсивного розвитку, відставання від Західної Європи, імперських амбіцій. Найважливішим аспектом російського експансіонізму було те, що на облаштування нових територій не залишалося ні часу, ні сил. Усі природні й людські ресурси йшли на утримання завойованого та здійснення нових завоювань. Як наслідок — у часи Російської імперії усі колонізовані цією державою народи, у тому числі й власне російський, не пройшли у своєму розвитку тих етапів економічного, соціально-політичного розвитку, що їх пройшли західні країни, не оволоділи правовими інститутами, не сформували високої масової побутової культури та необхідних інфраструктур громадянського суспільства. У царській Росії більшість народів, що її складали, так і не набули своєї ідентичності.

Сучасні дослідники вважають, що головними причинами краху, що його двічі протягом XX ст. зазнавала Російська держава, стали насильство і надекспансіонізм. 1917 р. Російська імперія розпалася на тлі поразок у Першій світовій війні, СРСР, що також був політичним об'єднанням імперського типу, розвалився у 1991 р., вже в мирний час, після поразки у «холодній війні».

Росія у світовій геополітичній системі. Попри те що розпад СРСР став, на думку другого президента Росії В. Путіна, «найбільшою геополітичною катастрофою XX століття», геополітичний статус Російської Федерації забезпечує її присутність у колі впливових акторів світової політики і підживлює її прагнення повернути статус великої держави, що, зазвичай, визначається комплексом чинників, найважливішими з-поміж яких вважаються чисельність населення і розміри території, природні ресурси, економічні можливості, військова могутність, внутрішньополітична стабільність і рівень компетентності керівників держави.

Чи усім перерахованим критеріям відповідає Російська Федерація? Адже її попередниця — Радянська держава, на відміну від США — справжньої наддержави — була односторонньою наддержавою, що свою економічну слабкість компенсувала політичною дисциплінованістю, військовою силою і значними природними ресурсами. Чи може Росія конкурувати на світовій арені на рівних з іншими великими державами?

Попри територіальні втрати, що їх зазнала пострадянська Росія внаслідок розпаду СРСР, вона залишається водночас європейською, азійською й азійсько-тихоокеанською державою, континентальною та океанічною. У Європі Росія стала країною, що за своїм впливом і вагою зрівнялася з Великобританією і Францією. У Східній Азії, вона посідає (передусім у військово-політичному відношенні) місце, еквівалентне тому, що й Китай. Як друга країна у світі за ядерним потенціалом, Ро-

сія здатна, у разі необхідності, кинути виклик будь-якій державі, адже тільки РФ у військово-політичному плані може протистояти США.

Росія посідає особливе, унікальне положення в геополітичній структурі сучасного світу. Вона розкинулась на величезних просторах, що утворюють своєрідний становий хребет, що з'єднує Європу і Азію в єдиний континент. Як і сто років тому, інтереси Росії скрізь: в Європі, на Близькому та Середньому Сході, в Центральній Азії, Азійсько-Тихоокеанському регіоні і на теренах СНД. З цим не погоджується більшість керівників західних країн, адже вони переконані, що розпад СРСР і закінчення «холодної війни», відповідають їх корінним життєвим інтересам. Тому вони будуть протидіяти будь-яким спробам Росії повернути собі статус наддержави, й передовсім у тому, що стосується намагання Росії консолідувати пострадянський простір в економічному, політичному та військово-морському сенсі.

Сучасна Росія за своєю політичною значущістю і впливом на події у світі, в тому числі як постійний член Ради Безпеки ООН, безперечно, залишається однією з великих держав. Не випадково Захід, визнаючи політичну вагу і потенційну економічну могутність Росії, запросив її до участі у групі восьми провідних країн світу. Поряд з геополітичним положенням і наявністю ядерних озброєнь до основних відзнак, які дозволяють вважати Росію великою державою, належать її потенційні можливості у сфері демографії, ресурсному забезпеченні, високому науково-технічному потенціалі тощо.

Природно, що Захід в цілому і США зокрема зацікавлені в подальшому ослабленні Росії. Одночасно Захід не може не усвідомлювати того, що Росія самим своїм існуванням забезпечує відповідний баланс сил, відіграючи, тим самим, позитивну геополітичну роль на світовій арені. Збереження цієї ролі Росії є одним з головних засобів застереження сповзання Європи, а також світу в цілому, до геополітичного хаосу.

Водночас Росія сама має визначити своє місце і роль у світовій політиці, усвідомити свої національні інтереси у зовнішньополітичному вимірі. Найбільший інтерес Росії на глобальному рівні полягає в її активній і повноправній участі в побудові такої системи міжнародних відносин, в якій їй належала би роль, відповідна її політичному, економічному й інтелектуальному потенціалу, військово-політичним й зовнішньоекономічним можливостям і потребам.

На початку 1990-х рр. у багатьох складалося враження, що Росія поступово увійде до світу демократичних держав, розпрощавшись зі своїм імперським минулим, проте з обранням у 2000 р. президентом В. Путіна, Росія, схоже, повертається до методів і цілей часів царської імперії. Цьому, зокрема, сприяла й поява низки розбіжностей між Ро-

сією і США на рубежі століть. Це і розширення НАТО, і ситуація на Балканах, і протиракетна оборона, і відносини з Іраном, і права людини всередині Росії. Яскравим свідченням зростання сили Росії та її позицій є отримання як одного з центрів впливу стали слова керівника Пентагону Р. Гейтса про те, що нинішня політика Росії, зумовлена «прагненням до гегемонії у власному «близькому зарубіжжі», і Заходу, що перебуває в енергозалежності від Росії, доведеться рахуватися з її інтересами.

Актуальність сказаного Р. Гейтсом стала очевидною після війни на Кавказі у серпні 2008 р., коли Росія фактично окупувала частину території Грузії і визнала незалежність Південної Осетії та Абхазії. Фактична анексія частини грузинської території через створення та підтримку маріонеткових режимів засвідчує відродження в Росії стратегії «права сили» при вирішенні міжнародних проблем. Прийняте російським керівництвом рішення про визнання незалежності Південної Осетії й Абхазії несе загрозу миру та стабільності у Чорноморсько-Каспійському регіоні й на європейському просторі, підриває чинний міжнародний порядок, порушує цілісність принципів, закріплених у статуті ООН та інших міжнародно-правових документах.

Реакцію Заходу на агресивні дії Росії в Грузії можна зіставити зі ставленням провідних держав Європи до Мюнхенських угод 1938 р., що започаткували процес розчленування Чехо-Словаччини. «Умиротворити» агресора покликана й започаткована адміністрацією президента США Б. Обами політика «перезавантаження» відносин з Росією. Втім, усе це не означає, що Захід буде постійно потурати намірам Росії у будь-який спосіб повернути статус наддержави. Позаяк не втратили актуальності слова міністра оборони США Р. Гейтса, сказані ним після російсько-грузинської війни: «Росія стоїть перед вибором повністю інтегруватися до складу міжнародної спільноти та стати її відповідальним учасником або перетворитися на ізольовану, антагоністично налаштовану країну, яку багато держав світу сприйматимуть лише як «бензозолонку» Європи».

Концептуальні засади зовнішньої політики і політики безпеки Російської Федерації. У липні 2008 р. президент Росії Д. Медведєв затвердив Концепцію зовнішньої політики Російської Федерації, яка є модернізованим варіантом попередньої редакції Концепції 2000 р. Згідно з документом, зовнішня політика Російської Федерації являє собою систему поглядів на зміст і основні напрямки зовнішньої політичної діяльності Росії.

У Концепції зазначено, що головні зусилля Росії на міжнародній арені будуть спрямовані на досягнення таких основних цілей: забезпечення надійної безпеки країни, збереження і зміцнення суверенітету

сія здатна, у разі необхідності, кинути виклик будь-якій державі, адже тільки РФ у військово-політичному плані може протистояти США.

Росія посідає особливе, унікальне положення в геополітичній структурі сучасного світу. Вона розкинулася на величезних просторах, що утворюють своєрідний становий хребет, що з'єднує Європу і Азію в єдиний континент. Як і сто років тому, інтереси Росії скрізь: в Європі, на Близькому та Середньому Сході, в Центральній Азії, Азійсько-Тихоокеанському регіоні і на теренах СНД. З цим не погоджується більшість керівників західних країн, адже вони переконані, що розпад СРСР і закінчення «холодної війни», відповідають їх корінним життєвим інтересам. Тому вони будуть протидіяти будь-яким спробам Росії повернути собі статус наддержави, й передовсім у тому, що стосується намагання Росії консолідувати пострадянський простір в економічному, політичному та військовому сенсі.

Сучасна Росія за своєю політичною значущістю і впливом на події у світі, в тому числі як постійний член Ради Безпеки ООН, безперечно, залишається однією з великих держав. Не випадково Захід, визнаючи політичну вагу і потенційну економічну могутність Росії, запросив її до участі у групі восьми провідних країн світу. Поряд з геополітичним положенням і наявністю ядерних озброєнь до основних відзнак, які дозволяють вважати Росію великою державою, належать її потенційні можливості у сфері демографії, ресурсному забезпеченні, високому науково-технічному потенціалі тощо.

Природно, що Захід в цілому і США зокрема зацікавлені в подальшому ослабленні Росії. Одночасно Захід не може не усвідомлювати того, що Росія самим своїм існуванням забезпечує відповідний баланс сил, відіграючи, тим самим, позитивну геополітичну роль на світовій арені. Збереження цієї ролі Росії є одним з головних засобів застереження сповзання Європи, а також світу в цілому, до геополітичного хаосу.

Водночас Росія сама має визначити своє місце і роль у світовій політиці, усвідомити свої національні інтереси у зовнішньополітичному вимірі. Найбільший інтерес Росії на глобальному рівні полягає в її активній і повноправній участі в побудові такої системи міжнародних відносин, в якій їй належала би роль, відповідна її політичному, економічному й інтелектуальному потенціалу, військово-політичним й зовнішньоекономічним можливостям і потребам.

На початку 1990-х рр. у багатьох складалося враження, що Росія поступово увільняється до світу демократичних держав, розпрощавшись зі своїм імперським минулим, проте з обранням у 2000 р. президентом В. Путіна, Росія, схоже, повертається до методів і цілей часів царської імперії. Цьому, зокрема, сприяла й поява низки розбіжностей між Ро-

сією і США на рубежі століть. Це і розширення НАТО, і ситуація на Балканах, і протиракетна оборона, і відносини з Іраном, і права людини всередині Росії. Яскравим свідченням зростання сили Росії та її позиціонування як одного з центрів впливу стали слова керівника Пентагону Р. Гейтса про те, що нинішня політика Росії, зумовлена «прагненням гегемонії у власному «близькому зарубіжжі», і Заходу, що перебуває в енергозалежності від Росії, доведеться рахуватися з її інтересами.

Актуальність сказаного Р. Гейтсом стала очевидною після війни на Кавказі у серпні 2008 р., коли Росія фактично окупувала частину території Грузії і визнала незалежність Південної Осетії та Абхазії. Фактична анексія частини грузинської території через створення та підтримку маріонеткових режимів засвідчує відродження в Росії доктрини «права сили» при вирішенні міжнародних проблем. Прийняте російським керівництвом рішення про визнання незалежності Південної Осетії й Абхазії несе загрозу миру та стабільності у Чорноморсько-Каспійському регіоні й на європейському просторі, підриває чинний міжнародний порядок, порушує цілісність принципів, закріплених у статуті ООН та інших міжнародно-правових документах.

Реакцію Заходу на агресивні дії Росії в Грузії можна зіставити зі ставленням провідних держав Європи до Мюнхенських угод 1938 р., що започаткували процес розчленування Чехо-Словаччини. «Умиротворити» агресора покликана й започаткована адміністрацією президента США Б. Обама політика «перезавантаження» відносин з Росією. Втім, усе це не означає, що Захід буде постійно потурати намірам Росії у будь-який спосіб повернути статус наддержави. Позаяк не втратили актуальності слова міністра оборони США Р. Гейтса, сказані ним після російсько-грузинської війни: «Росія стоїть перед вибором: повністю інтегруватися до складу міжнародної спільноти та стати її відповідальним учасником або перетворитися на ізольовану, антагоністично налаштовану країну, яку багато держав світу сприйматимуть лише як «бензоколонку» Європи».

Концептуальні засади зовнішньої політики і політики безпеки Російської Федерації. У липні 2008 р. президент Росії Д. Медведєв затвердив Концепцію зовнішньої політики Російської Федерації, яка є модернізованим варіантом попередньої редакції Концепції 2000 р. Згідно з документом, зовнішня політика Російської Федерації являє собою систему поглядів на зміст і основні напрямки зовнішньополітичної діяльності Росії.

У Концепції зазначено, що головні зусилля Росії на міжнародній арені будуть спрямовані на досягнення таких основних цілей: забезпечення надійної безпеки країни, збереження і зміцнення її суверенітету

і територіальної цілісності, авторитетних позицій у світовому співтоваристві, що відповідають інтересам Російської Федерації як великої держави й одного з впливових центрів сучасного світу і, які необхідні для зростання її політичного, економічного, інтелектуального і духовного потенціалу; впливу на загальносвітові процеси задля формування стабільного, справедливого і демократичного світового порядку, заснованого на загально визначених нормах міжнародного права, включно із заходами і принципами Статуту ООН, на рівноправних і партнерських відносинах між державами; створення сприятливих зовнішніх умов для поступального розвитку Росії, розвитку її економіки, підвищення рівня життя населення, успішного проведення демократичних перетворень, зміцнення основ конституційного ладу, дотримання прав і свобод людини; формування поясу добросусідства по периметру російських кордонів, сприяння ліквідації наявних і недопущення виникнення потенційних осередків напруженості і конфліктів у прилеглих до Російської Федерації регіонах; пошук злагоди і спільних інтересів із зарубіжними країнами і міждержавними об'єднаннями у процесі вирішення завдань, зумовлених національними пріоритетами Росії, будівництво на цій основі системи партнерських і союзницьких відносин, що поліпшують умови і параметри міжнародної взаємодії; сприяння позитивному сприйняттю Російської Федерації у світі, популяризації російської мови і культури народів Росії в іноземних державах.

У Концепції зазначено, що з'явилися нові виклики і загрози національним інтересам Росії. Зокрема йдеться про посилення тенденції до створення однополярної структури світу при економічному і силовому домінуванні США; при вирішенні принципів питань міжнародної безпеки ставка робиться на західні інститути і форуми обмеженого складу, на ослаблення ролі Ради Безпеки ООН. Стратегія односторонніх дій може дестабілізувати міжнародну обстановку, спровокувати напруженість і гонку озброєнь, збільшити міждержавні суперечності, національну й релігійну ворожнечу. Використання силових методів в обхід діючих міжнародно-правових механізмів, — зазначається в документі, — неспроможне усунути глибинні соціально-економічні, міжетнічні й інші суперечності, що лежать в основі конфліктів, і лише підриває основи правопорядку.

Наголос в Концепції зроблено на тому, що Росія домагається формування багатополярної системи міжнародних відносин, яка реально відбиває багатогранність сучасного світу з розмаїттям його інтересів. Інтереси Росії безпосередньо пов'язані й з іншими тенденціями, серед яких: розвиток регіональної і субрегіональної інтеграції в Європі, Азійсько-Тихоокеанському регіоні, Африці і Латинській Америці;

військово-політичне суперництво регіональних держав, зростання сепаратизму, етнічного і релігійного екстремізму. Інтеграційні процеси, зокрема в Євроатлантичному регіоні, згідно з Концепцією, найчастіше носять вибірково-обмежувальний характер. Спроби принизити роль суверенної держави, як основного елемента міжнародних відносин створюють загрозу довільного втручання у внутрішні справи. Росія, оцінюючи роль НАТО, виходить з важливості поступального розвитку взаємодії у форматі Ради Росія-НАТО на користь забезпечення передбачуваності та стабільності в Євроатлантичному регіоні, максимального використання потенціалу політичного діалогу та практичної співпраці у вирішенні питань, що стосуються реагування на загальні загрози, — тероризм, поширення зброї масового знищення, регіональні кризи, наркоторгівлю, природні та техногенні катастрофи. Водночас у документі сказано, що Росія будуватиме відносини з НАТО з урахуванням готовності Альянсу до рівноправного партнерства, неухильного дотримання принципів і норм міжнародного права, виконання усіма його членами взятого на себе в рамках Ради Росія-НАТО зобов'язання не забезпечувати свою безпеку за рахунок безпеки Російської Федерації, а також зобов'язань щодо воєнної стриманості.

В Концепції наголошується, що Росія зберігає негативне ставлення до розширення НАТО, зокрема до планів прийому в члени альянсу України та Грузії, а також наближення військової інфраструктури НАТО до російських кордонів у цілому, позаяк це порушує принцип рівної безпеки, зумовлює появу нових розмежувальних ліній в Європі і суперечить завданням підвищення ефективності спільної роботи з пошуку відповідей на реальні виклики сучасності.

Згідно з Концепцією зовнішньої політики Росії, Москва планує «вести справу до завершення міжнародно-правового оформлення державного кордону Російської Федерації, а також кордонів морських просторів». У документі йдеться також про плани Російської Федерації зі збільшення обсягів видобутку корисних копалин за рахунок розширення кордонів свого континентального шельфу. Росія претендує на значну частину дна Північно-Льодовитого океану і намагається відстояти свої претензії.

У відносинах із країнами СНД Росія планує дотримуватися ринкових принципів. Питання створення Союзу держав з Білоруссю Концепція пропонує вирішувати шляхом створення єдиного економічного простору.

Своєрідним продовженням Концепції зовнішньої політики РФ є ухвалена 10 січня 2000 р. Концепція національної безпеки Російської Федерації, яка практично відтворила конфронтаційну модель геостра-

тегічного мислення, позаяк головною метою зовнішньої політики Росії визначено поширення і поглиблення російських впливів в інших країнах, насамперед у «близькому зарубіжжі» та прилеглих до Росії регіонах – Європі, Близькому Сході, Кавказі й Центральній Азії, в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

З огляду на це можна констатувати, що Росія прагне до відродження статусу великої держави переважно за рахунок застосування жорсткої сили політики, що історично їй було притаманне як централізованій державі. При цьому політика інших країн світу у Концепції національної безпеки однозначно трактується як активізація зусиль низки держав з метою послабити позиції Росії та ігнорувати її інтереси у вирішенні важливих міжнародних питань. Якщо в Концепції національної безпеки 1997 р. домінувало визначення Росії як «великої регіональної держави», оновлена Концепція визначає Росію як «впливовий центр багатопольярного світу». Отже, Росія прагне взяти на себе значно більший тягар відповідальності за події в світі, аніж раніше, зокрема й «за дотримання прав і свобод людини» (звісно, у розумінні цього поняття російською владною верхівкою).

Істотному переосмисленню було піддане сучасне геополітичне середовище безпеки. У редакції 1997 р. йшлося про становлення багатопольярного світу, натомість в оновленій – головною проблемою сучасності визначена боротьба двох тенденцій світового розвитку – прагнення до створення «багатопольосного» світу, з одного боку, і планетарної гегемонії США – з іншого. Політику країн Заходу, вперше з часу розпаду СРСР, названо «потенційною загрозою російській безпеці». У Концепції відроджено й таке знайоме з радянських часів словосполучення як «деякі країни», що створюють загрозу для Росії, за яким цілком виразно проглядаються США та інші держави НАТО. Увесь текст нової редакції Концепції пронизаний ідеєю протистояння Росії будь-яким формам зовнішнього тиску. Втім, як і раніше, російська політика не виключає співробітництва й інтеграції до світової політичної, економічної й фінансової систем.

Докорінному переглядові піддалися всі фрагменти Концепції, пов'язані з воєнною проблематикою. Росія формує свої підходи до воєнної політики, виходячи з того, що воєнно-силові аспекти у міжнародних відносинах продовжують грати істотну роль. Всюди у документі термін «оборонна політика» замінено на «воєнна». Тим самим, з одного боку, зроблено спробу усунути розбіжність між Концепцією і багатьма документами військового будівництва, з іншого – це є свідченням того, що Росія відмовилась від «оборонної» (пасивної) спрямованості військових зусиль держави. Якщо у Концепції 1997 р. домінували «внутрішні за-

грози» і декларувалася практична відсутність загрози зовнішньої агресії проти Росії у майбутньому, а звідси робився висновок про «обтяжливість» військової організації для держави, то нині заявлено, що «зростають рівень і масштаби загроз у військовій сфері».

Як і раніше, головним чинником забезпечення воєнної безпеки є ядерне стримування. Застосування ядерної зброї, згідно з новим документом, стверджується як правомірне і необхідне «у разі відбиття збройної агресії, якщо всі інші заходи вирішення кризової ситуації вичерпані або виявилися неефективними». У редакції Концепції 1997 р. використання ядерної зброї передбачалося лише у разі, якщо «виникає загроза існуванню Російської Федерації як суверенної держави». Очевидно, що «ядерний поріг» у новому документі значно знижено – він дозволяє застосовувати ядерну зброю у неядерних збройних конфліктах. Для виконання цих завдань Росія планує створити ядерні сили, які б давали змогу гарантовано завдавати шкоду будь-якій державі – агресору або коаліції держав.

По суті, Російська Федерація ухвалила документ, що передбачає застосування ядерної зброї – першою. Такий підхід суперечить вимогам резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 38/75, яка засудила розробку та висування державами доктрин і концепцій, що передбачають застосування ядерної зброї першими. У зв'язку з цим виникає реальна загроза, що за умов створення Союзу Росії та Білорусі з його спільною політикою безпеки, значно підвищується ймовірність повернення ядерної зброї на територію Білорусі. Не виключені й спроби повернути ядерну зброю й на кораблі Чорноморського флоту Росії, що дислокується в українському Криму.

Специфічним є питання застосування тактичної ядерної зброї. Якщо рішення про застосування стратегічної ядерної зброї ухвалюється на найвищому політичному рівні, то рішення про застосування тактичної ядерної зброї належить до компетенції військового командування. Це може з часом змусити НАТО відмовитися від обіцянки не розмішувати ядерну інфраструктуру на території нових членів Альянсу.

Докорінних змін зазнало положення Концепції про застосування військової сили всередині країни. Стара Концепція де-юре «не дозволяла» залучати військові підрозділи для протидії внутрішнім загрозам. Нинішній документ, затверджений в умовах ведення Другої чеченської війни, повністю змінив акценти. Ним допускається застосування військової сили всередині країни «у суворій відповідності з Конституцією Російської Федерації та федеральними законами у разі виникнення загрози життю громадян, територіальній цілісності країни, а також силовій зміні конституційного устрою».

Про нарощування військової складової у зовнішній політиці Росії свідчать і твердження щодо необхідності військової присутності у деяких стратегічно важливих регіонах світу та розміщення там обмежених військових контингентів (військових баз, сил ВМФ) для реагування на кризові ситуації на початковому етапі.

Прикметно, що в оновленій редакції Концепції пріоритет формально віддається внутрішньополітичним та економічним інтересам Росії, але із специфічним «силовим присмаком». Новим елементом стало включення до складу пріоритетів питання щодо захисту особи, суспільства і держави від тероризму. Відповідно до цього змінилася й ієрархія загроз і пріоритетів національної безпеки. Зокрема, сепаратизм як наслідок економічних труднощів, криміналізація суспільства, зростання організованої злочинності перейшли на перше місце, випередивши загрози, що є наслідком соціальних та економічних проблем і негараздів.

У редакції Концепції 2000 р. визначені й завдання інформаційної безпеки. На відміну від старої редакції російської Концепції, вперше йдеться про «інформаційні війни» та «протидію загрозі розв'язування протистояння в інформаційній сфері», що, безумовно, є актуальним у зв'язку з підвищенням ролі і значення інформаційного забезпечення внутрішньої та зовнішньої політики держави, у тому числі й під час розбюювання конфліктних ситуацій. Йдеться у документі й про «духовне оновлення суспільства», передумовою якого є «збереження ролі російської мови як чинника духовного єднання народів багатонаціональної Росії та мови міждержавного спілкування народів країн — учасниць СНД». У цьому зв'язку значно зросла увага російської влади до питань, пов'язаних із функціонуванням російської мови та задоволенням культурних потреб російськомовного населення в державах СНД.

У цілому Концепція національної безпеки Російської Федерації визначає пріоритети в проведенні оборонної політики країни, в ній містяться стратегічна оцінка сучасної міжнародної ситуації, перераховуються зовнішні загрози для Росії, до числа яких відносяться зміцнення військово-політичних блоків і союзів, розширення НАТО на Схід, можливість появи біля російських кордонів іноземних військових баз і великих військових контингентів, і визначаються засоби їх попередження.

Військова доктрина РФ від 21 квітня 2000 р., що є логічним продовженням Концепції національної безпеки, визначає засади забезпечення воєнної безпеки. Її слід розглядати як політичну декларацію і нормативний обов'язковий документ, оскільки в ній зосереджені офіційні настанови на військово-політичні, військово-економічні та військово-стратегічні основи забезпечення безпеки держави. В доктрині однозначно підкреслено, що одним з головних пріоритетів в забезпеченні воєнної

безпеки Росії є розвиток всебічного співробітництва і партнерства з країнами Співдружності Незалежних Держав, в тому числі й у галузі безпеки і колективної оборони. Найважливішими, з точки зору військової безпеки Росії, доктрина визначає Казахстан, Білорусь та Україну.

Отже, аналіз концептуальних документів РФ засвідчує, що головним стратегічним завданням зовнішньої політики Росії є набуття нею статусу впливового центру сили в багатополосному світі. Пріоритетним напрямом в реалізації стратегії визначено регіон СНД.

Основні напрями зовнішньої політики Російської Федерації. Про те, що саме простір країн СНД є пріоритетним у зовнішній політиці РФ свідчить не лише указ президента Росії Б. Єльцина від 14 вересня 1995 р., в якому увесь пострадянський простір проголошується «насамперед зоною інтересів Росії», але й підтверджує надзвичайна активність на цьому напрямку російської дипломатії доби президента В. Путіна (2000—2008). Головне своє завдання РФ вбачає у тому, щоб зробити проросійськи зорієнтованими країни СНД, глави яких у період президентства Б. Єльцина (1991—1999) намагалися суперечити Москві в інтеграційних питаннях. Насамперед, йдеться про Азербайджан, Грузію, Молдову та Україну, тобто про країни, що об'єдналися свого часу в ГУАМ.

Після подій 11 вересня 2001 р., коли США активізували дипломатичну діяльність на теренах СНД, а в Центральній Азії з'явилися американські війська і військові бази, Росія опинилася перед новим геополітичним викликом. А з початком іракської кампанії США відкрито продемонстрували свій намір включити до зони своєї відповідальності економічно й стратегічно важливий Чорноморсько-Каспійський регіон. Відбулися на пострадянському просторі й інші значні геополітичні зміни: розширення весною 2004 р. НАТО на Схід і його наближення до західних кордонів Росії; будівництво основного експортного трубопроводу (Актау—Баку—Тбілісі—Джейхан), формування євразійського транспортного коридору (TRACECA), що забезпечують відповідно експорт азербайджанської і казахстанської нафти та сполучення басейну Каспійського моря з Чорноморсько-Середземноморським регіоном в обхід Росії; запрошення до виконання програми ЄС «Східне партнерство» України, Білорусі, Молдови, Азербайджану, Вірменії і Грузії, що передбачає особливі відносини з ними. Захід зацікавлений у просуванні фінансованих ним енергетичних проєктів, а відтак — і у вирішенні застарілих конфліктів на пострадянському просторі, що їх Росія виявилася не лише нездатною урегулювати, а воліла зберігати б якомога довше у «замороженому» стані.

Геополітичні зміни першого десятиліття XXI ст. змусили Росію ви-

будувати нову модель відносин з країнами СНД. Знаковими подіями у цьому контексті стали: спроба Росії зміцнити своє військово-морське угруповання на Каспії; активізація переговорів з розподілу дна Каспійського моря; поглиблення економічного співробітництва у межах Єдиного економічного простору у складі Росії, України, Білорусі і Казахстану. Підписані важливі угоди про довгостроковий експорт енергоносіїв і співробітництво у сфері безпеки з Туркменистаном і Узбекистаном, повернено російський контроль за постачанням енергоресурсів і електроенергії до Грузії і Вірменії.

Вагомі кроки зроблено у військовій і безпековій сфері: йдеться насамперед про трансформацію Договору про колективну безпеку (ДКБ) в Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ) на душанбінському саміті країн-учасниць 27 квітня 2003 р.; збереження російського контролю за такими об'єктами військової інфраструктури, як космодром Байконур у Казахстані, радіолокаційна станція в Габалі (Азербайджан), звідки здійснюється супутникове спостереження за регіоном Близького і Середнього Сходу, станція космічного спостереження на Памірі («Вікно»), що дає можливість контролювати практично весь повітряний простір сходу і південного сходу Азії. Вперше з часу розпаду СРСР Росія відкрила нову військову базу в Киргизстані, а також реорганізувала у військову базу дислоковану в Таджикистані 201-у російську мотострілецьку дивізію.

Символічним вододілом, який ознаменував настання нового етапу російської політики щодо країн СНД стала Помаранчева революція в Україні. Якщо до 2004 р. періодичні торговельні війни залагоджувалися методами безкраваткової дипломатії, то після РФ перейшла до повномасштабної переоцінки ролі економічних зв'язків із країнами СНД. По-перше, було вирішено взяти максимально можливий прибуток з експорту енергоносіїв, виходячи з чого розпочато значне, іноді багаторазове, підвищення цін на газ, зняття раніше встановлених пільг щодо експорту нафти. По-друге, прийнято політичне рішення перетворити торговельні відносини з «нелояльними» країнами СНД на інструмент постійного тиску на них. До операцій з цього «пакета» належать датовані 2006 р. заборони на ввезення м'ясо-молочної продукції з України, а також імпорту вин і коньяків із Молдови та Грузії. Політичне підґрунтя таких вибіркових заборон помітне неозброєному оку.

Новим елементом політичного курсу РФ стала відкрита підтримка маріонеткових сепаратистських режимів в Абхазії та Південній Осетії. Якщо раніше офіційна РФ твердо дотримувалася принципів територіальної цілісності пострадянських держав, то нині російський політикум пожинає плоди невваженого рішення західних країн надати статус не-

залежної держави Косово — колишній сербській автономії. Косовським прецедентом Росія скористалася для аналогічного вирішення заморожених конфліктів у СНД. Приводом для цього стала військова операція з «наведення конституційного ладу» в бунтівному Цхинвальському регіоні, званому у світі як Південна Осетія, розпочата офіційним Тбілісі в ніч на 8 серпня 2008 р. У відповідь на це війська Російської Федерації розпочали контроперацію з «примусування Грузії до миру» під приводом захисту співвітчизників — військових російського миротворчого батальйону, дислокованого з 1992 р. у зоні грузинсько-осетинського конфлікту, а також осетинців, що набули російського громадянства (їх чисельність, за неофіційними даними, становить понад 90% населення Цхинвальського регіону). На прикладі Південної Осетії офіційний Кремль вивчав реакцію світової спільноти на спроби Росії повернути свій колишній вплив у світі, відродження якого розпочато з невеликої переможної війни в маленькій Грузії.

Ще одним елементом політики РФ у СНД є недопущення подальшого розширення НАТО в цьому регіоні. Тут ми не спостерігаємо чогось принципово нового — РФ і раніше виступала проти прийняття постсоціалістичних країн в альянс. Проте сьогодні ми бачимо нові нюанси — РФ натякає НАТО на можливість перегляду своїх планів щодо роботи у форматі «27». Окремі російські аналітики, котрі промовляють у голос те, про що думають у Кремлі, натякають на існування певної «червоної лінії», перетин якої альянсом негативно сприймуть у Москві.

Задля зміцнення позицій на пострадянському просторі Росія за президентства В. Путіна (2000–2008) висунула низку інтеграційних проєктів. Так, у жовтні 2000 р. було укладено Договір про створення Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕс), а в 2003 р. створено Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ). 19 вересня 2003 р. Путін підписав від імені Російської Федерації угоду про формування Єдиного економічного простору з Білоруссю, Казахстаном і Україною. 28 січня 2003 р. укладено угоду про російсько-український державний кордон, а 24 грудня 2003 р. — договір про співробітництво РФ з Україною у використанні Азовського моря і Керченської протоки.

Адміністрація Путіна здійснила активну політику, спрямовану на стабілізацію становища на південних кордонах Росії. Важливим у цьому сенсі стало підписання Договору про добросусідство, партнерство і співробітництво з КНР від 16 липня 2001 р., в якому зафіксовано відмову сторін від територіальних претензій одна до одної. Для створення смуги добросусідства на південних кордонах Росія взяла участь у заснуванні в червні 2001 р. Шанхайської організації співробітництва (ШОС).

Щодо сучасного стану російсько-американських відносин, зазна-

чимо, що російській владі вдалося попередити кризу в російсько-американських відносинах, пов'язану з грудневим (2001 р.) рішенням США про вихід з Договору по ПРО 1972 р., і укласти у 2002 р. новий договір, що передбачає значне скорочення ядерних потенціалів обох держав. 8 квітня 2010 р. президенти Росії і США підписали Договір про скорочення наступальних озброєнь (СНО-2). Договір обмежує загальну кількість розгорнутих ядерних боезарядів 1550 одиницями для обох сторін. Згідно з документом, країнам забороняється розгортати стратегічну ядерну зброю за межами своєї території, а також вводяться деякі інші обмеження.

Правовою основою відносин Росії з Європейським Союзом є Угода про партнерство і співробітництво, яка набула чинності 1 грудня 1997 р. на термін 10 років зі щорічним автоматичним продовженням дії з 2007 р., якщо жодна зі сторін не вирішить вийти з угоди. У травні 2008 р. ЄС узгодив мандат на початок переговорів щодо підписання нової Угоди з Росією, яка б замінила чинну Угоду про партнерство і співробітництво. Рішенням Європейської Ради від 1 вересня 2008 р. роботу з розробки нової Угоди було призупинено після російсько-грузинського збройного конфлікту, але вже 5 листопада 2008 р. Європейська Комісія в документі «Комунікація Комісії до Європейської Ради щодо відносин з Росією» визначила, що переговори слід продовжити, і 2 грудня 2008 р. відбувся переговори поновилися. Євросоюз очікує, що нова Угода запровадить всеохоплююче рамкове співробітництво й матиме обов'язкову юридичну силу. Після укладання цієї Угоди ЄС та Росія мають намір створити зону вільної торгівлі.

Чинна Угода про партнерство і співробітництво РФ і ЄС заснована на таких принципах і цілях: сприяння миру і безпеці у світі, підтримка економічних норм і політичних та економічних свобод. Положення Угоди стосуються широкого спектра питань, у тому числі політичний діалог, торгівля товарами і послугами, бізнес та інвестиції, співробітництво в галузі енергетики тощо.

Важливим для розуміння сучасної зовнішньої політики Росії став саміт «групи восьми», що відбувся в липні 2006 р. у Санкт-Петербурзі. Через участь у «групі восьми» РФ прагне реалізувати свою концепцію «багатополярного світу», побудованого на ідеї визнання за кожним із сильних права на «суверенну демократію», тобто права розбудовувати країну на розсуд правлячої верхівки, без надання особливої уваги прописаним у численних міжнародних документах стандартам гарантій прав людини, плюралістичної демократії і верховенства права. Також робота саміту мала засвідчити повернення Росії статусу наддержави, хоча б в одній галузі — енергетичній. Результати зустрічі «восьми» в

Санкт-Петербурзі засвідчили, що, по-перше, лідери західних країн продовжуватимуть, де це можливо, втягувати Росію у спільне поле відповідальності та прийняття рішень, по-друге, на тлі посилення глобальних і регіональних викликів, політика стосовно Кремля буде ситуативною і змінюватиметься залежно від кон'юнктури. Такою ж, кон'юнктурною й непостійною, буде і російська політика у відносинах із Заходом та його основними гравцями.

Яскравим підтвердженням цього стала політика Заходу щодо Росії після її військового втручання в грузинсько-південноосетинський конфлікт у серпні 2008 р. В перші три тижні після конфлікту в Грузії Захід прагнув покарати Москву за непропорційне використання сили проти Грузії, в тому числі й тим, щоби відтягнути початок переговорів про укладення нової угоди ЄС–Росія. Але у вересні 2008 р., з початком світової фінансової кризи, політика щодо Росії розвернулася на 180 градусів, позаяк міркування зі сфери «realpolitik» регулярно підштовхують Захід зайняти максимально толерантну позицію до політики російського керівництва.

Саме Санкт-Петербурзький саміт 2006 р. продемонстрував наміри Російської Федерації реалізувати дві стратегії на міжнародній арені: використання енергетичного важеля для досягнення власних цілей; розробка та втілення асиметричних дій для становлення себе як лідера регіонального та глобального рівня.

Перша із зазначених стратегій уже набула закінчених обрисів і вже навіть можна говорити про її наслідки. Використовуючи енергетичний важіль у взаєминах з країнами пострадянського простору, Росія демонструє намір залишити нові незалежні держави у сфері свого геополітичного впливу. Застосовуючи асиметричні дії задля повернення собі статусу регіонального і глобального лідера, Росія просуває власні інтереси і водночас відповідає такими діями на політику проникнення країн Заходу до Східної Європи, Азії та на Близький Схід. Ці дії, що спричинюють зміну усталених форм організації міжнародної системи безпеки, створених західними демократіями самостійно чи разом з Радянським Союзом, у своїй більшості носять негативний характер. Прагнення Росії повернути собі позиції наддержави, що їх мав СРСР, не знаходять здебільшого розуміння з боку світової спільноти, оскільки офіційна Москва нерідко вдається до апробованих в недалекому минулому інструментів — тиску і шантажу. Коли вони не спрацьовують, з'являються проекти на кшталт оприлюдненої в липні 2008 р. пропозиції Росії щодо створення нової архітектури безпеки від Ванкувера до Владивостока, що вписується в послідовну позицію Росії, яка має на меті три цілі: запобігти маргіналізації Росії в європейських безпекових питаннях, зменшити роль

США у Європі і послабити НАТО. Усі ці три цілі відображено в новій редакції концепції зовнішньої політики, яку президент Росії Д.Медведев затвердив у липні 2008 р. А це також передбачає зменшення ролі ОБСЄ і підпорядкування НАТО вищому органу, щоб збільшити роль та вплив Росії у питаннях європейської безпеки. Втім, нову архітектуру безпеки, яка зменшує роль НАТО, ЄС та ОБСЄ, навряд чи підтримає більшість європейських країн.

Попри це, Москва не полишає наміру зруйнувати єдність євроатлантичного простору. У цьому контексті слід розглядати і широко анонсоване президентом Д.Медведевим прагнення Росії придбати у Франції вертолітоносці, здатні суттєво підвищити міць морально застарілого російського флоту. Аналітики вважають, що підготовка Росії до купівлі французьких вертолітоносців «Містраль» — елемент більш масштабної гри, спрямованої на внесення розколу до лав НАТО і ЄС. По-перше, фактично за 1,4 млрд євро Росія планує купити у Франції лояльність щодо північного і південного газових потоків, у втіленні яких Москва вкрай зацікавлена. При цьому проект «Північний потік» конкурує з альтернативним проектом постачання каспійського газу в Європу «Набукко», який підтримує зацікавлений у диверсифікації поставок Європейський Союз.

Щодо НАТО, то можлива купівля Росією «Містралів» спровокувала внутрішню дискусію в самому альянсі на базисі для НАТО тему безпеки. Сама дискусія показала, що, коли справа торкається інтересів великих держав, думку середніх і малих не враховують. Зокрема, Польща і три держави Балтії вважають, що продавати Росії наступальне озброєння, яке потенційно може бути використане проти нинішніх або потенційних членів Альянсу, означає послабити власну безпеку. Адже вже саме тільки будівництво газопроводу «Північний потік» дає Росії підстави й обґрунтування збільшити свою військову присутність у Балтійському морі. Як зазначають балтійські експерти, «у майбутньому проти країн Балтії не потрібно буде організовувати морської блокади, тому що газопровід і його охорона створили б у Балтійському морі, так чи інакше, де-факто перманентну розділювальну лінію. Балтія залишиться в газопровідному мішку від Петербурга до Калінінграда. Час на реагування у разі можливої воєнної агресії скоротиться в кілька разів. Буде не відомо, здійснюють військові кораблі Росії в цьому регіоні звичайне патрулювання чи готуються до чогось зовсім іншого».

Щодо керівництва НАТО, то воно готове продавати зброю Росії, оскільки життєво важливий тиловий маршрут в Афганістан, де сьогодні воює Альянс, пролягає територією Росії та її союзників із Центральної Азії. Зважаючи на сподівання Заходу, і передусім США, у тому, що Мо-

сква допоможе зупинити іранську програму щодо створення ядерної зброї і доведе до кінця переговори зі скорочення стратегічних озброєнь, заперечувати проти продажу зброї Росії провідні члени Альянсу не будуть.

Отже, угодою про закупівлю вертолітоносців Росії вдалося показати брак рівної відповідальності в рамках НАТО і єдиного розуміння оптимальної безпеки за базовим принципом: «один за всіх і — всі за одного». Розхитування базових підвалин НАТО Росії сьогодні на руку. Адже потрібно просувати плани щодо створення нової системи безпеки, в основі яких, за версією росіян, має бути договір про європейську безпеку. Мета вже запропонованого проекту — «створити в галузі військово-політичної безпеки Євро-Атлантики єдиний, неподільний простір». Також згадується вимога «не зміцнювати власної безпеки за рахунок безпеки інших». Але ці умови дуже розмиті і де-факто це тільки спровокує попит на силу. Як наслідок — договір про європейську безпеку, якби раптом був прийнятий у російській версії, мав би достатньо підстав для переформатування всього європростору з прицілом на створення регіональної біполярної системи і з претензією на поділ на зони впливу. Не дивно, що до цієї ініціативи Москви й у США, і в НАТО поставилися прохолодно, позаяк свідомі того, що майбутній договір про європейську безпеку є ще однією ланкою на шляху реалізації стратегічної мети зовнішньої політики Росії — повернення статусу наддержави. Про це, крім усього іншого, засвідчують: силові дії на пострадянському просторі на прикладі Грузії; наділення президента РФ повноваженнями застосовувати російські війська за кордоном без попереднього дозволу парламенту; ухвалення воєнної доктрини, в якій блок НАТО оголошується загрозою; зниження порогу для нанесення випереджувальних ядерних ударів; декларація про силовий захист співвітчизників за кордоном.

У більш широкому євразійському контурі Росія прагне виробити масштабну стратегію забезпечення своїх інтересів на двох основних елементах: протидія потенційним суперникам і створення геополітичних альянсів (ситуативних або постійних) для протистояння можливим викликам безпеки. З огляду на імпульсивний характер політики щодо Китаю, це призвело до висунення концепції «стратегічного трикутника» у складі РФ—КНР—Індія. Зміна офіційної позиції Москви стосовно Південної Азії та АТР стала наслідком дії двох чинників: усвідомлення неможливості реалізувати західний вектор у межах, які б задовольнили Росію, і опрацювання концепції стримування «китайської загрози» шляхом максимального зближення зовнішньополітичних курсів двох країн.

Ключовим і необхідним моментом, який сьогодні вкрай необхідний

для російського керівництва, є створення позитивного іміджу політично стабільної країни зі швидкими темпами економічного зростання, успішною й активною зовнішньою політикою.

Завдання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте історичні передумови геополітики сучасної Російської Федерації.
2. З'ясуйте геостратегічний статус Росії та її геополітичний потенціал.
3. Як сировинний потенціал Росії впливає на формування геополітичної стратегії та зовнішньополітичного курсу держави?
4. Спрогнозуйте геополітичне майбутнє Російської Федерації.

Розділ 4. ГЕОПОЛІТИЧНІ ІНТЕРЕСИ І ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ БІЛОРУСІ ТА МОЛДОВИ

Географічне розташування, природно-ресурсний та демографічний потенціал Республіки Білорусь. Білорусь розташована у східній частині Європи й межує з Литвою і Латвією – на півночі, з Україною – на півдні, з Російською Федерацією – на сході і з Польщею – на заході. Територіально Білорусь поділена на шість областей із центрами в Мінську, Бресті, Вітебську, Гомелі, Гродно і Могильові. Близько 1/3 території країни займають ліси, приблизно таку ж площу – болота і заболочені луки, 20% території – луки і пасовища. Близько третини території, в основному центральні і південно-східні рівнини, розорані. Приблизно 1/5 території Білорусі вражена сильним радіоактивним забрудненням в результаті Чорнобильської катастрофи (1986). Особливо постраждали Гомельська і Могильовська області.

Білорусь має великі родовища калійних солей (Солігорськ, Петриков), торфу (Полісся), будівельного каменю. Розвідано родовища низькосортного вугілля (лігнітів, бітумінозного вугілля і сланців у Прип'ятській западині), а також невеликі запаси високоякісної нафти (Гомельська область).

Головними ріками Білорусі є Дніпро і його притоки (Прип'ять, Сож і Березина), Західна Двіна, Німан і Буг (Західний Буг). У країні понад 10 тис. озер. Полісся (південь Білорусі) являє собою найбільший у Європі район боліт і заболочених земель – одні лише Прип'ятські болота охоплюють площу близько 39 тис. кв. км. У Білорусі є один заповідник (Березинський біосферний), три національних парки (Біловезька Пуща, Браславські озера і Прип'ятський), 83 заповідники республіканського значення, 575 пам'яток природи.

Населення Білорусі – близько 10 млн осіб. Близько 8 млн жителів країни – білоруси, найбільші національні меншини: росіяни (1,3 млн осіб), поляки (400 тис.), українці (250 тис.) і євреї (140 тис.). Щодо релігійної ситуації в Білорусі, зауважимо, що в республіці традиційно співіснують християнські (православ'я, католицизм, старообрядництво, протестантизм) і нехристиянські (іслам, іудаїзм) конфесії.

Білоруські державотворчі традиції. Історики вважають, що білоруський етнос утворився внаслідок асиміляції літописних слов'янських племен дреговичів, радимичів і кривичів з балтійськими племенами,

які жили на цій землі до слов'янської колонізації. У IX ст., створені на території Білорусі Полоцьке, Турово-Пінське, Смоленське й інші князівства, стали частиною Київської Русі. Після монголо-татарської навали 1237–1240 рр. білоруські землі Русі підпали під владу Великого князівства Литовського, у складі якого перебували до Люблінської унії 1569 р. між Литвою й Польщею.

Унія Польщі і Литви призвела до посилення польського впливу на білоруських землях. Змінилися церковні і світські громадські інститути. Православна церква, що представляла основну релігію в Білорусії, була перетворена Берестейською унією 1596 р. на уніатську.

Після поділів Речі Посполитої у 1772, 1793 і 1795 рр. білоруські землі були включені до складу Північно-Західного краю Російської імперії. У 1839 р. російська влада ліквідувала уніатську церкву на території Білорусі, а у 1840 р. заборонила використання назви Білорусь. Білоруське дворянство і незначна частина селянства під керівництвом Кастуся Каліновського взяли участь у польсько-литовському повстанні 1863 р., придушеного російською владою. На хвилі лібералізації суспільного життя Росії 1860–1870-х рр. з'явилися публікації білоруською мовою.

Повалення монархії в Росії у лютому 1917 р. привело до активізації національного руху та утворення багатьох білоруських політичних партій і громадських організацій, переважно лівого та лівоцентристського спрямування: Білоруської християнської демократії (БХД), Білоруської партії народних соціалістів (БПНС), Білоруської партії автономістів (БПА), Білоруської народної громади (БНГ) та ін. Найвпливовішою з них була Білоруська соціалістична громада (БСГ). 25 березня за ініціативи БСГ та БПНС у Мінську відбувся з'їзд білоруських національних організацій, що висловився за автономію Білорусі у складі майбутньої Російської федеративної республіки та необхідність утворення Білоруської крайової ради (БКР). Для розробки проекту автономії та підготовки виборів до БКР з'їзд обрав Білоруський національний комітет (БНК). 21–23 липня 1917 р. у Мінську відбувся другий з'їзд білоруських національних організацій і партій, на якому було обрано Білоруську раду. Від самого початку свого створення Білоруська рада увійшла в конфліктні відносини з Тимчасовим урядом у Петрограді, що противився процесу національного самовизначення народів Росії.

Після повалення влади Тимчасового уряду у жовтні 1917 р. Білоруська рада разом з Центральною білоруською військовою радою прийняли Грамоту зі зверненням до білоруського народу, у якому заявили про наміри утворення автономної Білоруської Народної Республіки, чим викликали конфлікт уже з більшовицькими організаціями та створеними ними радянськими органами влади в Білорусі. 15 (28) грудня

1917 р. Білоруська рада разом з Білоруським обласним комітетом рад скликали в Мінську Перший Всебілоруський з'їзд для обговорення питань внутрішнього устрою Білорусі. Після розгону з'їзду більшовиками частина його делегатів на нелегальному засіданні 18 січня створила Раду Всебілоруського з'їзду та її Виконавчий комітет як керівні органи національного руху. 21 лютого Виконком ради опублікував першу Установчу грамоту, якою проголосив створення Народного Секретаріату Білорусі як тимчасового уряду в краї (голова — член БСГ Я. Воронко), а 9 березня, вже в умовах окупації Білорусі німецькими військами, проголошено утворення Білоруської Народної Республіки як автономії в межах Російської федеративної держави. 25 березня на засіданні Білоруської ради було прийнято третю Установчу грамоту, що проголошувала БНР незалежною державою.

Після того, як німецькі війська в грудні 1918 р. залишили країну, 1 січня 1919 р. було проголошено утворення об'єднаної Литовсько-Білоруської Радянської Республіки. Після відновлення у 1918 р. незалежності Польщі і нетривалої війни між Польщею і Радянською Росією у 1920 р. Білорусь знову було поділено: близько 100 тис. кв. км її території відійшли до Польщі, на решті території (107 тис. кв. км), де проживало близько 5 млн білорусів, проголошено Білоруську Соціалістичну Радянську Республіку (БСРР), яка у 1922 р. увійшла до складу СРСР.

Як і в СРСР, у Білоруській РСР на початку 1920-х рр. було запроваджено нову економічну політику, продовжувалося започатковане у часи БНР національно-культурне відродження, у другій половині 1920-х рр. розпочалися індустріалізація промисловості і колективізація сільського господарства, що відірвали від землі сотні тисяч білорусів, які переселилися у міста Білорусі і сходу СРСР. Величезної шкоди Білорусі завдала окупація її нацистською Німеччиною у 1941–1944 рр.: міста лежали в руїнах, а 2225 тис. осіб (кожний четвертий мешканець республіки) загинули. Після війни Білорусь була відбудована і на початок 1970-х рр. перетворилася на розвинений економічний регіон СРСР. Наслідком урбанізації і зростання частки промислового виробництва стало посилення процесу асиміляції білорусів. Державна освітня політика також сприяла цьому, оскільки наклади російськомовних видань зростали, а у переважній більшості шкіл російська мова стала основною мовою навчання.

На парламентських виборах 1990 р. Комуністичній партії Білорусі (КПБ) вдалося здобути більшість місць у Верховній Раді республіки. Однак практично одразу ж парламент поділився на три блоки: номенклатуру компартії, антикомуністичний Білоруський Народний Фронт (БНФ) і поміркованих у поглядах інтелігентів і рядових членів компартії.

Перший з цих блоків підтримав путч у Москві в серпні 1991 р., після провалу якого лідер КПБ Микола Дементей був змушений піти у відставку з посади голови президії Верховної Ради республіки. Його місце зайняв лідер поміркованих Станіслав Шушкевич.

25 серпня 1991 р. Верховна Рада республіки проголосила незалежність Білоруської РСР, а через кілька тижнів назву країни змінено на Республіка Білорусь. 8 грудня 1991 р. лідери Білорусі, Російської Федерації та України під час зустрічі у Біловезькій пущі анулювали Союзний договір 1922 р.

Геополітичне середовище і зовнішня політика Республіки Білорусь. Геополітична особливість Білорусі полягає в тому, що країна розташована на межі двох світів — європейського і російського. Сьогодні Європа та Росія являють собою два центри сили, що притягують до себе розташовані між ними країни. Білорусь, яка в грудні 1999 р. заявила про свій намір створити Союзн державу з Російською Федерацією, стала, в умовах просування НАТО на Схід, своєрідним буфером між НАТО і Росією. Адже на відміну від таких країн Альянсу як Литва, Латвія й Естонія Білорусь вважається єдиним і надійним союзником Росії на її західних кордонах. Промосковська орієнтація Мінська не дозволяє замкнути своєрідний «санітарний кордон», що відмежував би Захід від непередбачуваної Росії і зробила неможливою створення Балто-Чорноморського союзу, який би об'єднав держави Центральної Європи.

Гасло білоруської влади «Інтеграція з Росією» і гасло опозиції «Білорусь — у Європу» набувають характеру альтернативи. Значно більша, ніж в інших колишніх республіках Союзу «зав'язаність» на зовнішні ринки (насамперед російські) підштовхує господарську і політичну еліту Білорусі до різноманітних інтеграційних ініціатив. Основа економіки Білорусі — промислові гіганти, які працюють на привізній сировині та експортують 80% продукції за межі республіки, 50% ВВП Білорусі припадає на зовнішню торгівлю.

Феномен Білорусі у тому, що яблуком розбрату і чинником глибокого розколу суспільства є питання про державний суверенітет. Це і є однією з основних загроз національній безпеці. Для О. Лукашенка, як і для багатьох громадян Білорусі, суверенітет не є чимось святим і непорушним, якоюсь незаперечною цінністю. На відміну від країн Балтії, України, Грузії та інших колишніх радянських республік Білорусь не була зорієнтована на утворення незалежної держави або на національний проект розвитку. Сьогодні майже 47% білорусів відчують себе всього-на-всього представниками однієї з гілок «триєдиної давньоруської нації» і тільки 50% вважають себе окремою нацією.

Показово, що більшість населення Республіки Білорусь сприймає

цілком спокійно і навіть схвально великодержавні, месіанські глобальні проєкти перебудови світу, що виходять від керівника їх невеликої держави. Парадокс у тому, що водночас це ж такі населення або не помітило, або сприйняло як норму міжнародну ізоляцію країни, інформаційну, інвестиційну, світоглядну замкнутість і закритість. Зв'язки з Росією замінили відносини з рештою світу.

Аналізуючи взаємини Білорусі із зовнішнім світом, спроби вписатися в нову систему міжнародних відносин, необхідно констатувати, що білоруське суспільство та еліта країни продемонстрували нездатність адаптуватися до нових історичних і геополітичних умов. Войовниче заперечення західних цінностей, несприйняття європейських стандартів демократії спричинилися, по суті, до міжнародної ізоляції Білорусі. Країна не має виразно висловлених національних інтересів, перспектив розвитку своєї державності. Натомість О. Лукашенко від імені народу періодично декларує то непорушність суверенітету Республіки Білорусь, то прагнення до об'єднання з Росією в єдину «союзн державу».

Орієнтація на створення союзн держави Білорусі і Росії білоруському суспільству була нав'язана його елітою не одразу, адже на початку 1990-х рр. більшість політичних організацій у країні розглядали розпад СРСР і членство Білорусі в СНД як можливість розвивати білоруську державність, декларуючи основним зовнішньополітичним принципом політику неприєднання. Однак по мірі того, як економіка руйнувалася, а витрати на утримання збройних сил ставали занадто обтяжливими, колишні комуністи почали виступати на підтримку економічної і військової інтеграції зі структурами СНД. Їхні опоненти з Білоруського Народного Фронту (БНФ) дотримувалися прозахідної орієнтації, прагнучи інтегрувати Білорусію до Європи і звести до мінімуму зв'язки з Росією. Декларація, підписана урядами Білорусії і Литви в жовтні 1991 р. (зобов'язувала кожну з сторін дотримуватись прав етнічних меншин), і угода про вільну торгівлю з Литвою, підписана в березні 1993 р., стали важливими кроками на шляху здійснення прозахідної стратегії БНФ.

Однак БНФ не цілком врахував внутрішню ситуацію в республіці, що склалася на початок незалежного державотворення. Зокрема, він робив ставку на повсюдне впровадження білоруської мови, але нею користувалися у побуті лише близько 10% населення. Не врахували лідери БНФ й те, що свого часу радянська офіційна наука починала власне білоруську історію з 1 січня 1919 р., тобто від проголошення БСРР. На цій історії були виховані кілька поколінь білорусів. Тож коли БНФ закликав співвітчизників відродити історичні традиції Великого князівства Литовського, їх це просто злякало, оскільки здалося, що білорусам

нав'язувалася «чужа» історія. На цьому тлі виразно вирізнявся популізм О. Лукашенка.

Щоправда, зближення з Росією розпочалося ще за часів головування у Верховній Раді Білорусі С. Шушкевича, який намагався реалізувати такий собі «змішаний сценарій», що передбачав, як дружбу з Росією, так і плавну трансформацію білоруського суспільства до західної моделі розвитку. У 1993 р. була підписана економічна угода щодо створення спільного ринку Білорусі і РФ у сфері торгівлі й інвестицій. Згодом Верховна Рада Білорусі проголосувала за приєднання країни до Договору про колективну безпеку країн — членів СНД, що був підписаний 15 травня 1992 р., згідно з яким російським збройним силам надавалося право базування на території Білорусії. На сьогодні у межах РБ дислокується два російських військових об'єкти — радіолокаційна станція попередження про ракетний напад у с. Мішуки поблизу м. Барановичі та наземний пункт управління підводними човнами Балтійського флоту РФ.

Взаємини з Заходом за інерцією продовжувались і в перші роки президентства О. Лукашенка (з липня 1994). 11 січня 1995 р. Білорусь підписала рамкову угоду «Партнерство заради миру» з НАТО, 6 березня 1995 р. — Угоду про партнерство і співробітництво з ЄС, а 10 березня 1995 р. — Угоду з Радою Європи. З 1 червня 1996 р. РБ стала членом Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ).

Згодом зв'язки Білорусі з країнами Заходу фактично припинилися після того, як в лютому 1997 р. Рада міністрів Європейського Союзу, заявивши про нелегітимність конституційного референдуму 1996 р., внаслідок якого Білорусь перетворилася на президентську республіку, припинила надання Білорусі усіх видів спеціальної допомоги за винятком гуманітарної. Влітку 1998 р., після того як уряд Білорусі зажадав, щоб іноземні представництва звільнили свої резиденції в дипломатичному містечку Дрозди задля проведення там капітального ремонту, вибухнув міжнародний скандал. США, Великобританія, Франція, Німеччина, Греція, Італія і Японія відкликали своїх послів з Мінська на знак протесту проти порушення Віденської конвенції.

До кінця 1990-х рр. Білорусь була позбавлена статусу спеціально запрошеної країни у Раді Європи, а Національним Зборам Білорусі було відмовлено у представництві в Парламентській асамблеї ОБСЄ. Жоден із західних лідерів не відвідував РБ і, відповідно, жоден з білоруських лідерів не отримував запрошення відвідати країни Заходу. Зате О. Лукашенка приймали на Кубі, у В'єтнамі, Лівії, Іраку, Сирії, КНР, Венесуелі.

Попри переобрання 19 грудня 2010 р. О. Лукашенка президентом

Білорусі на четвертий термін, Захід фактично досі не визнає його легітимності. Натомість президент Білорусі тривалий час вміло експлуатував ідею створення Союзної Держави Білорусі і Росії для підтримання економічної стабільності в країні і отримання від Росії гарантій міжнародної безпеки. Однак О. Лукашенко не став маріонеткою офіційної Москви. Його мета — стати самодостатнім керівником незалежного державного утворення, навіть без достатніх національних атрибутів. Незалежність Білорусі тримається на інституті президентства. Союз з Росією гарантує підпору економіці Білорусі а, відтак, чинному політичному режимові.

Білорусь, з одного боку, є чітко вираженим об'єктом гео економічного впливу, до того ж специфічно одновекторного — практично лише Росії. Але, з іншого боку, зовнішньополітична активність на пострадянських теренах дозволила Білорусі стати суб'єктом геополітики у межах СНД і впливати на геополітичну атмосферу ширшого європейського виміру. Що стосується теренів СНД, Білорусь є учасником усіх інтеграційних проєктів, ініційованих офіційною Москвою: разом з Росією, Казахстаном, Таджикистаном і Киргизстаном входить до Євразійського економічного союзу (ЄврАзЕС); є учасником Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ), до якої входять вищезазвані країни і Вірменія; разом з РФ і Казахстаном є учасником Митного союзу в рамках Єдиного економічного простору (ЄЕП).

Аналіз динаміки білорусько-російських відносин засвідчує їх стагнацію, що підтвердила не лише енергоресурсна криза, що мала місце у двосторонніх взаєминах на рубежі 2006–2007 рр. і у 2010 р., а й різне бачення сторонами перспектив Союзної держави Білорусі і Росії. Дії офіційного Мінська у відповідь на намір Кремля значно збільшити ціну на імпортований з Росії природний газ (призупинення постачання російської нафти до Європи нафтопроводами «Дружба-1» і «Дружба-2»), продемонстрували наявність серйозних економічних і політичних суперечностей у взаєминах двох держав.

Білоруська сторона, на думку російських аналітиків, не надто поспішає створювати спільний ринок в межах Союзної держави, гальмуючи проведення економічних реформ, які б наблизили планову економіку Білорусі до ринкової моделі, в рамках якої розвивається російська економіка. Мінськ цілком свідомо перешкоджає створенню транснаціональних фінансово-промислових груп, валютній інтеграції з Росією, в якій президент О. Лукашенко вбачає загрозу незалежності Білорусі. Питання запровадження на території двох держав єдиної валюти (російського рубля), попри рішення про її введення у 2005 р., сьогодні білоруська сторона навіть не розглядає. Не надто поспішає офіційний Мінськ гармонізувати з російським національне валютне і фінансове

законодавство. Понад те, білоруські й російські товаровиробники все частіше конкурують між собою в частині експортних операцій на ринку Євросоюзу.

Нафтогазовий конфлікт з Росією показав неефективність і збитковість білоруської моделі економіки, її залежність від зовнішніх джерел постачання енергоносіїв, продемонстрував дотаційний характер білоруської економіки. Російські аналітики вважають, що постачаючи природний газ і нафту в Білорусь за пільговими цінами, Москва до 2007 р. дотувала Мінськ (якщо брати до уваги західноєвропейські ціни на енергоносії) на суму, еквівалентну 10 млрд дол. щорічно, що практично дорівнює прибутковій частині річного державного бюджету Білорусі (у 2007 р. непрямі дотації РФ в економіку РБ, зі слів російського прем'єра В. Путіна, становили 5,8 млрд дол.). Також білоруська сторона активно збувала свою продукцію на російському ринку, не сплачуючи при цьому ввізного мита (третина білоруського експорту припадає на Росію й майже 50% — на країни ЄС). До 2007 р. промисловість Білорусі працювала переважно на дешевому російському газі (майже 95% великих і середніх підприємств), використовуючи пільгову російську нафту і дешеві російську й українську електроенергію. Крім того, енергоємна продукція білоруського машинобудівного комплексу експортувалась переважно до Росії й України.

Нафтогазовий конфлікт й інші торговельні війни (цукрова, тютюнова, кондитерська, пивна) з Росією змусили білоруське керівництво звернути свої погляди в бік Азербайджану, Венесуели та Ірану, які мають стати альтернативою Росії в постачанні нафти, ухвалити рішення про будівництво власної атомної електростанції і сподіватися на значне збільшення тарифів на транзит російських енергоресурсів білоруською територією.

Головною перешкодою на шляху створення Союзної держави Білорусі й Росії, як вважає російська сторона, є прагнення білоруського керівництва зберегти суверенітет і незалежність своєї держави, що ніяк не корелюється з намірами Росії інкорпорувати Білорусь до свого складу. Не відповідає російським геополітичним інтересам і головний зовнішньополітичний принцип Білорусі — багатовекторність, особливо у світлі заяв О. Лукашенка про те, що велика активність на російському зовнішньополітичному напрямі, завдала вагомих збитків відносинам Білорусі із західним світом.

Не в змозі відновити режим забезпечення господарських потреб республіки дешевими російськими енергоносіями, керівництво Білорусі має намір компенсувати їх виставленням рахунків Російській Федерації за охорону білоруськими прикордонниками «союзного» кордону, утри-

мання так званого регіонального військового угруповання і базування на території Білорусі двох російських військових об'єктів. Росія вважає таку постановку питання неправомірною, оскільки на утримання так званого регіонального військового угруповання, тобто збройних сил Білорусі, з російського бюджету щороку виділяється 295 млн російських рублів, 125 млн з яких надходить безпосередньо міністерству оборони Білорусі. Ще 135 млн російських рублів РФ виділяє, за даними російських джерел, для підготовки білоруських військовослужбовців, на заходи по боротьбі з тероризмом, охорону білоруських залізниць, воєнно-технічні програми. На облаштування білоруської ділянки кордону Союзної держави у 2002–2006 рр. Росія витратила близько 1 млрд рублів.

Російські військові об'єкти на території Білорусі — радіолокаційна станція (РЛС) «Волга», системи попередження про ракетний напад в Ганцевичах під Барановичами і центр управління підводними човнами «Антей» у Вілейці, функціонують в рамках російсько-білоруської угоди від 1995 р., термін дії якої закінчується у 2020 р. Цю угоду укладено в обмін на списання білоруського боргу за поставлений з РФ природний газ на суму 1 млрд дол. (так званий нульовий варіант). Певною компенсацією за несплату податків і орендних платежів є безкоштовне надання РФ білоруським збройним силам своїх полігонів, відповідної техніки і бойових комплексів для навчань. Однак усі ці російські «компенсації» — ніщо у порівнянні з 21–25 млрд дол., що їх мала б витратити Росія для створення подібних об'єктів на власній території.

Росія зацікавлена у використанні військової і прикордонної інфраструктури Білорусі навіть за умови гіпотетичної зміни її зовнішньополітичної орієнтації. Втрата стратегічних військових об'єктів в Білорусі здатна завдати національній безпеці Росії збитків, що їх можна співставити з тими, яких вона зазнала на початку 1990-х рр. в Латвії, коли змуслена була ліквідувати РЛС у Скрунді вартістю близько 2 млрд дол. Без союзу з Мінськом РФ автоматично втратить стратегічно важливий форпост на західному напрямку, кордони НАТО наблизяться до Смоленська, Пскова і Санкт-Петербурга, а доля Калінінградського анклаву стане ще більш невизначеною.

Важлива Білорусь для Росії й економічно. І не лише тому, що товарообіг між двома країнами перевищив 20 млрд дол. (за цим показником Білорусь поступається лише Німеччині, Нідерландам, Італії, КНР і Україні), а й через те, що білоруський ВПК фактично становить єдине ціле з російським і є частиною машинобудівного комплексу, сформованого ще в СРСР. У співпраці зі 120 білоруськими виробничими підприємствами і конструкторськими бюро російський оборонний комплекс виробляє понад 1,6 тис. видів спецпродукції. Крім того, понад 8 тис.

білоруських і російських підприємств пов'язані між собою взаємними поставками, а майже 70% зовнішньоторговельних операцій Росії з країнами ЄС здійснюється через білоруський транспортний коридор (підприємства концерну «Белнафтохім» щорічно перекачують до Європи 85 млн т нафти, а РАТ «Газпром» транспортує через Білорусь близько 30% експортованого газу). Щоправда, значною є й залежність білоруської економіки від постачання російських енергоносіїв: із споживаних щороку Білоруссю близько 21 млрд куб. м газу і 19 млн т нафти, лише 13–15% становлять власні ресурси. Видобування нафти (близько 1,8 млн т) покриває потреби країни на 20%.

Зовні може видаватися, що Білорусь — єдиний надійний плацдарм Росії у Східній Європі, країна, в якій Москва має всеосяжний вплив на економіку і політику. Це лише почасти так. Перебуваючи при владі з 1994 р., О. Лукашенко жорстко контролює ситуацію у своїй країні. Коли ж відносини з Росією погіршуються, він віртуозно демонструє готовність до стратегічного переорієнтування. У минулому так бувало не раз, і завжди така гра приносила свої плоди. Вона посилювала позиції Мінська на переговорах із Москвою й давала можливість домагатися від росіян поступок: чергових фінансових дотацій і знижки в ціні на постачання енергоносіїв. Це, у свою чергу, дозволяло білоруському президентові розвивати економіку Білорусі і зміцнювати в країні свою особисту владу.

У результаті економічна ситуація в Білорусі багато років залишалася стабільною, що в очах багатьох мешканців країн пострадянського простору створювало особливу привабливість режимові. Платою за цю політику стали практично некапіталізована економіка, неконкурентоспроможна продукція, а також посилення економічної, енергетичної та політичної залежності Білорусі від Росії. Але в умовах, коли Москва демонструє готовність жорстко обстоювати свої позиції на пострадянському просторі, розглядаючи країни з колишнього СРСР як зону історичного впливу Росії, Мінськ не може не тривожити дедалі більша залежність від свого партнера по Союзній державі.

Щодо відносин Білорусі з іншими сусідніми державами, їх розвиток є неоднорідним. Відносини з Україною, що регулюються Договором про дружбу, добросусідство та співробітництво від 17 липня 1995 р. та українсько-білоруським договором про державний кордон від 12 травня 1997 р., є доволі динамічними і відзначаються невичинним зростанням товарообігу між державами. Взаємини Білорусі з іншими сусідніми державами — Литвою, Латвією й Польщею, залишаються доволі суперечливими, однак це не стосується їх економічної складової. Так, наприклад, товарообіг Білорусі з Литвою становить 700 млн дол. на рік, що

свідчить про зацікавленість Литви в розширенні економічних зв'язків з Білоруссю, адже велика частка доходної частини її бюджету формується за рахунок транзиту вантажів. Білоруські вантажі, зокрема, становлять 20% усіх вантажів, що їх перевозить Литовська залізниця і 25% вантажів, що відправляються Білоруссю через Клайпедський морський порт до Литви.

Взаємини Білорусі й Латвії, попри те, що територія останньої є важливим транзитним коридором для транспортування білоруської продукції до Європи, розвиваються, з погляду офіційного Мінська, «не так динамічно через жорстку орієнтацію Латвії на Європейський Союз і майже цілковите виконання нею його вимог». Білорусько-польські відносини до 2010 р. були досить напруженими і супроводжувались взаємними висилками дипломатів, критикою режиму Лукашенка польською стороною, утисками в Білорусі Союзу поляків Білорусі тощо. Незважаючи на це, товарообіг між двома державами постійно зростає.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що білоруська влада виявилася здатною оптимально використовувати переваги геополітичного становища своєї країни і робити несподівано сильні ходи у пошуках союзників, а також опиратися зовнішньому тиску. Президент Білорусі доволі вміло використовує суперечності між впливовими на міжнародній арені державами (такими як США, КНР, Росія тощо), здобуваючи для своєї держави політичні та економічні дивіденди. Показовою у цьому сенсі є нормалізація співпраці Білорусі з ЄС та МВФ у 2008–2010 рр., що співпала з припиненням постачання російських енергоносіїв до Білорусі за пільговими цінами. Внаслідок поновлення відносин з Брюсселем Білорусь отримала запрошення до участі у виконанні програми ЄС «Східне партнерство», а співпраця з МВФ дозволила отримати кредити на суму 1,5 млрд дол. США.

Географічне розташування, національний склад населення та історичне минуле Республіки Молдова. Молдова — країна, розташована у Південно-Східній Європі. На півночі, півдні і сході межує з Україною, на заході — з Румунією. Молдова, більша частина якої розташована між річками Дністер і Прут, має родючі ґрунти, придатні для сільського господарства і виноградарства. У Молдові, де проживають переважно православні народи, між мешканцями обох берегів Дністра немає ні етнічних, ні релігійних протиріч. У складі населення країни, що становить понад 4,5 млн осіб, переважають молдовани (65%), а найчисельнішими національними меншинами є українська (14%), російська (13%) і гагаузька (3,5%).

Сучасна Молдова обіймає більшу частину території, що має історичну назву Бессарабія, та землі на лівому березі Дністра, на яких у

1924 р. було утворено Автономну Молдавську Соціалістичну Радянську Республіку (АМСРР) у складі УСРР. Загалом територія сучасної Молдови становить менше половини її історичної території. Упродовж багатьох століть Молдова потерпала від численних війн, головною причиною яких було її важливе розташування — на історичному шляху між Європою і Азією. Римляни, гунни, татари, турки, угорці, німці та ін. народи проходили через цю землю, як через «ворота» між Карпатами і Чорним морем.

Від X ст. землі історичної Молдови перебували під впливом Київської Русі, на рубежі XII–XIII ст. входили до складу Галицько-Волинського князівства, після столітнього панування татар (середина XIII — перша половина XIV ст.) молдавські землі захопили угорці, але у 1359 р. у результаті повстання на чолі з Богданом було створено самостійне Молдавське князівство, що об'єднувало східну частину сучасної Румунії — Мунтенію та історико-географічні землі Бессарабію і Буковину. Державу очолював господар, що правив за допомогою ради феодалів (бояр). Як вважають дослідники, тоді ж, у XIV ст., сформувалась молдавська народність, оскільки перша згадка про молдаван, як етнічну групу, датується 1391 р. Найбільшого розквіту середньовічне Молдавське князівство досягло за правління Стефана III (1457–1504).

Від початку XVI ст. Молдавське князівство опинилось під протекторатом Туреччини. У 1711 р. під час Прутського походу московського царя Петра I проти Туреччини Молдова попросила Росію взяти її під свій протекторат, однак невдалий похід Петра I не дав змоги здійснити цей задум. У результаті. Оттоманська Порта посилила свій протекторат над Молдовою.

У 1774 р., внаслідок Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Росією і Туреччиною, Росія набула права виступати на захист населення Молдавії і Валахії. За Ясським мирним договором Росії і Туреччині 1791 р. кордони Росії впритул наблизились до території Молдови. У 1812 р., за Бухарестським мирним договором між Росією й Туреччиною, Бессарабію було включено до складу Росії.

Після падіння монархії в Росії у лютому 1917 р. національний рух в Молдові очолила Молдавська національна партія. На скликаному за її ініціативою Військово-молдавському з'їзді у жовтні 1917 р. було утворено Сфатул церій (Крайову раду), що увійшла в тісні контакти з лідерами Української Центральної Ради, Румчероду та командуванням Румунського фронту (а через нього — з державами Антанти). 2 грудня 1917 р. Сфатул церій оголосила Бессарабію Молдавською Народною Республікою (МНР) та утворила виконавчий орган — Раду Генеральних Директорів.

Із самого початку свого існування територія МНР стала об'єктом військового протиборства Фронтвідділу Румчероду, підтриманого радянсько-більшовицькою Росією, та румунських військ. Скориставшись німецько-австрійською окупацією України, північної Бессарабії та лівобережної Молдови, Сфатул церій, за сприяння країн Антанти, 9 квітня 1918 р. ухвалила рішення про «умовне», а в грудні 1918 р. — про «безумовне» приєднання Бессарабії разом з Північною Буковиною (населеною переважно українцями) і Трансільванією (де переважали угорці) до складу Румунії. Лівобережна Молдова наприкінці 1918 — у 1919 рр. по чергово перебувала під управлінням Української Директорії, військ Антанти, денікінців, Червоної армії. У лютому 1920 р. тут остаточно встановилася радянська влада. Спочатку ця територія входила до складу Одеської і Подільської губерній, а 12 жовтня 1924 р. на ній було утворено АМСРР у складі Української СРР (столицею було м. Балта, потім — Тирасполь).

29 червня 1940 р., за умовами таємних додатків до радянсько-німецького договору від 23 серпня 1939 р., Бессарабія була анексована СРСР. Аккерманський, Ізмаїльський і Хотинський повіти Бессарабії, населені переважно українцями, увійшли до складу Української РСР, решта — до складу створеної на базі АМРСР Молдавської РСР.

Під час Другої світової війни територія Молдавської РСР перебувала в зоні окупації румунських військ, а у 1944 р. знову повернулася до складу СРСР. Під впливом політики перебудови в СРСР у Молдові у другій половині 1980-х рр. розпочалося національно-державне відродження. Наприкінці 1980-х років політична ситуація в Молдавській РСР стала вкрай напруженою. Першим кроком до дестабілізації ситуації в Молдові стало створення у липні 1988 р. Народного фронту Молдови, що практично став виразником антирадянських ідей та прорумунських настроїв. Саме під впливом цих настроїв Верховна Рада Молдавської РСР в червні 1990 р. прийняла постанову про засудження і скасування дії «пакту Молотова-Ріббентропа», точніше, його таємної статті, що передбачала передачу Радянському Союзу території між Дністром і Прутом (тобто Бессарабії), окупованої Румунією у 1918 р. Внаслідок цієї передачі, як відомо, у серпні 1940 р. була утворена Молдавська РСР. Отже, рішення депутатів означало, що вони скасовують акт передачі Радянському Союзу, тобто де-юре повертають її до складу Румунії і тим самим ліквідують Молдавську РСР. Виходить, що законодавці Молдови своїми руками ліквідували власну державу. Перетворитись на румунську провінцію Молдавській РСР завадило існування СРСР.

«Великого об'єднання» № 2 (перше датується 1918 р.) у «Великій Румунії» не сталося, зате сталося інше. У серпні і вересні 1990 р. були

утворені, відповідно, Гагаузія і Придністровська Молдавська республіка (ПМР), що виникли як протест проти намірів об'єднання Молдови з Румунією. 27 серпня 1991 р. Молдова проголосила незалежність, яку того ж дня визнала Румунія. Проте існування ПМР і Гагаузії утримало політичне керівництво Молдови від спроб об'єднання з Румунією.

Придністровська проблема та спроби її урегулювання. Уже в перші роки незалежності Молдова стикнулася з низкою проблем, найгострішою з-поміж яких є конфлікт у Придністров'ї. До кризи призвели три основні чинники. Перший — гострі етнічні та політичні розбіжності між Молдовою західного берега Дністра та Придністров'ям. Другим чинником нестабільності стало те, що в умовах політичного плюралізму останніх років радянського періоду історії Молдови з'явився і здобув велику популярність Народний Фронт Молдови (НФМ), а з ним зросли настрої самовизначення серед більшості населення республіки. Ключові постаті політичної та інтелектуальної еліти НФМ стали відкрито говорити про об'єднання з Румунією. І хоча як невідворотність, так і політична підтримка такого кроку з боку населення були надто перебільшені, протистояння «румунізації» стало бойовим кличем місцевої влади у Придністров'ї, що намагалась зберегти як вплив на місцеві події, так і місце у світі «під рукою Москви». З часом Дністер дедалі більше ставав розподільчою лінією між східним берегом, що бачив своє майбутнє, пов'язаним з Москвою, та західним, що вірив у майбутнє незалежної Молдови.

Третім чинником нестабільності на Лівобережжі Дністра стала російська військова присутність, що уособлюється із залишками 14-ї армії, що називаються російським миротворчим контингентом, розташованим у Придністров'ї. Очолювана свого часу генералом О. Лебедем, 14-та армія до 1991 р. складалась як доволі скромна радянська військова одиниця, не набагато серйозніша, ніж мобілізаційна база другого ешелону, призначена для підтримки гіпотетичних військових операцій країн — членів Варшавського договору на Балканах і проти Туреччини. Але те, що можна оцінювати як скромну силу у контексті військового балансу НАТО — Варшавський договір, стало вирішальною військовою присутністю у контексті Молдови. Адже молдавська армія — невелика. Фактично основний тягар військової боротьби у 1992 р., особливо під час гострого збройного протистояння 19 червня — 3 липня 1992 р., внесли на собі поліція та внутрішні війська Молдови.

Насильство в Придністров'ї вибухнуло в перші місяці 1992 р. і тривало до середини липня. 14-та армія ще до його початку постачала зброю придністровцям, але відкрито стала на їх бік у травні 1992 р. після відвідин цього регіону віце-президентом Російської Федерації генералом

О. Руцьким, що висловив свою підтримку незалежності Придністров'я. Усього за час збройних зіткнень у березні-червні 1992 р. загинуло 425 осіб. 21 липня 1992 р. в Москві президенти Росії і Молдови Б. Єльцин і М. Снегур підписали угоду про припинення вогню, яка привела до припинення насильства.

Відтоді затрачено значні зусилля з урегулювання цього конфлікту. 8 травня 1997 р. уряд Молдови та представники Придністров'я за посередництва України, Росії та місії ОБСЄ в Молдові підписали Меморандум про взаєморозуміння, що встановив базові принципи врегулювання конфлікту. Однак до остаточного його врегулювання ще далеко, оскільки Придністров'я наполягає на отриманні такої автономії у складі Молдови, яка нічим не відрізняється від повного суверенітету, включаючи демаркацію кордонів та самостійне членство в СНД.

Україна як посередник у вирішенні конфлікту дотримується активної позиції: у липні 1999 р. другий президент України Л. Кучма запропонував «План поетапного надання статусу» Придністров'ю, а 2005 р. третій президент України В. Ющенко висунув нові ініціативи щодо врегулювання придністровського конфлікту. Детальний український план придністровського врегулювання, ухвалений парламентом Молдови у червні 2005 р., встановив, на думку тогочасного президента країни В. Вороніна, «механізм демократизації регіону та подальшої реінтеграції Молдови». План встановлював, по-перше, ухвалення парламентом Молдови закону про статус Придністровського регіону, по-друге, проведення під мандатом ОБСЄ за участі міжнародних спостерігачів виборів до парламенту Придністров'я і, по-третє, якщо вибори буде визнано демократичними, новообрані депутати парламенту Придністров'я беруть участь в доопрацюванні закону про статус Придністровського регіону.

У червні 2005 р. парламент Молдови прийняв Декларацію щодо Плану України з урегулювання придністровської проблеми, а також Звернення про критерії демократизації Придністровського регіону. Зокрема у Декларації, головними критеріями демократизації молдавська сторона назвала ліквідацію місцевого МДБ (міністерства держбезпеки ПМР), забезпечення доступу парламентських партій Молдови у Придністровський регіон, реформування судової влади, усунення перешкод у роботі вільних ЗМІ і звільнення політв'язнів. У Зверненні висловлено вимогу до РФ «вивести війська й озброєння до кінця 2005 року й ліквідувати миротворчу присутність РФ у Зоні безпеки (з обох боків Дністра. — *Авт.*) до кінця 2006 року», натомість замінити миротворчу місію РФ на «інституцію військових і цивільних спостерігачів під мандатом ОБСЄ».

2006 р. посередницькі зусилля України фактично були зруйновані

неконструктивною позицією керівництва Придністровської республіки, яке за потурання офіційного Кремля у вересні 2006 р. провело референдум щодо незалежності Придністров'я з його подальшою інтеграцією до складу Російської Федерації, а 10 грудня 2006 р. — вибори президента республіки. Перемогу на виборах вже вчетверте здобув лідер сепаратистів Ігор Смирнов.

Після цього ініціативу в придністровському питанні спробувала перебрати на себе Росія. Певного прориву в урегулюванні Придністровської проблеми аналітики очікували від зустрічі президента Молдови та лідера Придністров'я в Бендерах у 2008 р., проведена за посередництва Росії через сім років після їхнього останнього спілкування. Зустріч Вороніна й Смирнова в Бендерах продемонструвала, що Москва не збирається використовувати косовський прецедент щодо придністровського конфлікту. Радше навпаки: саме на прикладі Придністров'я вона, судячи з усього, має намір продемонструвати західним колегам, як дипломатичним чином, не порушуючи нічиєї територіальної цілісності, можна вирішити проблему сепаратистського краю — причому краю з не менш чіткими атрибутами державності, ніж були в Косова на час визнання його незалежності. Водночас Європейський Союз і Сполучені Штати не менш зацікавлені в такій «демонстрації», хоча й з цілком інших міркувань. А саме: за допомогою придністровського врегулювання на основі збереження єдиної Молдови Вашингтон і Брюссель могли б засвідчити для всіх супротивників незалежності Косова, що незалежність колишньої сербської провінції не є прецедентом.

Інша річ, наскільки готові в цих столицях виплинути на перебіг політичних переговорів зі статусу Придністров'я. Слабке місце Євросоюзу, наприклад, полягає в особливій позиції, яку сповідує у питанні придністровського врегулювання окремі його члени, насамперед Румунія. Неважко зауважити, що румунське керівництво на чолі з президентом Т. Бесеску не збирається зменшувати оберти, публічно розповідаючи про те, як возз'єднуються Молдова з Румунією в процесі євроінтеграції. Швидко воно нарощує їх за рахунок заяв із приводу належності «українського Півдня» (хоча, звичайно, можна припустити, що румунський президент дозволив собі такі ремарки, щоб «обеззброїти» тих своїх опонентів, котрі подекуди дорікали Бесеску за надто виражену ним підтримку України в її євроатлантичних прагненнях — і це, мовляв, попри низку невирішених питань із Києвом). Отже, ситуація нині складається таким чином, що якщо вже Євросоюз і хоче внести свій внесок у придністровське врегулювання, то його сприяння в підписанні Румунією базового договору з Молдовою було б доречним.

Однак є підстави думати, що Євросоюз допоки дуже комфортно

почувається, впливаючи на врегулювання конфлікту за допомогою своєї прикордонної місії (EUBAM). І якщо Брюссель все-таки проявить ініціативу на етапі об'єднання двох берегів Дністра, то вона, радше, стосуватиметься економічного виміру. Неспроста міністр реінтеграції Молдови у 2008 р. анонсував вигоду, яку в майбутньому матимуть змогу одержати придністровські виробники у вигляді певних преференцій на ринку ЄС: митні послаблення нібито можуть торкнутися 12 тисяч найменувань товарів із Молдови.

Для Сполучених Штатів у питанні Молдови важливі три аспекти. По-перше, Вашингтон хоче переконатися в тому, що ця країна є незалежною державою, і до неї ставляться саме як до незалежної держави, по-друге, у Молдові має бути прозора та ефективна влада. По-третє, США є учасником переговорного процесу 5+2, що, із погляду американської адміністрації, і допоможе вирішити придністровське питання.

Крім зовнішніх чинників, активізації у напрямку придністровського врегулювання сприяє і перманентна внутрішньополітична криза в Молдові, причиною якої стала неспроможність парламенту у 2009–2010 рр. обрати президента країни.

Геополітичне середовище і зовнішня політика Республіки Молдова. Серед країн СНД геополітичне становище Молдови є чи не найскладнішим як через підвищений інтерес до неї з боку Румунії, України та Росії, так і у зв'язку зі складною внутрішньополітичною й економічною ситуацією, вийти з якої власними силами Молдова неспроможна. Наближення ЄС і НАТО до кордонів Молдови створило принципово нову геополітичну ситуацію, що вимагає від молдовського керівництва рішучих кроків у проведенні економічних реформ, котрі мають стати запорукою майбутньої євроінтеграції Молдови. Одним із центральних завдань стає підключення країни до важливих європейських комунікацій, зокрема транспортних коридорів.

Пріоритетними завданнями своєї зовнішньої політики Молдова визначила розвиток відносин зовнішнього співробітництва з країнами-сусідами (Україною і Румунією), поглиблення регіональних інтеграційних процесів, інтеграцію до Європейського Союзу, знаходження балансу у взаєминах з Росією і США, вихід на якісно новий рівень двостороннього співробітництва з країнами Азії, Африки і Близького Сходу, вигідну для себе діяльність у міжнародних організаціях. У реалізації цих завдань робиться розрахунок на допомогу впливових представників молдавської діаспори, що є досить численною в Ізраїлі, Німеччині, Франції, Канаді, США, Португалії, Болгарії, Греції.

За конституцією 1994 р. Республіка Молдова є нейтральною державою. Цей статус не дозволяє їй мати на своїй території військові бази

інших країн. Молдова є членом низки авторитетних міжнародних організацій: ООН (з 2 березня 1992), Ради Європи (з липня 1995), СОТ (з 2001). У липні 1998 р. Молдова підписала Угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом. Вона є учасником програми НАТО «Партнерство заради миру».

Найважливішими партнерами Молдови на міжнародній арені є Румунія, Україна та Росія. Вхідження Румунії до складу НАТО створило ситуацію, коли Північноатлантичний альянс став безпосереднім сусідом Молдови на її західному кордоні. Ця обставина, а також зближення позицій Росії та членів НАТО з питань спільної боротьби зі світовим тероризмом після трагічних подій 11 вересня 2001 р. у США, спонукали керівництво Молдови зайняти лояльнішу позицію до НАТО і шукати вигоди від змін, що відбулися в міжнародній політиці. Молдова поставила перед НАТО питання про те, щоб прирівняти сепаратизм Придністровського регіону до тероризму та залучити Північноатлантичний Альянс до врегулювання придністровської проблеми. На розвитку відносин Молдови з Румунією негативно позначається затягування з румунського боку ратифікації базового політичного Договору про привілейоване партнерство між двома державами, парафорованого ще у квітні 2000 р., та виношування окремими політичними силами цієї країни планів приєднати Молдову до Румунії на підставі спільності мови, культури й історичного минулого.

Українсько-молдовські взаємини базуються на низці міждержавних договорів, головними з-поміж яких є базовий Договір про дружбу і співробітництво Молдови й України від 23 жовтня 1992 р., Договір про взаємне визнання кордонів 1994 р., що трансформувався у Договір про державний кордон та Додатковий протокол до нього про передачу у власність Україні ділянки автодороги Одеса-Рені в районі населеного пункту Паланка, підписаний у серпні 1999 р. Передавши Україні восьмикілометрову ділянку автодороги Одеса-Рені Молдова натомість отримала від України ділянку землі на березі Дунаю в районі с. Джурджулешть, що дало змогу їй стати де-факто морською державою та побудувати на дунайському «пляжі» свій нафтотермінал.

Молдовсько-російські відносини до 2001 р. регулювалися Договором про принципи міждержавних відносин РРФСР та Молдавської РСР від 22 вересня 1990 р. та Додатковим протоколом до нього від 10 лютого 1995 р. Щоправда, Москва не ратифікувала ні договір, ні додатковий протокол, а Молдова ратифікувала лише базовий договір. 2001 р. у ході візиту президента Молдови В. Вороніна до Москви було підписано базовий політичний молдавсько-російський договір, що відповідає інтересам обох країн.

РФ конче зацікавлена в поглибленні економічного співробітництва з РМ, адже доля Росії у зовнішній торгівлі Молдови становить близько 40% (62% в експорті і 29% в імпорті). Зацікавленість Росії у розвитку двосторонніх відносин зумовлена наявністю в Молдові розвинутого агропромислового комплексу та галузей легкої, електронної та радіотехнічної промисловості, а також можливістю виходу через територію Молдови на ринки західних та балканських країн. Молдова зацікавлена у ввозі з Росії енергоносіїв, ділової деревини, автомобілів, целюлозно-паперової продукції, будівельної техніки. Вона також намагається зберегти і розширити російський ринок для своєї агропродукції.

Росія могла б активніше сприяти врегулюванню придністровської проблеми, проте заважають імперські традиції і амбіції, наслідком чого є небажання прискорити виведення майна та озброєння колишньої 14-ї армії з території Придністров'я, попри рішення з цього питання, ухвалені на Стамбульському саміті ОБСЄ в листопаді 1999 р. 2003 р. офіційний Кремль запропонував для врегулювання придністровської проблеми «план Д. Козака», що передбачав створення федеративної держави Молдови, складова якої — Придністров'я — отримувала право в будь-який час вийти з федерації й набути незалежного статусу. Передбачав «план Козака» й 20-річну пролонгацію перебування в Придністров'ї 14-х російської армії. Втім, Молдова відмовилася його парафувати, наслідком чого стало значне скорочення обсягів зовнішньої торгівлі між країнами, що завдало відчутного удару по економіці Молдови.

Після провалу російського «плану Козака» зі створення спільної держави Молдови й Придністров'я в 2003 р. інтеграція до ЄС і європеїзація країни стали головною стратегічною метою уряду Молдови. Євроінтеграційний курс проводиться Молдовою послідовніше, ніж інших країнах СНД, і користується підтримкою переважної більшості населення країни.

Завдання для самоконтролю

1. З'ясуйте місце Республіки Білорусь в системі геополітичних відносин.
2. Охарактеризуйте зовнішню політику Білорусі доби президента О. Лукашенка.
3. Охарактеризуйте передумови виникнення та шляхи вирішення Придністровської проблеми.
4. Визначіть основні засади геополітики і основні напрями зовнішньої політики Молдови?

Розділ 5. ГЕОПОЛІТИЧНА ОРІЄНТАЦІЯ І ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ (ЛИТВИ, ЛАТВІЇ, ЕСТОНІЇ)

Географічне розташування та історичне минуле Республіки Литва як підстави її геополітичної та зовнішньополітичної орієнтації. Литва розташована на південно-східному узбережжі Балтійського моря і межує на півночі з Латвією, на сході і південному сході — з Білоруссю, на півдні — з Польщею, на південному заході — з Калінінградською областю Російської Федерації. Західний кордон держави проходить Балтійським морем. Довжина морської берегової лінії — 99 км. Литва складається з чотирьох історичних регіонів — Жемайтії (на заході), Аукшайтії (на сході), Дзукії (на південному сході), Сувалкії (на південному заході). Це розвинута аграрно-індустріальна держава. Литовці пишаються своєю оригінальною культурою і тим, що розмовляють на одній з найдавніших мов індоєвропейської мовної сім'ї.

Територія Литви здавна була заселена литовськими племенами індоєвропейської групи балтів. Від IX ст. литовські племена жили в дрібних феодальних державах, які у першій половині XIII ст. об'єднав у Велике князівство Литовське князь Міндовг, який 1253 р. прийняв від Папського престолу королівський титул і хрещення за католицьким обрядом. Першою столицею нової держави стало м. Новогрудок, а з 1323 р. — Вільно (сучасний Вільнюс). В період найбільшої могутності (а він припав на період правління великого князя Вітовта у 1392–1430 рр.) Литва і розташовувалась на просторі від Балтійського до Чорного моря, включаючи територію сучасної Білорусі, значну частину території України й частину західноруських земель. За політичного домінування еліти балтського походження адміністративний устрій, соціально-економічний і культурний розвиток Великого князівства визначався населенням українських і білоруських земель, а офіційною мовою стала староукраїнська. Запекла боротьба з хрестоносцями Тевтонського ордену змусила владну верхівку Великого князівства Литовського вступити в союз із Польським королівством, уклавши Кревську унію (1385).

У 1569 р. Польща і Литва об'єднались у двоєдину державу — Річ Посполиту. Наприкінці XVIII ст. її було поділено між Росією, Австрією і Пруссією, причому більша частина території Литви (крім малої Литви — Клайпедського краю, що її анексувала Пруссія) увійшла до складу Російської імперії. У 1830–1831 і в 1863–1864 рр. литовці брали активну

участь у польських повстаннях проти російської влади, наслідком чого стало впровадження насильницької русифікації Північно-Західного краю (так називалась литовська територія, що входила до складу Російської імперії) і 40-річна заборона друкувати литовські книги латиницею (скасовано заборону 1904). Підросійські землі колишнього Великого князівства Литовського були поділені на чотири губернії: Віленську, Ковенську, Гродненську і Сувалкську. На початку XX ст. мешканці Литви були представлені в Державній думі Росії, німецькому рейхстазі та пруському ландтазі.

Від початку Першої світової війни Литва перетворилася на арену бойових дій німецької і російської армій, а з осені 1915 р. була майже повністю окупована німецькими військами. Оскільки царський уряд Росії проігнорував вимогу надати Литві автономію, провідні литовські політики на чолі з А. Сметоною переорієнтувались на Німеччину. 21 вересня 1917 р. з дозволу німецьких окупаційних властей була обрана Литовська Таріба, яка 11 грудня 1917 р. ухвалила рішення про відновлення Литовської держави і створення державного союзу з Німеччиною. 16 лютого 1918 р. Таріба проголосила незалежність Литви. Визнання незалежності Литви більшовицькою Росією було підтверджено договором між РСФРР і Литовською республікою 12 липня 1920 р.

У 1919–1922 рр. державну владу в Литві здійснювала Таріба, її президент (з 4 квітня 1919 р. — президент) і уряд. Першим президентом Литви став А. Сметона. 1922 р. литовський Сейм ухвалив Конституцію держави, згідно з якою Литва проголошувалась демократичною республікою. Клайпедський край, що входив до складу Литви у 1923–1939 рр., був наділений широкими автономними правами в галузі законодавства, судочинства, адміністрації, просвіти. Після державного перевороту в грудні 1926 р. в Литві утвердився авторитарний президентський режим А. Сметони, що обіймав посаду президента у 1927–1940 рр.

Найголовнішою зовнішньополітичною проблемою литовського керівництва у міжвоєнний період стало питання повернення столиці — Вільнюса, окупованого в жовтні 1919 р. військами польського генерала Л. Желіговського. У 1920 р. рішенням польського сейму Вільнюський край було приєднано до Польщі. У 1923 р. Ліга націй визнала приєднання Вільнюса до Польщі й лише 1939 р., коли Литва, згідно з таємними статтями пакту Молотова–Ріббентропа* опинилася в зоні радянських

* Пакт Молотова–Ріббентропа, як часто називають радянсько-німецький договір про ненапад від 23 серпня 1939 р. й таємний додатковий протокол до нього, передбачав, що у разі війни Німеччини з Польщею німецькі війська можуть просуватися до так званої «лінії Керзона», що проходила по лінії річок Нарев, Вісла і Сян. Інша частина Польщі, а також Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва і Бессарабія

інтересів, СРСР повернув місто Литви. 10 жовтня 1939 р. СРСР і Литва уклали договір про взаємодопомогу, згідно з яким на територію Литви для її «захисту» були введені частини Червоної армії. 14 червня 1940 р. СРСР, звинувативши Литву в порушенні договору, висунув вимогу створити прорадянський уряд, а 15 червня увів в республіку додатковий військовий контингент. Народний сейм, вибори до якого відбулися 14 і 15 липня 1940 р., проголосив утворення в Литві радянської влади і звернувся до Верховної Ради СРСР з проханням прийняти Литву до складу СРСР. 3 серпня 1940 р. Литва стала союзною республікою у складі СРСР. Тисячі литовців були депортовані і піддані репресіям (перша масова депортація проведена 14–17 червня 1941 р.).

Вже в перший тиждень після нападу Німеччини на СРСР литовська територія була окупована німецькими військами, а її землі увійшли до так званого Східного краю. Частина литовського населення підтримала сформований у листопаді 1940 р. Фронт литовських активістів, що на початку німецько-радянської війни співпрацював з німецькою владою. При генеральному комісарі Литви А. фон Рентельні було створене Литовське самоврядування. Водночас партизанський рух Литви співпрацював з Москвою, а в лавах Червоної армії воювала 16-та литовська дивізія. Після звільнення Литви від німецької окупації і заміни її на радянську, поборники незалежної Литви продовжили збройний опір радянській владі, що тривав до середини 1950-х рр.

Новий етап національно-визвольного руху в Литві розпочався у другій половині 1980-х рр. У жовтні 1988 р. на своєму установчому з'їзді конституїювався Народний рух за перебудову «Саюдіс», що з лютого 1989 р. взяв курс на відновлення в Литві державної незалежності. Активізувалась діяльність Ліги Свободи Литви — антикомуністичної організації, створеної у 1978 р., а очолювана Альгірдасом Бразаускасом Комуністична партія Литви у 1990 р. вийшла зі складу КПРС. На виборах до Верховної Ради Литовської РСР у березні 1990 р. більшість завоювали прихильники незалежності, а головою парламенту було обрано лідера «Саюдіса» Вітаутаса Ландсбергиса. 11 березня 1990 р. литовський парламент ухвалив Акт про відновлення незалежності Литовської держави — Литовської Республіки. 6 вересня 1991 р. незалежність Литви визнав СРСР.

Зовнішня політика Литви першої половини 1990-х років характеризується відсутністю чітко визначеного курсу. До 1993 року головним

визнавались «сферою впливу» СРСР. Межею сфер інтересів Німеччини і СРСР визнавався північний кордон Литви. Доля Польщі мала бути вирішена «в порядку дружньої взаємної згоди».

завданням для литовського уряду було виведення колишніх радянських військ з території держави і чітке визначення кордонів. Війська колишньої Радянської армії були виведені з території Литви 1 вересня 1993 р. У 1994 році уряд, очолюваний Адольфасом Слезевічусом, у своїй програмі чітко сформулював основну мету зовнішньої політики держави — розвиток тісних політичних та економічних відносин з країнами Євросоюзу.

Значний вплив на зовнішньополітичний курс Литви у 1990-ті роки справила «Калінінградська проблема». Найзахідніший російський регіон опинився в оточенні нових незалежних держав, зокрема Росії Калінінградську область відділяла територія Литви. Причиною розбіжностей між Литвою і Росією стали не лише питання транзиту військових і цивільних вантажів, а й територіальні суперечки щодо Куршської коси й однойменної затоки.

У євроінтеграційних прагненнях Литва рухалася пліч-о-пліч з Латвією та Естонією. Практично одночасно з Латвією Литва у 1995 р. подала заявку на членство в ЄС, тоді ж було підписано угоду про асоційоване членство Литви у цій міжнародній організації. У лютому 1994 р. Литва приєдналася до програми Північноатлантичного альянсу «Партнерство заради миру». Повноправного членства в НАТО Литва досягла 29 березня, а в ЄС — 1 травня 2004 р.

3-поміж низки економічних і військово-політичних переваг, що їх дістала Литва від вступу до ЄС і НАТО, заслуговує на увагу прискорене перетворення Литви на туристичну державу. Цьому сприяє активна реклама туристичних можливостей країни інформаційно-туристичними центрами, створеними литовським Департаментом у справах туризму в Берліні, Москві, Гельсінкі, Варшаві, Барселоні тощо.

Оновлену зовнішньополітичну стратегію Литви після її вступу до ЄС і НАТО визначає підписана 1 жовтня 2008 р. угода політичних партій Литви «Про основні принципи, цілі та стратегічні напрями зовнішньої політики Литви на 2008–2012 роки». Документ підписали представники Соціал-демократичної партії, Союзу селян-народників, Партії праці, Союзу лібералів і центру, партії «Порядок і справедливість», Нового союзу (соціал-лібералів), партії «Громадянської демократії» і Руху лібералів. В угоді зроблено акцент на тому, що членство в євроатлантичних структурах та інших міжнародних організаціях збільшує безпеку і добробут громадян Литви, створює найкращі умови для розвитку держави і суспільства. У документі покладаються надії на регіональне лідерство Литви, відповідь на «виклики Росії», «подальше розширення Євросоюзу і НАТО за рахунок прийняття Білорусі, Молдови, держав Закавказзя та України», тісна співпраця з США, збільшення фінансування оборони,

боротьба проти «захоплення інформаційного, культурного і політичного простору Литви сусідніми країнами». Відносини з Росією, згідно з документом, мають розвиватися в дусі добросусідства і співробітництва.

Показовими у сенсі реалізації оновленого зовнішньополітичного курсу Литовської Республіки, важливою складовою якого є розбудова рівноправних взаємовигідних стосунків з колишніми республіками СРСР, є її взаємини з Росією, Білоруссю та Україною. Найдинамічніше розвиваються литовсько-українські відносини, що регулюються Договором про дружбу і співробітництво від 8 лютого 1994 р. Під час Помаранчевої революції в Україні в листопаді-грудні 2004 р. президент Литви В. Адамкус входив до групи міжнародних посередників і був одним з ініціаторів проведення «круглого столу» між владою і опозицією в Україні. Нині Литва є одним з активних прибічників вступу України до ЄС та НАТО. Надання такої підтримки Україні є складовою сучасної геополітичної доктрини Литви, одним з важливих елементів якої є сприяння інтеграції до Північноатлантичного альянсу інших пострадянських держав, передусім України, з тим, щоб не лише кордони держав Балтії були останнім форпостом НАТО на шляху потенційної російської загрози. Адже попри інтенсивний діалог Росія – НАТО, офіційний Кремль не тільки залишається противником подальшого розширення Альянсу на Схід, а й подекуди активно застосовує політичні й економічні важелі для здійснення тиску на Балтійські держави.

З Білоруссю, з огляду на позицію ЄС щодо стилю керівництва лідера цієї держави як авторитарного, Литва дотримується прагматичної політики вибіркового співробітництва. Двостороння співпраця розвивається лише в тих галузях, які є важливими для гарантування безпеки та стабільності в регіоні. Співробітництво охоплює питання демаркації державного кордону, нелегальної міграції, прикордонних регіонів та енергетики. Литва підтримує демократичні сили цієї країни. Під час виборів президента Білорусі у 2005 році опозиції було надано можливість перенести свою діяльність до Вільнюса. Туди ж переїхав і вигнаний Європейський гуманітарний університет. Такі дії викликали напруження між двома державами. Президент Білорусі звинуватив міністра закордонних справ Литви у втручанні у внутрішні справи своєї країни. Попри це, Литва активно сприяла включенню Білорусі до програми ЄС «Східне партнерство». Крім того, в економічній сфері спостерігається значна позитивна динаміка: товарообіг Литви й Білорусі становить понад 700 млн дол. США на рік, що свідчить про зацікавленість Литви у розвитку економічних зв'язків з Білоруссю, адже велика частка доходної частини її бюджету формується за рахунок транзиту вантажів. Білоруські вантажі, зокрема, становлять 20% усіх вантажів, що їх перевозить Ли-

товська залізниця і 25% вантажів, що відправляються Білоруссю через Клайпедський морський порт до Литви.

Щодо литовсько-російських відносин, то попри виведення 1993 р. останніх російських військових з території Литви, «дамокловим мечем» над ними нависає рішення литовського Сейму, згідно з яким уряд Литви зобов'язаний домагатися від Росії відшкодування збитків за радянську окупацію республіки. За підрахунками литовської міжвідомчої комісії вони становлять 20 млрд дол. Щоправда, досі ця сума не затверджена Кабінетом міністрів Литви.

Попри фінансові претензії до Росії, остання разом з Німеччиною залишається провідним торговельним партнером Литви. За даними литовських ЗМІ товарообіг між двома країнами 2004 р. досягнув 3 млрд дол. Росія експортує до Литви передусім енергоносії – нафту й газ, й продукцію машинобудування. Литва традиційно експортує до Росії продовольство і продукцію легкої промисловості. За даними міністерства сільського господарства Литви продовольчий експорт до Росії у 2005 р. збільшився на 30%. В цілому експорт литовських продуктів до Росії становить близько 14% від загального експорту Литви. За роки незалежності, особливо після дефолту 1998 р. в Росії, Литва переорієнтувала свій експорт на Захід, однак нині ситуація почала змінюватися в зворотному напрямку. Щоби уникнути митних зборів і транспортних витрат Литва доволі активно створює на російській території філії своїх агрокомплексів. Інша перспективна галузь литовського експорту – просування на російський ринок сільського туризму, що є дуже популярним в Литві. Крім того, Росія зацікавлена у значному зростанні потоку вантажів, що надходять до країни через портові термінали Литви. Неабияку зацікавленість у використанні їх потужностей виявляє й Китай, що є одним з головних торговельних партнерів РФ.

Як член НАТО та ЄС Литва разом з країнами Східної Європи закликає інші держави Євросоюзу тверезо поглянути на Росію, не романтизувати її стихійність і непрогнозованість, а оцінити потенційні загрози, приховані в обмеженій демократії та імперських амбіціях. Розвиваючи регіональне співробітництво, Литва зміцнює стосунки з сусідніми державами ЄС. Розвиваються взаємини з Естонією та Латвією за активної участі в роботі спільних інституцій – Балтійської асамблеї та Ради міністрів держав Балтії. Посилилася співпраця з державами Скандинавії. З 2000 року зустрічі міністрів закордонних справ балтійських та скандинавських країн мають назву NB8 (Nordic Baltic Eight). На цих зустрічах узгоджується позиція держав NB8 щодо ініціатив спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС.

Важливим інструментом ведення своєї зовнішньої політики Лит-

ва вважає Раду держав Балтійського моря (РДБМ). Країна прагне, щоб структура та досвід РДБМ були ефективно використані для розвитку співробітництва з Калінінградською областю, особливо у сфері транспортної та енергетичної інфраструктури регіону. Литва бере активну участь і в ініціативі EPINE (Enhanced Partnership in Northern Europe), метою якої є створення зони безпеки та стабільності і застосування досвіду держав Північної Європи для розвитку сусідніх регіонів.

Хоча литовська зовнішня політика і стала частиною цілісної європейської, регульованої спільними правилами, вона зберегла самостійність та ініціативність. Вільнюс не лише виконує положення спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС, а й прагне впливати на них, наголошуючи на зміцненні східного вектора партнерської політики Євросоюзу.

Геополітичні й історичні підстави сучасної зовнішньої політики Латвійської Республіки. Латвія — держава у Східній Європі, розташована над Балтійським морем і Ризькою затокою. Межує на півночі з Естонією, на півдні — з Литвою, на сході — з Росією й Білорусією, на заході омивається Балтійським морем. Територія ділиться на чотири культурно-історичних регіони: Курземе (Курляндія) — на заході, Земгале — на півдні, Відземе — в центрі й на північному сході та Латгале (Латгалія) — на південному сході.

Територію Латвії здавна населяли племена балтів, зокрема, латгалів і куршів, а також угро-фінське плем'я лівів; у IX–XI ст. по р. Даугава здійснювали походи варяги; з кінця XII ст. розпочалося торговельне проникнення й заселення території німцями (у 1201 р. заснована Рига); у першій половині XIII ст. територія Латвії завойована Орденом мечоносців, 1346 р. стала частиною Лівонії — конфедерації німецьких князівств. Під час церковної Реформації, що розпочалася 1517 р., латвійські землі разом з естонськими потрапили під вплив лютеранства. Під час Лівонської війни 1558–1583 рр. південь і західна частина Латвії, відома, як герцогство Курляндське, відійшла до Речі Посполитої. 1621–1629 рр. північну частину Латвії завоювала Швеція, а під час Північної війни 1700–1721 рр. — Росія, яка 1772 р. здобувши польську Лівонію та 1795 р. Курляндію анексувала усі латвійські етнічні землі.

У складі Російської імперії латвійські землі не становили єдиного політико-адміністративного утворення. Латвійці (разом з латгалами і фінськокомовними лівими) компактно мешкали у трьох губерніях: Ліфляндській (південна частина губернії — Відземе), Курляндській (Курземе, Земгале, Селія) і Вітебській (північна частина губернії — Латгале). Імперська політика русифікації національних окраїн стримувала вільний розвиток латвійського народу. Попри те, що за рівнем освіченості на-

селення і кількістю друкованих видань рідною мовою латиші посідали одне з перших місць серед народів Росії, у Латвії не було латиських середніх навчальних закладів (перша латиська гімназія відкрилась у 1908 р.), а близько 100 книг латвійською мовою перебували в списках заборонених. В офіційному діловодстві латвійська мова застосовувалася лише в сільських судах нижчої інстанції (волосних). Можливість зберегти себе як націю латвійці вбачали в отриманні широкої автономії.

Під час Першої світової війни верховне командування російської армії, занепокоєне швидким просуванням німецьких військ вглиб російської території, змушене було влітку 1915 р. піти на створення латвійських національних військових частин — так званих латиських стрільців (батальйонів, згодом — полків, об'єднаних у дві бригади). Незважаючи на погане озброєння, великі втрати особового складу, латиші (у складі 12-ї армії) утримували фронт до 3 вересня 1917 р., коли за наказом генерала Корнілова Рига була здана німцям.

Після Лютневої революції 1917 р. в Росії з'їзди громадськості у Відземі, Курземі і Латгалі обрали делегатів на Вселатвійські збори народного представництва, які мали вирішити питання про автономію Латвії у складі федеративної Росії. Позаяк Тимчасовий уряд Росії відклав вирішення питання майбутнього державного устрою Росії до скликання Установчих зборів, неминуче постало питання про створення незалежної Латвійської держави. 18 листопада 1917 р. Вселатвійські збори у Валці обрали Тимчасову національну раду, що взяла курс на створення демократичної Латвійської республіки. 3 весни 1918 р. Тимчасова національна рада працювала в Ризі, координуючи свої дії зі створеним у підпіллі Демократичним блоком, що об'єднував представників усіх національно-орієнтованих партій, окрім більшовицької. Натомість більшовики у кінці квітня 1917 р. розпочали роботу зі створення радянської республіки, яку було проголошено на II з'їзді Рад робітничих, стрілецьких і безземельних депутатів у Валмієрі 16–18 грудня 1917 р.

Незалежну Латвійську Республіку було проголошено 18 листопада 1918 р. Демократичним блоком, створеним Народною радою. Головою Ради обрано Я. Чаксте, керівником Тимчасового уряду (міністром-президентом) — К. Улманіса. Незалежність Латвії підтримали держави Антанти, однак командування німецької армії, що залишалася в Латвії за умовами капітуляції, зберігало владу на місцях. Ситуацією невизначеності одразу ж скористалися більшовики, утворивши нелегальний радянський уряд в Ризі (4 грудня 1918 р.) і втручаючись у внутрішні справи Латвії. Протистояння національного і більшовицького урядів Латвії за умови втручання іноземних військ завершилось утвердженням 26 червня 1919 р. в Ризі уряду К. Улманіса.

умовами Версальського мирного договору від 28 червня 1919 р. існування незалежної Латвії визнавалося де-факто, Німеччина відмовлялась від умов Брестського миру з Радянською Росією і зобов'язувалася вивести свої війська з Латвії. 11 серпня 1920 р. Латвія й Радянська Росія уклали мирний договір, визнавши одна одну де-юре. У 1920–1921 рр. незалежність Латвії була визнана більшістю країн світу. Конституцією 1922 р. Латвія проголошувалась демократичною парламентською республікою. Першим президентом Латвії у 1922 р. парламент обрав Я. Чаксте.

15 травня 1934 р. в Латвії відбувся безкровний військовий переворот під керівництвом міністра-президента країни Карліса Улманіса. Розпустивши парламент і сформувавши новий уряд, Улманіс став одноосібним правителем — вождем. У 1936–1940 рр. окрім посади міністра-президента він обіймав ще й посаду президента держави. Після перевороту було заборонено діяльність усіх політичних партій, заарештовано до 2 тис. осіб, введено цензуру. Ідеологія режиму являла собою три складові: єдність, влада вождя, латвійська Латвія. У зовнішній політиці Латвія дотримувалась нейтралітету, намагаючись балансувати між великими державами, відкидаючи пропозиції Великобританії, Франції і СРСР гарантувати незалежність Балтійських країн.

Пакт Молотова–Ріббентропа і наступні події, пов'язані з реалізацією таємного протоколу до нього, продемонстрували справжні наміри СРСР. 5 жовтня 1939 р. Латвія підписала договір про взаємодопомогу з СРСР, згідно з яким на узбережжі Курземе розташовувалась радянська військова база. СРСР взяв зобов'язання не втручатися у внутрішні справи країни і вивести війська після завершення війни. Однак вже 16 червня 1940 р. СРСР, звинувативши Латвію у ворожих діях, висунув К. Улманісу ультимативну вимогу призначити новий, дружній СРСР уряд і допустити на територію країни радянські війська в необмеженій кількості. Наступного дня Червона армія увійшла до Латвії, а реальна влада в країні перейшла до рук ЦК Компартії Латвії. 14–15 липня відбулися вибори до парламенту, в яких брав участь лише «блок трудового народу». В голосуванні брали участь і радянські військовослужбовці. 20 липня оголошено про відставку К. Улманіса. Його та інших керівників Латвії радянська влада депортувала до віддалених районів Росії. 21 липня 1940 р. латвійський сейм, більшість в якому належала комуністам, проголосив відновлення в республіці радянської влади і звернувся до уряду СРСР з проханням прийняти Латвію до складу СРСР. 5 серпня 1940 р. Латвію прийнято до СРСР на правах союзної республіки. Так завершився процес її анексії Радянським Союзом.

У період німецької окупації 1941–1944 рр. Латвія разом з Литвою і Білоруссю увійшла до так званих Східних територій. У лютому 1943 р. за

наказом Гітлера було сформовано «Добровільний латиський легіон СС» чисельністю до 30 тис. осіб у складі двох дивізій під командуванням німецьких генералів. Воювали легіонери на Східному фронті, а після того як Червона армія зайняла Ригу (13 жовтня 1944 р.), разом з рештками німецьких військ відступили в Курземе, продовжуючи боротьбу до закінчення Другої світової війни в Європі. Окремі групи легіонерів змогли евакуюватися до Німеччини і Швеції, причому в останній частина їх була інтернована і повернута в СРСР на вимогу радянських властей.

Відновлення радянської влади в Латвії відбувалась непросто, адже місцеве населення пам'ятало про передвоєнні репресивні акції. Особливо запеклий збройний опір у 1945–1949 рр. чинили загони «лісових братів» (до 20 тис. осіб), однак сили сторін були нерівними.

Національне відродження в Латвійській РСР, що дістав назву «Атмода» («Пробудження»), розпочалося в період перебудови в СРСР. З 1988 р. створюються масові громадські організації, найвпливовішими з-поміж яких стали Латвійський Народний фронт і Рух за національну незалежність. Посилився реформаторський рух і в Латвійській компартії, з латиського крила якої сформувалась Соціал-демократична партія. Реформаторські настрої поділяла й більшість депутатів Верховної Ради Латвійської РСР на чолі з її головою Анатолієм Горбуновим. 6 жовтня 1988 р. нею було ухвалено рішення про надання державного статусу латвійській мові. 28 липня 1989 р. Верховна Рада Латвійської РСР проголосила Декларацію про державний суверенітет Латвії, а 4 травня 1990 р. — Декларацію про відновлення незалежності Латвійської республіки. 6 вересня 1991 р. незалежність Латвії визнав СРСР.

Опанування державним зовнішньополітичним інструментарієм для латвійського керівництва, почалося в серпні 1991 р. Початком відліку самостійної зовнішньої політики республіки можна вважати 4 травня 1990 р. — день прийняття Верховною Радою ЛССР Декларації про відновлення незалежності Латвійської республіки. Тоді ж були створені міністерство закордонних справ в уряді і комісія у закордонних справах у Верховній Раді республіки.

На початку 1990-х років латвійська політична еліта висунула концепцію так званого перерваного розвитку, згідно з якою основою державного будівництва мав стати досвід 1920–1940 рр. Засоби масової інформації рясніли емоційно забарвленими історіями про дипломатів тих років. Проте нові історичні умови вимагали сучасних підходів у виробленні зовнішньополітичного курсу.

Розглядаючи питання про зовнішньополітичну орієнтацію відновленої Латвії, слід відзначити відсутність в керівництві республіки єдиного підходу до вибору курсу. Перший міністр закордонних справ Я. Юркканс

своє бачення майбутньої Латвії пов'язував з принципами нейтралітету і неприєднання до військових блоків. Однак така точка зору не знайшла підтримки керівництва держави. З завершенням виведення російських військ з території Латвії в 1994 р. починається новий етап розвитку зовнішньої політики республіки.

У 1993–1997 рр. більшість у парламенті Латвії становили представники політичної партії «Латвійський шлях». У програмних документах цієї політичної сили чітко були визначені вектори зовнішньої політики — співпраця з ЄС і НАТО, а головним завданням — здобуття повноправного членства в організаціях. У 1994 р. Латвія підписала договір про вільну торгівлю з ЄС. А у 1995 р. президент Латвії Гунтіс Улманіс (1993–1999) виступив з ініціативою прийняття декларації, згідно з якою євроатлантична інтеграція визнавалася головним напрямком зовнішньої політики держави. Розробка документа тривала кілька місяців і в жовтні 1995 р. він був затверджений сеймом під назвою «Декларація основних пріоритетів зовнішньої політики Латвії до 2005 року». Членство в ЄС і НАТО проголошувалося необхідною умовою успішного розвитку незалежної латвійської держави. У цьому ж році Латвія подала заявку на набуття повноправного членства в Європейському Союзі.

Паралельно відбувався розвиток діалогу з НАТО. У 1995 р. Латвія стала учасником проекту НАТО «Партнерство заради миру». Важливим кроком на шляху зміцнення міжнародного становища Латвії, Литви та Естонії став спільний візит глав трьох балтійських держав до США в 1998 р. Під час візиту була підписана Хартія партнерства між США і республіками Балтії. Суть цього документа полягала у зміцненні співпраці між сторонами, підтвердження незмінності курсу, спрямованого на вступ республік до НАТО, вироблення єдиного підходу до міжнародної співпраці в регіоні Балтійського моря. Документ став політичним визнанням США євроатлантичних прагнень держав Балтії.

Головною рисою зовнішньої політики Латвії у другій половині 1990-х — 2004 рр. стало прагнення чітко слідувати у фарватері ЄС і НАТО. З 1995 р. економіка республіки практично повністю виходить з кризи, сталося це передусім завдяки переорієнтації економіки на західні ринки, європейським інвестиціям, дотаціям з бюджету ЄС. Переломним моментом в історії євроінтеграції Латвії стало підписання угоди про асоційоване членство в ЄС у 1995 р. Асоційоване членство для Латвії не тільки принесло економічні вигоди, а й стало своєрідним визнанням республіки на міжнародній арені. 1 травня 2004 р. Латвія стала повноправним членом Європейського Союзу, а, місяцем раніше, 29 березня 2004 р., Латвія здобула членство у Північноатлантичному

альянсі. Членство в ЄС і НАТО сприяло зростанню міжнародного авторитету Латвії.

У 2006 р. керівництвом Латвії затверджені пріоритетні завдання зовнішньої політики держави на 2006–2010 рр., серед яких: забезпечення добробуту населення Латвії, зміцнення національної і державної безпеки, скорочення прямих військових загроз, боротьба з міжнародним тероризмом, ліквідація причин екологічних катастроф, розвиток демократії, ліквідація глобальної бідності і поширення хвороб, зростання економічного потенціалу за допомогою залучення інвестицій.

Сучасна Латвія послідовно дотримується «прозахідного» зовнішньополітичного курсу. У цьому контексті варто згадати підтримку військової кампанії США в Іраку в 2003 р., активне сприяння північноатлантичних прагнень Грузії тощо. Характеризуючи взаємини Латвії з Росією, слід зауважити, що їх важливим елементом є висунута латвійським керівництвом «доктрина провини» Росії і російського народу у складній історії становлення Латвійської держави, формуванні латвійської мови і латвійської культури. Ця доктрина, на думку окремих російських політиків і політологів, є «інструментом дискримінації росіян Латвії за етнічною ознакою і мовною належністю». Такими ж вони вважають закон про громадянство 1994 р., що визначив статус різних груп населення, і закон про натуралізацію 1995 р.

Латвійсько-українські міждержавні відносини, що регулюються Договором про дружбу і співробітництво від 23 травня 1995 р., характеризуються високим ступенем довіри, ознакою чого є те, що Латвійська Республіка залишається одним з активних прибічників вступу України до ЄС.

Вплив географічного розташування, природно-ресурсного потенціалу та історичного минулого Естонської республіки на сучасну геополітику і зовнішню політику держави. Естонська республіка (Еесті) — держава, розташована у північно-західній частині Європи. З півночі омивається водами Фінської затоки, із заходу — Балтійським морем і Ризькою затокою, межує з Латвією на півдні і з Росією — на сході. Довжина берегової лінії — 3794 км. До складу Естонії входить 1521 острів в акваторії Балтійського моря загальною площею 4,2 тис. кв. км (9,2% території країни). Найбільші з островів — Сааремаа і Хіюмаа. Найвищою точкою Естонії є гора Суур-Мунамягі (318 м над рівнем моря). Близько 22% території республіки — це болота, 48% — ліси, 4,8% — озера. Найбільше з-поміж понад 1150 озер країни — Пейпус (російська назва — Чудське) — розташоване на сході країни й утворює природний та історичний кордон з Росією. Площа озера — 3555 кв. км, з них 1616 кв. км належить Естонії.

Естонія володіє найбільшими в Європі родовищами горючих сланців і фосфоритів (розвідані запаси оцінюються в 3,8 млрд т, прогнозні — близько 6 млрд т), багатими лісовими ресурсами і значними запасами будівельних матеріалів (вапняків, доломітів, піску, гравію, глини). Наявність великих покладів сланців і торфу (промислові запаси якого становлять 1,5 млрд т), а також низки теплових та атомної електростанції в Палдіскі дозволяють віднести Естонію до когорти енергетично незалежних держав. Горючі сланці в Естонії почали добувати під час Першої світової війни. У 1950 р. обсяг їх видобування становив 3,5 млн т на рік, в 1980 р. збільшився до 31,3 млн т, але до 2001 р. видобуток скоротися до 10 млн т. На середину 1970-х рр. Естонія була найбільшим у світі виробником сланців, однак внаслідок низького рівня технологій видобутку розробка сланцевих родовищ призвела до значного забруднення довкілля.

Початком власної історії сучасні естонці вважають появу на історичній арені Європи племен естів і лівів. Близько VIII ст. територія угро-фінських естів (на півночі сучасної Естонії) і лівів (на півдні) перебувала на варязьких торговельних шляхах, згодом це вигідне розташування прискорило і посприяло руській, данській і німецькій експансії в естонські землі. У XIII–XIV ст. північна Естонія була захоплена орденом мечоносців і християнізована (у XVI ст. переважна більшість естонського населення прийняла лютеранство), а південна частина Естонії опинилася у складі Лівонії.

Наприкінці XVI ст. естонські землі поділили Швеція (північ), Польща (південь) і Данія (о. Сааремаа). Згодом уся територія Естонії підпала під владу Швеції: 1561–1582 рр. — північна частина, 1621–1629 — південна, у 1645 р. — острівна. Внаслідок Північної війни 1700–1721 рр. естонські землі були інкорпоровані до складу Росії, однак в самому краї домінували німецька шляхта і міщанство. У 1783 р. на території північної Естонії російська влада утворила Естляндську губернію і запровадила кріпосне право, скасоване 1816 р. В середині XIX ст. розпочалося естонське національне відродження, у відповідь на це офіційний Петербург у 1880-ті рр. поширив на естонські терени імперську політику русифікації.

Національно-державне відродження Естонії співпало у часі з розпадом Російської імперії і прагненням пригноблених націй «тюрми народів» здобути право на незалежне існування. Державну незалежність Естонії, підтриману німецькими військами, проголошено 24 лютого 1918 р. Від 29 листопада 1918 р. до 5 червня 1919 р. влада в Естонії, за сприяння російської Червоної армії, перейшла до Естляндської трудової

комуни, незалежність якої 7 грудня 1918 р. визнав більшовицький уряд радянської Росії.

19 травня 1919 р. Установчі збори Естонії проголосили Естонську Республіку, що спровокувало війну з більшовицькою Росією, яка тривала до лютого 1920 р. і завершилась утвердженням незалежної Естонської держави. В березні 1934 р. в Естонії відбувся державний переворот, внаслідок якого було розпущено парламент, заборонено діяльність усіх політичних партій і встановлено авторитарний режим К. Петса, що функціонував до червня 1940 р. Згідно з пактом Молотова–Ріббентропа, Естонія увійшла до сфери впливу СРСР і вже в жовтні 1939 р. на території республіки були розташовані радянські військові бази. 21 червня 1940 р. уряд Петса пішов у відставку, натомість за підтримки окупаційних військ СРСР було сформовано уряд Народного фронту. 21 липня 1940 р. проголошено Естонську РСР, 6 серпня її було включено до складу СРСР, а 25 серпня 1940 р. Верховна Рада Естонської РСР ухвалила її конституцію. У 1941–1944 рр. Естонія перебувала під німецькою окупацією, від осені 1944 р. — знов у складі СРСР. Під час війни в республіці було зруйновано майже половину промислових підприємств, загинуло близько 80 тис. її мешканців, щонайменше 70 тис. естонців емігрувало.

Для перших післявоєнних років характерними стали депортація естонського населення углиб СРСР, імміграція росіян до Естонії, колективізація сільського господарства, форсована індустріалізація, політика русифікації. Насильницька колективізація спровокувала збройний спротив естонських партизан («лісових братів»), що тривав до 1953 р. Інтереси корінної нації прагнула обстоювати естонська інтелігенція, вимагаючи від офіційної Москви послаблення асиміляційної політики й поновлення ролі естонської мови освітній сфері. У 1980 р. сорок представників естонської інтелігенції, з-поміж них і члени Комуністичної партії, направили до центральних органів влади СРСР і в газету «Правда» «Лист сорока» — фактично маніфест, в якому містився заклик до припинення радянзації Естонії.

Під впливом радянської політики перебудови в Естонії у 1987 р. розгорнувся рух за економічну самостійність республіки, поштовхом до нього став протест громадськості проти варварського видобування фосфоритів, що загрожувало Естонії екологічною катастрофою. Водночас наростає національний рух, виразниками ідей якого стають Народний фронт Естонії, створений 1988 р., інші політичні організації (з Партією незалежності включно), що висунули вимогу відокремлення Естонської РСР від СРСР. У листопаді 1988 р. Верховна Рада Естонської РСР, очолювана комуністами-реформаторами, ухвалила 254 голосами «за» (проти проголосувало сім депутатів) Декларацію про суверенітет Естонської

РСР, а 1989 р. Комітет естонських громадян провів кампанію з реєстрації громадян Естонії. У березні 1990 р. новообраний склад Верховної Ради Естонської РСР проголосив курс на відродження державної незалежності, 8 травня 1990 р. естонський парламент поновив назву Естонська республіка, а 20 серпня 1991 р. Верховна рада Естонської республіки ухвалила постанову про відновлення державної незалежності Естонії. 6 вересня 1991 р. незалежність Естонії визнав СРСР, згодом — США й інші країни Заходу.

Для внутрішньополітичної ситуації в Естонії перших років відновленої незалежності характерною є часта зміна урядів, однак усі вони були одностайні в одному — прагненні інтеграції до ЄС і НАТО. Естонія першою з держав Балтії подала заявку на членство в ЄС й першою з держав Балтії підписала угоду про асоційоване членство в організації (у березні 1995 р.). Членом НАТО і ЄС Естонія стала одночасно з Литвою і Латвією (29 березня і 1 травня 2004 р.).

Естонія домоглася значних успіхів на міжнародній арені. Після відновлення незалежності Естонська Республіка у вересні 1991 р. здобула міжнародне визнання, а також стала членом ООН і ОБСЄ. Також Естонія є членом-засновником, створеної 1992 р. Ради балтійських держав. 13 травня 1993 р. Естонію прийнято до Ради Європи. Традиційно тісними є міждержавні зв'язки Естонії з країнами Балтії і Скандинавії, особливо з Фінляндією. Естонсько-українські взаємини регулюються Договором про дружбу і співробітництво, підписаним у Таллінні 26 червня 1992 р. Свідченням дружніх стосунків між обома державами є регулярні зустрічі лідерів України і Естонії і реальна, а не декларативна підтримка Естонією євроінтеграційних прагнень України.

Завдання для самоконтролю

1. На основі аналізу історичного минулого литовського, латвійського і естонського народів охарактеризуйте геополітичні підстави сучасної зовнішньої політики країн Балтії.
2. З'ясуйте основні загрози національній безпеці Балтійських держав.
3. Проаналізуйте зовнішню політику Литви, Латвії і Естонії.
4. Що з досвіду євроатлантичної та європейської інтеграції держав Балтії могли б запозичити країни СНД і Грузія?

Розділ 6. ГЕОПОЛІТИЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ І ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ КРАЇН ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ

Географічне розташування, природно-ресурсний потенціал, національний склад населення і конфесійна ситуація в країнах Південного Кавказу. Азербайджанська Республіка розташована у південно-східній частині Закавказзя. Вперше згадується в античних авторів як Атропатена, згодом у географів — Адорбадаган (Азарбадаган), в арабських джерелах Адарбанджан, у перських — Азарбанджан, що означає «той, що збирає вогонь». Межує на півночі з Росією (Республіка Дагестан), що збирає вогонь». Межує на півночі з Росією (Республіка Дагестан), на північному заході — з Грузією, на південному заході — з Вірменією і Туреччиною, на півдні — з Іраном, на сході омивається Каспійським морем. До складу Азербайджану входить Нахічеванська Автономна Республіка, відокремлена від основної території Азербайджану Зангезурським хребтом. У складі населення країни, що становить понад 8 млн осіб, переважають азербайджанці (89%), а найчисельнішою національною меншиною є російська (6%). Вірмени, лезгини, грузини, українці та інші етноси становлять 5% населення республіки. Більшість віруючого населення Азербайджану — мусульмани-шиїти.

Розвиток Азербайджану тісно пов'язаний з нафтою, згадки про видобування якої зустрічаються ще в історичних джерелах VII–VIII ст. Запаси цієї стратегічної сировини в азербайджанському секторі Каспійського моря оцінюються в 3,5–5 млрд т, газу — 1000 млрд куб. м. У 1999 р. виявлено також великі запаси газу (700 млрд куб. м) і газоконденсату (250 млн т) на шельфовій структурі Шах-Деніз. У передгір'ях Малого Кавказу, в районі Нафталану відкрито унікальне родовище цілющої нафти. Крім того, в республіці є значні родовища заліза, алуніту, міді, кобальту, бариту, молібдену, свинцю, сірчаного колчедану. Розвідані родовища хромітів, золота, нікелю, ртуті, поліметалів, інших корисних копалин. Азербайджан багатий холодними і термальними мінеральними джерелами.

Республіка Вірменія — континентальна країна Південного Закавказзя. Межує з Грузією (на півночі), Азербайджаном (на сході і південному заході), Іраном (на півдні) і Туреччиною (на заході). Загальна довжина кордонів 1254 км. У складі населення країни, що становить близько 3,5 млн осіб, переважають вірмени (93%), а найчисельнішими національними меншинами є азербайджанська (3%) і російська (2%). Курди,

українці та інші етноси становлять 2% населення республіки. Більшість віруючого населення Вірменії — християни (монофізити, православні).

Надра Вірменії багаті на мідь, залізну руду, молібден, золото. Значними є запаси нефелінових сієнітів (алюмінієва сировина), сировини для хімічної промисловості і будівельних матеріалів. Республіка багата також мінеральними джерелами і рекреаційними ресурсами, на використанні яких засновані відомі курорти (Арзні, Джермук, Цахкадзор та ін.).

Республіка Грузія — країна Закавказзя, що має вихід до Світового океану через Чорне море. Довжина морського узбережжя — 310 км. Загальна довжина сухопутних кордонів 1461 км. Найдовший кордон має на півночі з Росією — 723 км, на сході межує з Азербайджаном (322 км), на півдні з Вірменією (164 км) і Туреччиною (252 км). Понад 2/3 території Грузії займають гори. У складі населення країни, що становить близько 4,5 млн осіб, переважають грузини (понад 70%), а найчисельнішими національними меншинами є вірменська (8,1%), російська (6,3%), азербайджанська (5,7%), осетинська (3%) й абхазська (1,8%). Інші етноси становлять 5% населення республіки. Більшість віруючого населення Грузії — християни грузинської й російської православних церков і вірменської апостольської церкви.

У надрах Грузії є марганець, кольорові метали, кам'яне вугілля, нафта, золото, будівельні матеріали. Річки багаті на гідроенергію, а родючі ґрунти і клімат сприятливі для ведення сільського господарства. Грузія володіє також унікальними рекреаційними ресурсами (курорти Боржомі, Гагри, Піцунда, Цхалтубо тощо) і пам'ятками природи.

Геополітичне середовище та історичне минуле Закавказького регіону. З давніх часів Південний Кавказ був одним з найважливіших геостратегічних регіонів, що відділяв Східну Європу від азійських степів, православ'я від ісламу, а отже був ареною боротьби різних імперій. І донині, розташоване на перетині Європи й Азії Закавказзя є зручним плацдармом для просування вглиб Середнього і Близького Сходу, до басейнів Каспійського, Чорного і Середземного морів і є тим ланцюгом, що з'єднує ці регіони. У зв'язку з цим Закавказзя й сьогодні залишається зоною потенційної кризи як через зіткнення там геополітичних інтересів, так і у зв'язку з невизначеністю міжнародно-правового статусу Каспійського моря, на шельфі якого зосереджено значні запаси мінеральних ресурсів.

Перші державні утворення вірменського, грузинського і азербайджанського народів з'явилися в середині I тисячоліття до н.е. Ними стали вірменська держава Арміна на території колишньої імперії Урарту та грузинське Колхідське царство на східному узбережжі Чорного моря.

У IV—III ст. до н.е. на теренах Східної Грузії постало також Іберійське (Картлійське) царство, а в нижній течії річок Араксу і Кури на основі племінного союзу албанів, утіїв і каспіїв (територія сучасного північного Азербайджану) виникла Кавказька Албанія. Паралельно відбувався інтенсивний процес формування азербайджанської, вірменської і двох споріднених давньгрузинських народностей — колхської та картлійської.

Близько 220 р. до н.е. селевкідський правитель Антіох III об'єднав Південну й Центральну Вірменію з до того незалежним Айраратським царством і створив під своїм протекторатом Велику Вірменію зі столицею в Армавірі. Після поразки Антіоха III у війні з Римом у 189 р. до н.е. Велика Вірменія здобула незалежність і невдовзі перетворилася на регіонального політичного лідера. За царювання Тіграна II Великого (95—56) в одній державі було об'єднано всі вірменські етнічні землі і підпорядковані їй землі Кавказької Албанії.

У IV—VII ст. територія Закавказзя перетворилася на об'єкт суперництва між Візантійською імперією та Сасанідським Іраном. Атропатена (Південний Азербайджан), Кавказька Албанія і Картлі були завойовані Сасанідами, а ослаблена безперервними війнами Велика Вірменія у 387 р. була поділена між Іраном і Візантією. Прагнучи спертися на Константинополь, як на «менше зло» порівняно з Іраном, Вірменія у 301 р., а Картлі у 337 р. оголосили офіційною релігією християнство. У другій чверті VII ст. візантійський імператор Іраклій у спілці з хозарами витиснув іранські війська з регіону. Однак йому незабаром довелося поступитися Закавказзям арабським завойовникам, котрі до 654 р. окупували Вірменію, Азербайджан і східну частину Грузії.

Після визволення краю з-під Арабського халіфату наприкінці IX ст. вірменські землі увійшли до держави вірменських Багратидів (886—1045 рр.), а грузинські царства Картлі, Тао-Кларджеті та Кахетію об'єднав у другій половині X ст. представник місцевого відгалуження вірменських Багратидів — Баграт III (975—1014). Натомість на теренах Азербайджану утворилася низка державних утворень, найбільшими з-поміж яких були держава Ширваншахів і Гянджинське емірство.

У першій половині XI ст. усі вірменські землі знову захопила Візантія, а в 1048 р. на територію Вірменії із-за Каспію вторглися кочові тюркські племена, відомі як сельджуки. Завоювавши вірменів, вони у 1054 р. почали наступ на розрізнені князівства Азербайджану і згодом захопили їх. Відтоді в Азербайджані запанувала тюркська мова, а його населення прийняло іслам. У 1064 р. сельджуцький султан Алп-Арслан почав похід на грузинські землі та змусив у 1080 р. царя Георгія II укласти

ти з ними мирний договір, за яким Грузія перетворювалась на автономію у складі султанату.

Зберігши автономний державний статус, Грузія невдовзі стала центром і мобілізуючою силою боротьби народів Закавказзя проти сельджуцького поневолення. У 1122 р. грузинський цар Давид IV Будівельник (1089–1125) зі своїм військом визволив Тбілісі і зробив його столицею грузинської держави, а у 1124 р., за підтримки вірменської знаті, взяв штурмом столицю Вірменії Ані й фактично створив спільну державу двох народів. У наступні роки син Давида Будівельника Деметре (1125–1155) й онук Георгій III (1156–1184) продовжили зміцнення і територіальне розширення грузинської держави, скориставшись занепадом Візантії та ослабленням сельджуцької держави. Найбільшого розквіту Грузія набула за царювання дочки Георгія III Тамари (1184–1207) та її наступників у перших десятиліттях XIII ст. У цей час Грузія оволоділа Східною Вірменією й більшою частиною Північного Азербайджану, встановила протекторат над гірськими племенами Кавказу, низкою мусульманських князівств Малої Азії і стала відігравати видатну роль на всьому Близькому Сході. У країні набули високого розвитку науки і мистецтва. Ці часи дістали в історичній літературі назву періоду «Великої Грузії».

Активний державний розвиток Грузії перервало монголо-татарське нашествя 1256 р., внаслідок якого Закавказзя увійшло до складу держави Хулагідів (Ільханів), що охоплювала величезну територію від Дербента до Перської затоки. Грузія з Північною Вірменією, яка тоді входила до її складу, зберегли відносну автономію у внутрішніх справах, але зобов'язані були мобілізувати до монгольського війська до 20% дорослих чоловіків і сплачувати велику данину.

Послаблення монгольського панування над Грузією у першій половині XIV ст., спричинене загостренням феодалних усобиць у державі Хулагідів, дозволило грузинському царю Георгію V (1314–1346) підкорити місцеву феодалну знать, приєднати у 1327 р. Імеретію, у 1334 р. — Самцхе-Саатабго і витіснити з країни монголо-татар, однак на зміну цим завойовникам на рубежі XIV–XV ст. прийшли полчища барласького еміра Тимура (1370–1405).

Наслідки семи грабіжницьких походів Тимура Грузія не могла подолати протягом кількох століть. Економічний занепад Грузії викликав і її політичний розпад: знову відокремилася і зазнала децентралізації Імеретія, незалежними стали Мінгрелія й Абхазія.

Більша частина Північної Вірменії, що в середині XIV ст. вийшла зі складу Грузинського царства, спочатку опинилася під владою кочових туркменських племен, які прийшли із Закаспію, а у 1385 р. була спустошена ханом Золотої Орди Тохтамишем. У 1386 р. до Вірменії вдерлися

полчища Тимура, які протягом 16 років грабували і нищили країну, що спричинило голод і значні демографічні втрати. Частина уцілілих вірменських ремісників і купців змушена була залишити свою батьківщину і шукати собі притулку в інших країнах: Індії, Валахії, Польщі, на території України тощо. Після розпаду імперії Тимура ослаблена Вірменія знову надовго потрапила під владу орд туркменських кочовиків.

Азербайджан у 1385 р. також зазнав навали ординського хана Тохтамиша, а наступного року — військ Тимура. Тільки правителю Ширвану Ібрагіму I, що виявив повну покору перед завойовником, вдалося зберегти свій край від розорення, а згодом за допомогою місцевих феодалів тимчасово об'єднати Азербайджан.

У 1410–1412 рр. Закавказзя (за винятком Грузії) було захоплене туркменським еміром Кара-Юсуфом, що заснував державу Кара-Коюнлу, а через півстоліття, у 1468 р., на зміну племенам кара-коюнлу прийшла інша туркменська конфедерація — Ак-Коюнлу, під владою якої опинилися землі Південного Азербайджану (північні Шекінське і Ширванське ханства зберегли незалежність) і Вірменії.

XVI–XVIII ст. були в історії народів Закавказзя періодом ірансько-турецького протистояння за домінування в регіоні. У 1639 р. Східна Вірменія увійшла до складу Ірану, а Західна — Туреччини. Так продовжувалося до першої третини XIX ст., коли внаслідок російсько-перських воєн 1804–1813 і 1826–1828 рр. Східна Вірменія була анексована Росією.

Східна Грузія у 1747 р. повернула втрачену незалежність, проте загроза нової агресії з боку Туреччини та Ірану зберігалася. За таких обставин грузинський цар Теймураз II (1700–1762) у кінці свого правління звернувся до Петербурга з проханням встановлення тісніших зв'язків із Російською імперією, а його син Іраклій II (1720–1798) реалізував цей намір, уклавши у 1783 р. Георгіївський трактат між Російською імперією та Грузинським царством про перехід Східної Грузії під російський протекторат. У 1801 р. Росія, скориставшись смертю останнього представника династії Багратидів Георгія XII, анулювала Георгіївський трактат й анексувала Східну Грузію. Згодом, у 1810–1864 рр., Російська імперія інкорпоровала до свого складу деякі інші грузинські землі — Імеретію, Аджарію, Гурію, Мінгрелію і Сванетію, а після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. також Південно-Західну Грузію з портами Поті й Батумі.

Азербайджан після вбивства у 1747 р. шахиншаха Ірану Надір-шаха також став на деякий час фактично незалежним, але поринув у стан феодалної роздробленості й розпався на майже 30 дрібних державних утворень. Після російсько-перських воєн 1804–1813 і 1826–1828 рр. більша частина Північного Азербайджану увійшла до складу Російської

імперії. Перебування у складі Росії принесло йому й певні позитивні наслідки: у цей період в країні стала розвиватися власна інтелігенція, з'явилися перша опера, перший театр, перший сатиричний журнал «Молла Насреддін», перша мусульманська газета в Росії і, нарешті, і перша національна азербайджанська держава (Азербайджанська Демократична Республіка), що стала першою республікою в мусульманському світі.

Процес національно-державного відродження у Вірменії, Грузії й Азербайджані, що став розвиватися після падіння монархії в Росії, був багато в чому схожим для народів регіону, але й мав свої особливості.

Особливістю розвитку Вірменії було те, що її нинішня територія аж до початку XX ст. не відігравала визначальної ролі в долі корінного етносу, хоча намір відновити свою незалежність тут існував завжди. У другій половині XIX ст. вірменська інтелігенція планувала відновити державність на теренах Західної (Турецької) Вірменії, однак від цих планів змушена була відмовитися у зв'язку з політикою жорсткого національно-релігійного гноблення султана Османської імперії Абдул-Гаміда II (1842–1918), наслідком якої стала хвиля вірменських погромів, що прокотилася імперією у 1895–1896 рр.

Наслідком погромів стало те, що напередодні Першої світової війни на території історичної Вірменії компактно мешкало лише 4 млн вірмен. Понад 1,5 млн вірмен змушені були емігрувати до Росії, решта — до Туреччини. Нова хвиля геноциду вірменського народу з боку османських властей прокотилася у 1915–1916 рр., коли було знищено понад 1,5 млн і виселено понад 600 тис. вірмен, при цьому у Західній Вірменії корінне населення практично зовсім зникло. Вірмени, що уціліли, розселилися по всьому світові, зокрема, ще понад 300 тис. осіб знайшли прихисток в Росії.

У ході розпаду Російської імперії Вірменія у травні 1918 р. набула статусу незалежної республіки. У 1920 р., з припиненням існування Османської імперії, вона дістала шанс об'єднати історичні вірменські землі в єдиній державі. За Севрським мирним договором 10 серпня 1920 р. між Туреччиною і країнами Антанти нові східні кордони Туреччини мали бути визначені на основі двосторонніх домовленостей із незалежними Вірменією і Курдистаном. Однак на заваді реалізації цих домовленостей стали складні політичні процеси у Вірменії і довкола неї, що привели до встановлення в країні радянської влади у листопаді 1920 р. З огляду на такий розвиток подій турецький уряд Мустафи Кемалю, скориставшись міжнародною ізоляцією Радянської Росії, не визнав статті Севрського договору щодо визначення східних кордонів Туреччини. 24 липня 1923 р. Туреччина і країни Антанти підписали новий

договір, за умовами якого Туреччина зберегла Східну Фракію, Західну Вірменію та північну частину мезопотамського плато.

Утворена у 1920 р. на вірменських землях колишньої Російської імперії Вірменська РСР увійшла у березні 1922 р. до складу Закавказької радянської Федерації, яка в грудні 1922 р. стала співзасновницею СРСР. З грудня 1936 до вересня 1991 рр. Вірменська РСР перебувала у складі СРСР як союзна республіка. 23 серпня 1990 р. на першій сесії демократично обраної Верховної Ради Вірменської РСР була прийнята декларація «Про незалежність Вірменії». 21 вересня 1991 р. відбувся всенародний референдум про вихід Республіки Вірменія зі складу СРСР, у ході якого 94,99% тих, хто брав участь у голосуванні, висловилися за повну незалежність Вірменії. 23 вересня 1991 р. Верховна Рада Вірменії проголосила Республіку Вірменію незалежною, самостійною державою.

Грузія перебувала у складі Росії до листопада 1917 р., коли до влади в республіці прийшли грузинські меншовики. 26 травня 1918 р. вони ініціювали проголошення Грузинської демократичної республіки, незалежність якої у січні 1920 р. визнали де-факто країни Антанти. Проте вже 25 лютого 1921 р. внаслідок піднятого місцевими більшовиками повстання, підтриманого Червоною армією, в Грузії було проголошено радянську владу і створено Грузинську СРР, що від березня 1922 р. до грудня 1936 р. входила до складу Закавказької Федерації, у складі СРСР. З грудня 1936 р. Грузія перебувала у складі СРСР як союзна республіка.

У 1970-х рр. в радянській Грузії поширився дисидентський рух на чолі з Звіадом Гамсахурдіа і Мерабом Костава, а у другій половині 1980-х рр. в республіці розпочався процес національно-державного відродження, що стрімко прискорився після того, як 9 квітня 1989 р. у Тбілісі була розстріляна радянськими військами масова демонстрація. У жовтні 1990 р. в Грузії були проведені перші в СРСР вільні парламентські вибори на багатопартійній основі, перемогу на яких здобула коаліція «Круглий стіл» на чолі зі З. Гамсахурдіа.

У березні 1991 р. відбувся всегрузинський референдум, 93% учасників якого висловилися за відновлення державної незалежності Грузії. 9 квітня 1991 р. Верховна рада Грузії ухвалила Акт про відновлення державної незалежності Грузії, визнавши дійсними Акт про незалежність Грузії 1918 р. і Конституцію Грузії 1921 р. Наприкінці квітня 1991 р. Верховна Рада Грузії прийняла нову Конституцію держави, а 26 травня 1991 р. на перших вільних президентських виборах переконливу перемогу здобув З. Гамсахурдіа, отримавши майже 87% голосів виборців.

В Азербайджані боротьбу за національно-державне самовизначення очолила Тюркська демократична партія федералістів «Мусават». 28 травня 1918 р., за підтримки Великобританії, вона ініціювала проголо-

шення Азербайджанської Демократичної Республіки, що проіснувала 23 місяці. З самого початку республіка вступила у військовий конфлікт з Вірменією за Нахічевань, Карабах та інші території. У квітні 1920 р. внаслідок організованого місцевими більшовиками збройного повстання, підтриманого Червоною армією, було проголошено утворення Азербайджанської СРР, яка в грудні 1922 р. у складі Закавказької Федерації увійшла до СРСР. У грудні 1936 р. Азербайджан став союзною республікою у складі СРСР.

У нинішніх кордонах Азербайджанська держава визначилась де-юре на основі Московського договору між РСФРР і Туреччиною від 16 березня 1921 р. (у тексті Договору міститься, зокрема, пункт про включення до Азербайджану Нахічевані), а де-факто — після включення 1923 р. до її складу Нагірного Карабаху.

Радянському періоду історії Азербайджану притаманні в основному ті процеси, що мали місце на всій території СРСР. Декларацію про відновлення державної незалежності Азербайджану Верховна рада республіки ухвалила 29 серпня 1991 р.

Геополітична характеристика Закавказького регіону. Закавказзя — конфліктогенний регіон, де туго переплетені соціально-економічні, національно-територіальні, конфесійні, геополітичні та інші інтереси. З давніх часів регіон був своєрідним мостом для просування кочових народів з Азії у Європу і на Близький Схід. Це вплинуло на формування етнічного і культурного розмаїття усього Кавказького регіону.

Від сивої давнини Закавказзя розглядалося як один з найважливіших геостратегічних регіонів, що відділяли Східну Європу від азійських степів, православ'я від ісламу, як бар'єр між Візантійською, Османською, Перською і Російською імперіями і арена боротьби імперій і міжнародних конфліктів. Розташоване на перетині Європи й Азії Закавказзя є зручним плацдармом для просування вглиб Середнього і Близького Сходу, до басейнів Каспійського, Чорного і Середземного морів і є тим ланцюгом, що з'єднує ці регіони.

Як в минулому, так і нині Закавказзя залишається зоною потенційної кризи не лише через зіткнення там геополітичних інтересів цілої низки світових потуг, а ще й через досі невизначений міжнародно-правовий статус Каспійського моря, на шельфі якого зосереджено величезні розвідані запаси мінеральних ресурсів. До 1920-х рр. єдиним сувереном над морем була Росія. У відповідності з радянсько-іранськими договорами 1921 і 1940 рр. Каспієм дозволялось плавати тільки радянським та іранським суднам, але ці договори не передбачали якихось правил доступу до його мінеральних ресурсів.

Після розпаду СРСР у 1991 р. кількість претендентів на Каспій

зросла до п'яти — Азербайджан, Іран, Казахстан, Росія і Туркменистан, але за відсутності кордонів на акваторії Каспійського моря, нафта стає начебто нічийною. Росія, Іран і Туркменистан виступають за спільне користування його надрами, Азербайджан пропонує поділити водоймище на національні сектори, а Казахстан висловлюється за поділ лише морського дна.

Кавказ на початку ХХІ ст. став однією з ключових зон зіткнення глобальних інтересів. Тенденції останніх років, що явно чи приховано набирають силу в регіоні, зокрема на Північному Кавказі, споріднені з тими, що свого часу спостерігалися на Балканах і призвели до масштабних і руйнівних конфліктів.

У соціально-політичному сенсі можна говорити про наявність у регіоні принаймні трьох рівнів геополітичних реалій. На першому, цивілізаційному, маємо справу із розподілом ідентичності згідно з традиціями ісламської та православної цивілізацій. Другий пласт визначений схемами ідентичності, сформованими в часи модернізації радянського взірця і які ще значною мірою присутні в менталітеті населення та політичних еліт регіону. Третій рівень, що пов'язаний із ліберально-демократичними схемами поведінки та мислення, поступово поширюється разом з новим колом модернізації та втягування регіону у світовий економічний простір. Переплетіння різних тенденцій, що репрезентують той або інший рівень, і визначає складність регіональної геополітики.

Принципово нова геополітична ситуація, що сформувалась в Кавказькому регіоні після розпаду СРСР, позначена трьома визначальними обставинами:

- становленням нових незалежних держав на Південному Кавказі й сепаратистськими тенденціями в автономних республіках — на Північному;
- створенням нового Євроазійського транскавказького транспортного маршруту стратегічного призначення, виходом на світовий ринок каспійської нафти й розбудовою нових систем трубопроводів;
- формуванням нових схем взаємодії етносів і держав у регіональній геополітиці, включенням у кавказьку ситуацію інших світових потуг (Захід, Ісламський світ).

Геополітичні інтереси держав Закавказзя є неоднорідними, але усі вони прагнуть членства в ЄС, свідченням чого є включення їх до складу учасників програми ЄС «Східне партнерство». Грузія ще за доби президента Е. Шеварднадзе (1995–2003) оголосила про намір вступити до НАТО і загалом дотримується прозахідної орієнтації. Азербайджан, зацікавлений в активізації західних інвестицій в удосконалення технологій видобування нафти та її транспортування на світові ринки, постійно

демонструє свою прихильність до одновірної та однокровної Туреччини — члена Альянсу, який вже тривалий час, але поки що безуспішно прагне вступити до Європейського Союзу. Втім, Азербайджан, що втратив близько 20% своєї державної території внаслідок протистояння з Вірменією у Нагірному Карабасі, прагне добросусідських відносин і з Росією. Сподіваючись на пом'якшення позиції Росії щодо врегулювання вірменсько-азербайджанського конфлікту, Азербайджан змушений враховувати інтереси РФ у сфері транспортування нафти, про що свідчить рішення уряду РФ про будівництво нафтопроводу для транспортування частини каспійської нафти з азербайджанського шельфу російською територією. **Вірменія**, попри те, що залишається своєрідним російським форпостом у Закавказзі, насамперед завдяки функціонуванню на її території російської військової бази в Гюмрі, своїм стратегічним зовнішньополітичним завданням визначила інтеграцію до ЄС.

Міжетнічні конфлікти у Закавказзі як загроза національній безпеці країн регіону. Як і 20 років тому джерелом нестабільності в регіоні залишаються міжетнічні конфлікти — грузинсько-абхазький, грузинсько-осетинський і нагірнокарабаський, що заважають встановленню тісного співробітництва між країнами регіону, гальмують їхню повномасштабну участь у міжнародних інституціях і спричиняють значні економічні труднощі в розвитку регіональних політичної та економічної інфраструктур.

Міжетнічні конфлікти й сепаратистські рухи в Грузії. Ідея формування єдиної незалежної сильної держави є однією із центральних для грузинського суспільства й політичної еліти. Однак географічне положення (протягом століть Кавказ був ареною зіткнень інтересів великих імперій — Персії, Візантії, Туреччини й Росії; піддавався навалі кочових народів) і рельєф місцевості визначили складності формування єдиної держави: упродовж усієї своєї історії Грузія являла собою конгломерат окремих, ворогуючих князівств і царств; лише в XII ст. Грузія виступала як незалежна і єдина країна.

Значний вплив на сучасні політичні процеси в Грузії справила Грузинська Демократична Республіка (26 травня 1918 р. — 25 лютого 1921 р.). По-перше, було створено правовий прецедент, на основі якого висувались вимоги відновлення незалежності Грузії. По-друге, незалежна демократична державність сприяла усвідомленню національної єдності у всіх верствах грузинського суспільства, і в той же час порушила питання про географічні кордони цієї єдності: претензії на історичні території, висунуті усіма народами Закавказзя, привели до міжнародних конфліктів, географія яких повторилася через 70 років — в Абхазії, Південній Осетії, вірменських й азербайджанських районах Грузії. По-

третє, сучасний грузинський національний рух трактував допомогу Росії більшовицькому повстанню в Грузії у 1921 р., який призвів до зміни уряду й входження Грузії до складу СРСР, як анексію Грузії. Таке трактування значною мірою вплинуло на формування зовнішньополітичних орієнтацій грузинської політичної еліти й сучасні російсько-грузинські відносини.

Згідно з Концепцією національної безпеки Грузії, фундаментальними національними цінностями є суверенітет, безпека, мир, демократія, верховенство закону, права людини й добробут. Їх захист є гарантією безпеки Грузії. Національними інтересами Грузії проголошені: територіальна цілісність, національна єдність, регіональна стабільність, зміцнення волі й демократії в сусідніх країнах й у регіоні, зміцнення транзитної функції країни й забезпечення альтернативних шляхів енергопостачання, екологічна безпека й забезпечення національної й культурної самобутності. Основними загрозами фундаментальним національним цінностям й інтересам визначені: порушення територіальної цілісності, перенесення конфліктів із сусідніх країн, військова інтервенція, контрабанда й транснаціональна організована злочинність, міжнародний тероризм.

Головну загрозу для національної безпеки Грузії представляють підтримувані зовні сепаратистські рухи, що підривають ґрунт політичної, економічної й соціальної стабільності, і є джерелом тероризму, міжнародної організованої злочинності й контрабанди. У Концепції зазначається, що незаконне перебування військових баз Російської Федерації в Грузії ущемляє суверенітет країни й підриває економічну й соціальну стабільність.

Грузинсько-абхазький конфлікт. Конфлікт в Абхазії — не тільки грузинська проблема. Як джерело нестабільності в усьому Кавказькому регіоні він зачіпає інтереси багатьох етнічних та політичних груп. Прямо чи опосередковано у протистояння було втягнуто Грузію, Абхазію, Росію, північнокавказькі республіки, Вірменію та Туреччину.

Абхазці тривалий час були тісно пов'язані з грузинами. Маючи досить умовну за радянських часів автономію, вони зберегли національну ідентичність та значною мірою «націоналізовані» місцеві владні структури. Більшість ключових посад в адміністрації автономії посідали саме етнічні абхазці. Характерною особливістю формування місцевої влади був протекціонізм, замішаний на партійних принципах. Це призвело до утворення міцного прокомуністичного апарату, який ще за часів президентства З. Тамсахурдіа усіяко виявляв свою нелояльність до Грузії. У той час, коли більшість грузинів прагнули незалежності, часто вдаючись до політичної конфронтації з Москвою, абхазьке керівництво спиралося

на підтримку з боку союзного центру, налагоджувало контакти з представниками радянських військ, чие втручання у конфлікт згодом вирішило його на користь Абхазії. Сприяла вибуху націоналізму в Абхазії й невиважена національна політика уряду З. Гамсахурдіа.

Ситуація загострилася із введенням грузинських військ в Абхазію. З 1 липня 1992 р., після встановлення дипломатичних стосунків Тбілісі з Москвою, розпочався процес визнання Грузії провідними державами світу. Це стало приводом для встановлення контролю за усією територією країни, але з втручанням у конфлікт гірських народів Кавказу (традиційних союзників Абхазії) ситуація стала некерованою.

Почалася конфронтація за участі не лише кавказьких народів, а й ісламського світу. Позиція Росії стала ще одним чинником розгортання конфлікту. Тоді, коли Грузія відмовилася вступати до СНД, а Абхазія всіяко виявляла свою лояльність до СРСР, а згодом і до Росії та СНД, Москва проводила політику зближення з Абхазією. Після падіння режиму З. Гамсахурдіа новий лідер Грузії Е. Шеварднадзе спробував врятувати країну від громадянської війни, розпочавши прямі переговори з Абхазією. Та було пізно — значні військові сили вже були втягнуті у конфлікт. Відсутність єдиної позиції грузинського керівництва щодо Абхазії та його неспроможність управляти військовими формуваннями призвели до втрати контролю за ситуацією, стихійних збройних сутичок між підрозділами грузинської армії та абхазькими сепаратистами.

Позиція Абхазії у конфлікті характеризувалася крайнім радикалізмом. Більшість населення не вірила у можливість проведення паритетних переговорів, що значною мірою зумовлювалось жорсткою позицією грузинського керівництва щодо основних вимог: повернення Абхазії до складу Грузії, а головне — повернення на абхазькі терени 300 тис. біженців, переважно грузинів, що утрое перевищує населення самої Абхазії. Й це при тому, що грузинське населення Абхазії не є автохтонним, хоча традиційно грузини становили більшість у складі жителів Абхазії.

В умовах конфлікту сторони, як правило, мають справу з розбіжністю інтересів й інтерпретацій подій і фактів. І в даному разі населення Абхазії розглядає законні вимоги грузинської сторони, що базуються на нормах міжнародного права, як невинуватий тиск та спробу повернути територію, що не належать Грузії. Спроби Тбілісі обстоювати ідею об'єднання всіх народів Грузії в єдиній незалежній державі викликають обурення абхазької сторони, призводять до загострення протистояння. Незважаючи на максимально прийнятні умови автономії, абхазці не сприймають ці пропозиції як виправдані.

Впливовою в автономії є Компартія Абхазії (КПА), яка активно співпрацює з російськими комуністами. Вона має найчисленнішу фрак-

цію в парламенті Абхазії, активно виступає за реставрацію СРСР. Зростанню ролі КПА сприяло складне економічне становище республіки. Громадська організація «Слов'янський дім» об'єднує політичні інтереси російських меншин в Абхазії та підтримується російською реакційною організацією «Конгрес російських комуністів». Та незважаючи на значний вплив росіян в Абхазії, існує й чимало непорозумінь між ними та центральною владою, які підживлюються невдоволенням російської меншини наявним економічним становищем російськомовного населення та розподілом фінансової допомоги, що надходить з Росії. Основною політичною силою в республіці залишається «Рада Старійшин», створена першим президентом Абхазії В. Ардзінбою, що має центральне й регіональні представництва.

Грузинське керівництво неодноразово висловлювало незадоволення процесом врегулювання конфлікту, намагаючись максимально використати потенціал світового співтовариства. З одного боку, воно зацікавлене у надійних грузинсько-російських відносинах, з іншого — в обмеженні присутності та впливу Росії в регіоні, що призводить до стагнації відносин між двома країнами, змушуючи Росію жорсткіше обстоювати власні інтереси. Грузія готова була дотримуватися курсу стратегічного партнерства з Росією, але за умови, що Росія розглядатиме Абхазію як складову Грузії.

Співробітництво з Росією мало допомогти грузинам вирішити абхазьку проблему. Адже, окрім Росії, Абхазія не має другого такого союзника. Щоправда, вона шукає контактів з іншими країнами, в тому числі й європейськими, де має своїх представників. Зацікавлена в отриманні необхідної кількості озброєнь, що згодом мала перейти в її власність, Грузія свого часу підписала договір про розміщення російських військових баз на її території. Положеннями цього договору передбачалось відновлення територіальної цілісності Грузії, допомога РФ у створенні грузинської армії, роззброєння сепаратистських формувань. Проте жодна з цих умов не була виконана. Тому грузинським парламентом, різними політичними партіями, деякими вищими посадовими особами все частіше порушувалося питання про виведення з території Грузії всіх російських військ, про можливий вихід Грузії з СНД.

Водночас Росія постійно вимагала продовження мандата перебування російських миротворчих сил в Абхазії. Ці вимоги, однак лише поглиблювали конфронтацію. У середині липня 2006 р. парламент Грузії прийняв резолюцію з вимогою виводу російських миротворчих сил з Абхазії й Південної Осетії. У відповідь на це парламент Абхазії закликав усі країни, у тому числі Росію, «негайно розпочати процес офіційного визнання незалежності Республіки Абхазія», а також вирішив зверну-

тися до ООН, ОБСЄ й інших міжнародних організацій із проханням «припинити мілітаристські плани грузинського керівництва».

Після проголошення незалежності Косова і визнання її країнами Заходу у 2008 р., проблема міжетнічних конфліктів в Грузії постала з новою силою. З одного боку, російські військові бази й миротворчі сили, розташовані в зонах грузинсько-осетинського й грузинсько-абхазького конфліктів, розглядаються в Національній військовій стратегії Грузії як загрози національній безпеці країни. З іншого, бажання Грузії вступити до НАТО провокує РФ на більш активну підтримку сепаратистських територій в Грузії.

Наприкінці квітня 2008 р. над Абхазією був збитий безпілотний літак-розвідник, що залетів з території Грузії. Цей інцидент викликав серйозний міжнародний скандал. Грузія звинуватила Росію в тому, що її військово-повітряні сили збили літак, а також зажадала розгляду цього випадку в Раді Безпеки ООН. Тим часом РБ ООН не прийшла до єдиної думки із приводу ситуації в Абхазії. З обох питань — про зміцнення зв'язків Росії й невизнаних республік і про політ грузинського безпілотного літального апарата — члени Ради заслухали лише думку Росії.

Після цих подій, ситуація в зоні грузино-абхазького конфлікту різко загострилася. Москва ввела в Абхазію додаткові сили миротворців. А Тбілісі розцінив цей крок як військову агресію, однак цей крок Кремля, як показали подальші події, був лише однією з ланок плану Росії остаточно відірвати від Грузії Абхазію і Південну Осетію, реалізованого у серпні 2008 р. внаслідок п'ятиденної російсько-грузинської війни у Цхінвальському регіоні Грузії.

Грузинсько-південно-осетинський конфлікт та його наслідки.

Причини грузинсько-осетинського протистояння, втім, як і походження більшості міжетнічних конфліктів на пострадянському просторі, слід шукати не в площині міжнаціональної ворожнечі двох народів, а передусім у тому історичному періоді, коли російський більшовизм — імперський спадкоємець російського царизму, вогнем і мечем накидав народам колишніх національних окраїн Російської імперії (всупереч їх бажанню) радянську форму влади, під якою приховувалась диктатура більшовицької партії. Діючи за принципом «поділяй і володарюй!», цілісні в минулому етноси розподілялися між кількома національно-державними формуваннями. Така доля спіткала й осетин — північнокавказький народ, що волею історичних обставин ще від часу монгольської навали в першій половині XIII ст. був поділений на три субетноси: дигорців, іронців і кударців. Витиснені з історичних місць свого розселення, на південь від р. Дон, осетинці опинилися на території сучасних Кабардино-Балкарської та Північно-Осетинської республік Російської

Федерації і Цхінвальського регіону Грузії. Дигорці потрапили під вплив кабардинців, іронці сформували сучасну Північну Осетію, а кударці, що переселилися на південні схили Головного Кавказького хребта, стали кріпаками грузинських князів Еріставі і Мачабелі (прізвище останніх покладене в основу грузинської назви території, заселеної переважно осетинами — «Самачабло», що перекладається як земля Мачабелі).

Топонім «Південна Осетія» для означення гірських районів грузинських історико-географічних областей Картлі, Рачі й Імереті вперше використала на початку XIX ст. окупаційна військова адміністрація Російської імперії, сформована в Східній Грузії після анулювання 1801 р. Росією Георгіївського трактату 1783 р., що передбачав російський протекторат над східною частиною Грузії. Після утворення на цій території у 1843 р. Тифліської губернії, до складу якої увійшла й грузинська історична область Шида-Картлі, російська влада створила Осетинський округ, який, щоправда, у 1859 р. був ліквідований і приєднаний до Горького повіту Грузії.

Після жовтневого (1917 р.) більшовицького перевороту в Росії контроль за територією сучасної Південної Осетії встановила Грузинська демократична республіка. У 1918–1920 рр. в Південній Осетії спалахнуло три інспірованих більшовиками антиурядових повстання, метою яких було встановлення радянської влади і приєднання регіону до РСФРР. Своєрідним сигналом до останнього з повстань стало рішення Кавказького крайкому РКП(б) від 23 березня 1920 р. проголосити радянську владу в Південній Осетії й утворити Південно-осетинський революційний комітет (ревком). Для організації повстання ревком отримав від Кремля 100 тис. рублів.

6 травня 1920 р. Південно-осетинський ревком прийняв рішення проголосити радянську владу в Рокському районі, перекрити ущелину, оборонятись від «ворогів трудящегося народу» й приєднатися до РСФРР, «про що сповістити Москву і демократичну Грузію».

Легітимна влада демократичної Грузії, що відрядила в бунтівний регіон свої війська, 17 травня отримала від російського наркома закордонних справ Г. Чичеріна ноту такого змісту: «До Південної Осетії, де проголошено Радянську Республіку, направлені для знищення такої влади грузинські війська. Ми наполягаємо, якщо це достовірно, відкликати свої війська з Осетії, позаяк вважаємо, що Осетія повинна мати у себе ту владу, яку вона хоче». У відповідь на це, уряд Грузинської держави висловився в тому дусі, що в Грузії немає Південної Осетії.

6 червня 1920 р. південно-осетинські повстанці й сформована в Радянській Росії так звана південно-осетинська бригада здолали перевал і поблизу м. Джава завдали поразки грузинським військам, наступно-

го дня більшовицькі війська здобули Цхинвалі, а 8 червня Південно-осетинський ревком проголосив радянську владу на підконтрольній території. Проіснувала вона до липня 1920 р., коли грузинські війська звільнили окуповану більшовиками територію.

Невдовзі пробільшовицька орієнтація осетинських провідників в Грузії отримала належну сатисфакцію: після повалення Червоною армією влади Грузинської демократичної республіки в лютому 1921 р., більшовицьке керівництво включило до штучно скроєної «Південної Осетії» не лише гірську частину Головного Кавказького хребта, а й його передгір'я та низовину, заселені переважно грузинським населенням, в тому числі міста Цхинвалі, Алагорі, Джаву. Попри спротив населення Цхинвалі, проголошеного в грудні 1921 р. «адміністративним центром Осетії», включенню Цхинвальського району до складу конструйованої більшовиками «Осетинської автономії», остання все ж була створена 20 квітня 1922 р. під назвою Південно-осетинська автономна область, що увійшла до складу Грузинської РСР. Отже, знехтувавши історичними реаліями, більшовики свідомо заклали підвалини майбутнього грузинсько-осетинського протистояння.

«Міна сповільненої дії» спрацювала в останні роки існування СРСР. Втративши здатність контролювати ситуацію в союзних республіках, Кремль свідомо провокував міжетнічні конфлікти на підвладних територіях задля того, щоб геополітично впливати на них, мати можливість тримати на цих територіях війська у вигляді миротворчих сил, мати «больові точки» у новостворених країнах, на які можна тиснути, і вони вже рефлекторно реагуватимуть таким чином, як потрібно тому, хто тисне. Однією з таких «больових точок» стала Південна Осетія.

Грузинсько-осетинський конфлікт в добу розпаду СРСР був спровокований рішенням Південно-осетинської обласної ради про перетворення її на автономну республіку у складі Грузії 10 листопада 1989 р. Наступного дня грузинський парламент скасував це рішення, а 23 листопада 1989 р. близько 20 тис. громадян Грузії здійснили марш на адміністративний центр автономної області м. Цхинвалі, організований лідером національно-патріотичних сил Звіадом Гамсахурдіа і першим секретарем ЦК Компартії Грузії Гіві Гумбарідзе для «захисту грузинського населення» автономії. Учасників маршу не пустили до міста підрозділи внутрішніх військ МВС СРСР, але кров все ж пролилася.

Восени 1990 р. Південно-Осетинська обласна рада, спираючись на закон СРСР від 26 квітня 1990 р., що передбачав розширення повноважень радянських автономій, проголосила область Південно-Осетинською Радянською Демократичною Республікою і звернулася до Москви з проханням про визнання її незалежним від Грузії суб'єктом

радянської федерації. У відповідь на це, офіційний Тбілісі в грудні 1990 р. ліквідував Південно-Осетинську АО і розпочав блокаду регіону, що тривала до липня 1992 р.

Економічна блокада супроводжувалася військовим протистоянням сторін конфлікту, особливо запеклим воно стало після того, як в результаті референдуму, проведеного південно-осетинським керівництвом 19 січня 1992 р., 90% його учасників висловились за приєднання регіону до Росії. Бойові дії, що тривали (з перервами) до липня 1992 р., були припинені за посередництва Росії, яка розмістила на території Південної Осетії свої миротворчі сили. Наслідки грузинсько-осетинського конфлікту 1992 р. трагічні: 93 спалених села, понад тисячу убитих, від 40 до 100 тис. біженців.

Протягом часу, що минув з часу грузинсько-осетинського конфлікту 1992 р., Росія послідовно озброювала і зміцнювала південно-осетинський сепаратистський режим, роблячи відверту ставку на відокремлення цього регіону. Очевидно те, що Росія використовує малі окремих країн цього регіону. У зв'язку з цим аналітики зазначають, що Росія, відчуваючи свою нову потужність, фактично хоче переіграти ті результати, ту систему, яка складалася протягом останнього часу.

В цьому контексті слід розглядати й російсько-грузинську війну 8–12 серпня 2008 р. Чому саме Грузія і Росія? Чому саме у Грузії локалізувалася така ситуація, і напруження вилилося у військове протистояння? Відповідь треба шукати у певній диференціації пострадянського простору після «революції троянд» у Грузії, «помаранчевої революції» в Україні та формування постреволюційних режимів. Відносини пострадянських країн з РФ засвідчили, що Росія ніколи не погодиться на те, щоб на колишньому імперському просторі формувалися держави з відмінними від російської політичними моделями і геополітичними орієнтаціями. Весь сенс так званого цивілізованого розпаду Радянського Союзу в інтерпретації Кремля полягав у тому, що колишні союзні республіки одержують умовну державність, умовний суверенітет і не обиратимуть інші системи безпеки й геополітичні орієнтації, аніж російські. На це погодилася тоді й російська еліта, й пострадянські еліти національних республік, які потім утворили нові незалежні держави.

«Революція троянд» 2003 р. у Грузії і «помаранчева революція» 2004 р. в Україні спричинили розірвання цього консенсусу, досягнутого лідерами колишніх радянських республік в грудні 1991 р. І в Грузії, і в Україні почали формуватися державні системи, зорієнтовані на європей-

ські принципи, а керівництво цих країн стало декларувати геополітичні орієнтації, пов'язані з системами колективної безпеки, створені країнами Заходу. З цим не могла змиритися новоімперська Росія.

Оце і є фундаментальне підґрунтя конфлікту. Грузія хоче перейти від стану асиметричної федерації, якою вона стала на початку 20-х рр. XX ст., до консолідованої інтегрованої нації, територіально цілісної держави. Цього, однак, не бажає Росія, яка розуміє, що формування консолідованих націй та держав на постімперському просторі розмиває його, формує нові регіональні конфігурації, і, головне, що РФ ризикує втратити вплив на пострадянському просторі, який вона традиційно вважає зоною свого впливу.

Отже, курсу Грузії на інтеграцію до євроатлантичних структур, заважає «імперська територіальна спадщина», створюючи різного роду проблеми. Виникає проблема кордонів, оскільки, коли 1991 р. було підписано Біловезькі угоди, кордони між новими незалежними державами розглядались як умовні. А сьогодні, коли йдеться про нову систему колективної безпеки, проблема територіальності та кордонів набуває серйозного геополітичного значення. Очевидно, що Росія так просто не здасть ці кордони, тому вона визнала 26 серпня 2008 р. незалежність Абхазії й Південній Осетії, щоб відірвати ці території від Грузії.

Основою небезпеки, яка вже сьогодні походить з Росії, є допомога російськомовним або російськоорієнтованим громадам не лише на території Грузії, а й підтримка російських національних рухів на інших територіях, які межують з Росією. До речі, в цьому конфлікті була використана ідеологія і технологія так званого нового російського іредентизму, в основі якого ідея реінтеграції пострадянського простору. Адже Росія, коли вводила свої війська на територію незалежної Грузії, моральною і правовою легітимацією цього проголосила допомогу своїм співвітчизникам, які потерпають від конфлікту між Грузією і Південною Осетією.

П'ятиденна російсько-грузинська війна в Південній Осетії також показала, що офіційний Кремль, скориставшись визнанням незалежності Косова державами Заходу, розпочав матеріалізацію доктрини В. Путіна, в основі якої повернення Росії статусу одного з світових лідерів. Саме Косово стало тим прецедентом, який використовується сьогодні російським керівництвом для того, щоб на євразійському просторі утвердити нову модель скасування низки міжнародних домовленостей.

Визнання незалежності Абхазії й Північної Осетії Росією фактично руйнує Гельсінкські домовленості, в основі яких — визнання непорушності кордонів в Європі. Свідченням цього є відома позиція ОБСЄ — інституції створеної під час Гельсінкського процесу — згідно з якою

винними в російсько-грузинському протистоянні в Південній Осетії визнано обидві сторони. Це означає, що вкотре перемогла Realpolitik, її жертвою цього разу стало не лише brutальне порушення Гельсінкських домовленостей в цілому, а й державного суверенітету і територіальної цілісності Республіки Грузія, зокрема.

Аналіз причин російсько-грузинського протистояння в Південній Осетії вкотре підтвердив аксіоматичне твердження, що міжетнічні конфлікти часто провокуються саме зовнішніми силами імперського зразка й набувають неабияких масштабів внаслідок їхнього втручання у локальні суперечки. Ці сили мають власні інтереси та зацікавлені в поглибленні конфліктних ситуацій за схемою «поділяй і володарюй!». Влагодження спонтанних міжетнічних суперечок безболісніше за умов відповідної роботи міжнародних механізмів безпеки і взаємної толерантності сторін. Домінування в регіоні лише однієї держави може лише провокувати різні конфлікти, тоді як дійсна стабільність формується швидше в ситуації балансу різних геополітичних сил.

Нагірнокарабаська проблема. Нагірнокарабаський конфлікт — це територіальний конфлікт між Азербайджаном з одного боку та його автономією Нагірним Карабахом і Вірменією — з іншого. Предметом конфлікту є територія Нагірного Карабаху, на якій мешкають переважно вірмени. Конфлікт призвів до поляризації позицій сусідніх держав довкола нього і став джерелом загрози регіональній безпеці Кавказу і всього Середнього Сходу.

Коріння вірмено-азербайджанського протистояння за Нагірний Карабах сягає початку XIX ст., коли Росія захопила землі, які даний час є територією Вірменії і Азербайджану, в тому числі й Карабаське ханство, що перейшло з-під контролю Ірану під владу Росії за Гюлістанським договором 1813 р.

Особливої гостроти вірмено-азербайджанське протистояння щодо належності Карабаху набуло під час першої спроби об'єднання Азербайджану, Вірменії та Грузії у складі Закавказької федерації навесні 1918 р. Федерація, що проіснувала до 26 травня 1918 р., розпалася головним чином через те, що вірменська влада висунула територіальні претензії до сусідів: на Джавахетський район Грузії (досі в основному населений вірменами) і на Карабах, Зангезур, Нахічевань — в Азербайджані.

Після встановлення радянської влади в Закавказзі у 1920–1921 рр. боротьба за Карабах перемістилася з військової у політичну площину. Спочатку більшовицький уряд Росії спонукав Ревком Азербайджану ухвалити в грудні 1920 р. постанову, за якою Карабах, Зангезур і Нахічевань переходили під вірменський контроль, проте лідер радянського Азербайджану Н. Наріманов відмовився виконувати це рішення. У бе-

резні 1921 р. до тексту «Договору про братерство і дружбу» між Радянською Росією й Туреччиною увійшло положення, за яким Нахічевань і Карабах мали перейти під контроль Азербайджанської СРР.

Остаточно азербайджансько-вірменське розмежування закріпив Декрет від 7 липня 1923 р., підписаний в Баку. У серпні 1923 р. адміністративний центр Нагірного Карабаху було перенесено з Шуші до Степанакерта, а в листопаді 1924 р. відбулося офіційне проголошення НКАО. З часом Нагірний Карабах був відділений від Вірменії Лачинським коридором, що територіально увійшов до Азербайджану.

У наступні роки вірменська еліта неодноразово прагнула спонукати політичне керівництво СРСР передати Карабах Вірменській РСР, однак розформування у 1936 р. Закавказької Федерації і створення трьох союзних республік призвели до остаточного відділення НКАО від Вірменії.

Від 1987 р. у Вірменії став посилюватись рух за об'єднання НКАО і Нахічевані з Вірменською РСР. У серпні 1987 р. Академія Наук Вірменської РСР направила до Москви петицію з проханням передачі НКАО і Нахічевані Вірменії, хоч за переписом населення 1979 р. в Нахічевані мешкало 97% азербайджанців. Відсутність будь-якої відповіді на петицію з Москви сприяла поширенню в Єревані чуток про неминучу передачу НКАО і Нахічевані Вірменії та насильницькому витісненню азербайджанців з Вірменії.

11 лютого 1988 р. в НКАО відбулася демонстрація протесту проти культурної і економічної політики офіційного Баку, а 20 лютого Рада народних депутатів НКАО ухвалила резолюцію щодо клопотання перед Верховними Радами Вірменської РСР, Азербайджанської РСР і СРСР про передачу області зі складу Азербайджану до складу Вірменії.

Цей крок призвів до ескалації конфлікту в Нагірному Карабасі й довкола нього та початку збройної фази конфронтації. Обидві сторони розпочали формування бойових загонів, придбання озброєнь і військової техніки. Азербайджан вдався до економічної блокади Нагірного Карабаху. У відповідь 1 грудня 1990 р. Верховною Радою Вірменської РСР було прийнято рішення про створення єдиної Вірменської Республіки, до складу якої в односторонньому порядку включено Нагірний Карабах.

Із розпадом СРСР конфлікт фактично перетворився з внутрішнього міждержавного на міждержавний — між Азербайджаном і Вірменією. На початку 1992 р. азербайджанська армія розгорнула наступ на півночі Нагірного Карабаху, але, незважаючи на чисельну та технічну перевагу, не змогла досягти значних успіхів. У відповідь армія Нагірного Карабаху та з'єднання збройних сил Вірменії розгорнули контрнаступальну операцію на південному напрямку, захопили Лачинський коридор, що

з'єднував територію Вірменії з територією Нагірного Карабаху та стратегічно важливий вузол Шуші. У жовтні 1993 р. вірменські сили завдали азербайджанській армії нової поразки і захопили шість адміністративних районів (25% території Азербайджану) з містами Фізулі та Кельбаджар. 700 тис. азербайджанців стали біженцями.

18 лютого 1994 р. у Москві міністрами оборони Азербайджану й Вірменії за посередництва міністра оборони Росії було підписано Протокол про повне припинення вогню та воєнних дій та досягнуто згоди щодо розведення військ ворогуючих сторін. Проте в подальшому, попри неодноразові зустрічі президентів Азербайджану і Вірменії, а також те, що до урегулювання конфлікту долучились ООН і ОБСЄ (так звана Мінська група), а співголовами на переговорному процесі щодо статусу НКР стали РФ, США і Франція, жоден із запропонованих посередниками планів поетапного досягнення миру до врегулювання конфлікту не привів.

У геополітичному сенсі масштаби конфлікту між двома республіками Південного Кавказу — Азербайджаном і Вірменією — виходять далеко за межі регіону. Від його остаточного врегулювання залежить не тільки атмосфера взаємної довіри кавказьких держав, а й економічні та політичні інтереси країн, які шукають можливості активізувати політику в регіоні.

Геополітичне значення нагірнокарабаської проблеми останнім часом зросло у зв'язку з відкриттям значних покладів вуглеводневого палива в Каспійському регіоні та проектами прокладання стратегічних транспортних магістралей, безпосередньо наближених до зони конфлікту. Тілюче міжетнічне протистояння негативно впливає на перспективи розвитку економіки країн регіону та на загальну ситуацію європейської безпеки і стабільності. Україна як потенційний споживач і країна — транзитер каспійських енергоресурсів життєво зацікавлена у включенні до регіональних програм розбудови оптимальних транспортних маршрутів для споживання і транспортування ресурсів за межі регіону.

Нагірний Карабах проголосив незалежність у 1991 р. — згідно з результатами референдуму, проведеного за законами ще чинного тоді СРСР, але це не було визнано керівництвом Азербайджану. В результаті збройного конфлікту, що тривав близько трьох років, Азербайджан втратив майже 20% території (Нагірний Карабах і сім прилеглих до нього районів — Лачин, Кельбаджар, Агдам, Фізулі, Джебраїль, Губадли та Зангілан). Понад 300 тис. азербайджанців змушені були залишити місця свого постійного проживання. У травні 1994 р., за згодою конфліктуючих сторін та за посередництва Росії, було укладено договір про припинення бойових дій.

Влітку 1997 р. так звана Мінська група ОБСЄ, представлена Росією, США і Францією, запропонувала взяти за основу для подальших переговорів пакетний варіант врегулювання конфлікту, яким передбачався відхід нагірнокарабаських збройних сил до територіальних кордонів автономії та повернення до вимог адміністративного статусу 1988 р. Ця пропозиція була рішуче відхилена Вірменією і Карабахом з огляду на відсутність, на їх думку, правових гарантій для етнічних вірменів, які мали б перейти під юрисдикцію Азербайджану.

Радикальні політичні сили Нагірнокарабаської Республіки (НКР), Вірменії та впливової вірменської діаспори розгорнули кампанію жорсткої критики цього варіанта, внаслідок чого пішов у відставку президент Вірменії Л. Тер-Петросян і до влади прийшов экс-президент НКР Роберт Кочарян — активний прихильник відокремлення Нагірного Карабаху від Азербайджану. Переговорний процес зайшов у глухий кут, оскільки жодна із сторін не бажала йти на будь-які принципи поступки.

Вірменія взяла на себе значний тягар обов'язків щодо надання військової та економічно-фінансової допомоги самопроголошеній НКР. Ігноруючи рішення міжнародних інститутів безпеки, Вірменія, Отже, опинилася у стані відносної ізоляції від країн регіону, що не сприяє її економічному розвитку та створенню систем регіональної стабільності. Більше того, на невизначені строки загальмовано включення Вірменії в систему світової економіки шляхом участі в масштабних міжнародних економічних і транспортних проектах.

На поліпшення ситуації не вплинула і певна активізація економічного співробітництва Вірменії з Іраном, щодо якого діють санкції США. Від свого стратегічного партнера — Росії, Вірменія надто віддалена і фактично не має з нею прямих шляхів сполучення. В пошуках виходу з ізоляції Єреван значно розширив спектр дипломатичних контактів як в рамках двосторонніх відносин з Вашингтоном і Парижем, так і у відносинах з міжнародними європейськими організаціями, насамперед з Європейським союзом і Радою Європи.

У Вірменії розуміють, що досягнення миру відкриє кордони з Туреччиною та Азербайджаном, а це дасть можливість Вірменії взяти участь у вигідних транспортно-енергетичних проектах. За заявою экс-керівника МЗС Вірменії В. Осканяна, Єреван розраховує на позитивний вплив Туреччини в регіоні за умови, що Анкара відмовиться пов'язувати нормалізацію вірменсько-турецьких відносин з врегулюванням Нагірнокарабаського конфлікту. Єреван категорично виступив проти «плану Гобла», побудованому на обміні територіями, про що офіційно висловлювалися Р. Кочарян і керівники всіх парламентських фракцій і груп парламен-

ту Вірменії, вважаючи неприйнятною зміну територіальної цілісності республіки.

Нагірно-Карабаська Республіка (НКР) фактично ізольована від участі у переговорному процесі. Її інтереси на міжнародній арені обстоює уряд Вірменії. НКР дотримується позиції, згідно з якою угода з врегулювання конфлікту може бути досягнута тільки в рамках загально-регіональної системи безпеки, до того ж за участі всіх країн регіону. Так, у відповідь на пропозиції президента Азербайджану Г. Алієва щодо підписання Пакту безпеки і співробітництва на Південному Кавказі та Р. Кочаряна щодо створення загальнокавказької регіональної системи безпеки, влада Нагірного Карабаху заявила про можливість підписання Пакту лише за умови всеосяжної мирної угоди. Вони вважають неможливим створення системи регіональної безпеки без залучення до неї Нагірного Карабаху та Ірану як складових військово-політичного балансу в регіоні. Зокрема, керівник МЗС НКР заявляв, що НКР ніколи не відмовиться від наявності власних збройних сил з огляду на необхідність захищати власні інтереси в регіоні. Крім того, влада НКР вважає за необхідне значно активізувати відносини з Росією і домогтися участі представників Нагірного Карабаху у вірменсько-азербайджанських переговорах з мирного врегулювання.

Азербайджан у цілому дотримується позиції збереження територіальної цілісності країни в кордонах 1988 р., але не проти надання Нагірному Карабаху широких прав автономії. У той же час тривала антивірменська політика, яка проводилася офіційним Баку, створила ситуацію, за якою Нагірний Карабах психологічно не готовий на будь-які поступки. З іншого боку, Баку розглядає перспективу обміну «географічних коридорів» між Вірменією та Азербайджаном (Нагірним Карабахом та Нахічеванню) як можливий варіант врегулювання.

Російська Федерація залишається традиційним партнером Вірменії, в якій і зараз розквартировано не менш ніж 20 тис. воєнків російської 4-ї армії. З боку РФ надається значна військово-технічна допомога Вірменії. Питання Нагірного Карабаху для РФ набуває більш широкого, регіонального значення, оскільки безпосередньо стосується майбутнього вірменсько-російських відносин і посилення впливів Москви на Кавказі. Росія має свої особливі інтереси в Транскавказькому регіоні, які полягають у тому, щоб зберегти політичне, економічне та військове домінування в Закавказзі, максимально узгодити зовнішню політику закавказьких держав з інтересами Росії і не допустити посилення в цьому регіоні ролі третіх країн (передусім Туреччини, США та країн Заходу).

Росія намагається розглядати питання нагірнокарабаського врегулювання у більш широкому геополітичному контексті, пов'язуючи його

із загальними процесами, що відбуваються на Північному Кавказі й у СНД. Так, за оцінками аналітиків російського Інституту Європи, метою Росії є не стільки напрям та маршрут експортних нафтопроводів, скільки сама нафта (конкурентна російській) як незалежне фінансове джерело для Азербайджану, Казахстану і Туркменістану.

Москва активно підтримує позицію Вірменії, оскільки перехід (за планом обміну територіями) південної частини Вірменії під юрисдикцію Азербайджану або під контроль міжнародних миротворчих сил остаточно закриває для Росії вихід у регіон Південного Кавказу та Середнього Сходу. Тому несприйняття Єреваном варіанта територіального обміну між Вірменією та Азербайджаном підтримуватиметься Росією і, можливо, Іраном.

Територіальний обмін позбавляє Вірменію географічного зв'язку з Іраном, який вже неодноразово пропонував розпочати будівництво газопроводу Вірменія–Іран, і є загрозою остаточної політичної ізоляції Ірану на рівні регіону, в тому числі через його політичне протистояння Анкарі. Незважаючи на те, що Тегеран не бере безпосередньої участі в переговорному процесі, Єреван економічно зацікавлений у збереженні прямого виходу до території Ірану, як і в позитивній динаміці двосторонніх відносин.

США мають певні регіональні переваги порівняно з РФ, зумовлені більшим ступенем їх впливу на політичну ситуацію в країнах Південнокавказького регіону, що визначається здебільшого економічними чинниками. Економічними інтересами пояснюється особливо активна роль і категоричність позиції Вашингтона в переговорному процесі щодо врегулювання Нагірнокарабаського конфлікту відповідно до плану, розробленого американською стороною. З вирішенням цієї проблеми Вашингтон пов'яже майже всі великі економічні проекти як у регіоні, так і в самій Вірменії.

В основі висунутого Заходом «плану Гобла» щодо врегулювання Нагірнокарабаського конфлікту шляхом обміну територіями лежить ідея безпосереднього географічного зв'язку між Вірменією і Нагірним Карабахом, з одного боку, Азербайджаном і Нахічеванню – з другого. Для США варіант обміну територіями є найбільш прийнятним, оскільки територіальне зближення по лінії Азербайджан–Нахічевань–Туреччина означає втрату сухопутного кордону між Вірменією та Іраном. Баку розглядає перспективу обміну «географічними коридорами» між Вірменією та Азербайджаном (із Нагірним Карабахом і Нахічеванню) як можливість досягти найбільшого успіху. Москва ж підтримує Вірменію, яка прагне до збереження офіційно наявного державного кордону.

Під час неформальної зустрічі керівників країн – членів СНД в Ялті

(серпень 2000 р.) відбулися, зокрема, переговори президента України з Президентами Азербайджану та Вірменії, на яких, серед інших, порушувалось і питання щодо шляхів врегулювання Нагірнокарабаського конфлікту. Участь України у врегулюванні конфлікту між Азербайджаном і Вірменією у Нагірному Карабасі має розглядатися насамперед як у контексті її більшого включення до процесів формування регіональної стабільності. Негативні тенденції та процеси в регіоні створюють низку загроз у сфері міжнародної та регіональної безпеки – посилюються потоки міграції, торгівлі зброєю, зростають криміногенні чинники, міжнародний тероризм тощо. З іншого боку, відмежованість України та пасивність її політики в регіоні означали б для неї втрату її можливостей як впливової регіональної держави.

Українська позиція з нагірнокарабаського врегулювання спирається на відповідні документи ОБСЄ. Україна дотримується принципу територіальної цілісності Азербайджану, але наполягає і на дотриманні прав етнічних меншин на його території, зокрема – вірменської в межах Нагірнокарабаської автономії, статус якої має визначитися за погодженням усіх сторін конфлікту. Для спостереження за дотриманням прав національних меншин можуть бути створені міжнародні комісії під егідою ОБСЄ з відповідними повноваженнями та правом порушувати питання щодо санкцій в разі недотримання законності.

Участь України у врегулюванні конфлікту насамперед має визначитися переговорами зі своїм стратегічним партнером – Азербайджаном, але також і за згоди Вірменії. Зацікавленість Азербайджану в українських товарах та політичній підтримці України є досить вагомим чинником посилення співпраці двох країн.

Завдання для самоконтролю

1. З'ясуйте місце Закавказького регіону в сучасних геополітичних концепціях.
2. Охарактеризуйте участь країн Південного Кавказу в регіональних геополітичних структурах.
3. Як міжетнічні конфлікти та сепаратистські рухи впливають на вироблення геополітичної і зовнішньополітичної стратегії Республіки Грузія?
4. Охарактеризуйте геополітичну складову Нагірнокарабаського конфлікту.

Розділ 7. ГЕОПОЛІТИЧНА ОРІЄНТАЦІЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА АЗЕРБАЙДЖАНУ, ВІРМЕНІЇ Й ГРУЗІЇ

Геополітичне середовище і зовнішня політика Азербайджану.

Азербайджан є своєрідним унікалом в мусульманському світі, адже тільки в цій країні відокремлення церкви від держави не викликає суперечок, західна орієнтація базується на політичному консенсусі, досягнутому правлячою елітою, основними опозиційними партіями та народом, міжнародні нафтові компанії по-справжньому популярні, а відносини з Ізраїлем — теплі. Тут вітають присутність військ НАТО і США, а участь в антитерористичній коаліції вважають захистом національних інтересів. Усі ці характеристики є відмінною рисою Азербайджану, тюркської країни, населення якої становить лише вісім мільйонів жителів за загальної чисельності мусульман у світі понад мільярд.

У геополітичному сенсі Азербайджан є унікальним коридором до каспійських нафти та газу, а також надає силам коаліції, які очолюють США, доступ до Близького Сходу та Центральної Азії. Тому Заходу стратегічно й економічно дуже важливо допомогти Азербайджану стати прикладом успіху мусульманської держави. Хоча є всі передумови для успіху, внутрішні та зовнішні перешкоди на шляху до його досягнення викликають серйозну стурбованість. Особливо це стосується проблеми дотримання демократичних виборчих процедур, адже ні «передача президентської влади у спадок» від Г. Алієва до його сина І. Алієва, що сталася 2003 р., ні парламентські вибори 6 листопада 2005 р. не можуть вважатися чесними і прозорими, а їх результати несфальсифікованими.

Західні партнери Азербайджану готові закрити очі на окремі порушення демократичних процедур, адже країна справді потребує сильної центральної влади. Коли Г. Алієв у 1993 р. прийшов до влади, Азербайджан перебував у цілковитій руїні. Країну розривали конфліктуючі озброєні угруповання, одну п'яту території захопили вірменські сили, на північному та південному кордонах (із Росією та Іраном, відповідно) панували сепаратистські настрої.

Г. Алієв, колишній генерал КДБ СРСР, зумів відновити центральну владу. Він пережив кілька змов і замахів, він політично і стратегічно зорієнтував Азербайджан на Захід, висунув кілька великомасштабних

проектів з розробки та транспортування каспійських нафти й газу і приєднався до очолюваної американцями антитерористичної коаліції.

Три головні опозиційні партії також дотримуються прозахідного курсу, але найбільші їх труднощі у тому, що перебуваючи у 1992–1993 рр. при владі, вони її не лише не втримали, а й асоціюються з розрухою, що панувала у країні в ті роки.

Крім проблем з демократією, Азербайджан має вжити дієвих заходів до повернення шести районів, окупованих вірменськими збройними силами з 1993 р. Багаторічні зусилля ОБСЄ не увінчалися будь-яким успіхом у вирішенні азербайджансько-вірменського конфлікту. Для вирішення цих проблем Азербайджан потребуватиме підтримки Заходу, який допоможе йому впоратися із розвитком промисловості, вирішенням конфлікту з Вірменією та створенням державних інститутів. Усе це сприятиме досягненню головного державного завдання — інтеграції із західним світом.

Основні контури зовнішньої політики Азербайджану окреслилися у процесі становлення національної незалежності, що був надто непростим порівняно з більшістю країн СНД. Окрім політичних та економічних труднощів перехідного періоду, Азербайджан програв війну і пережив декілька переворотів та їх спроб. Загалом процес становлення державної незалежності Азербайджану більшістю населення країни кваліфікується як прагнення позбутися колоніальної спадщини. У даному контексті найважливішою функцією зовнішньої політики вважається сприяння зміцненню незалежності і суверенітету держави Азербайджан.

Головними загрозами азербайджанській незалежності вважаються Нагірнокарабаський конфлікт, наслідком якого стали поразка і втрата Азербайджаном близько 20% своєї території, а також вразливе геополітичне і геостратегічне становище країни. Адже Азербайджан це єдина країна, що має спільний кордон з такими геополітичними потугами як Росія, Іран і Туреччина. Володіючи значними запасами нафти і газу в Каспійському морі, Азербайджан є об'єктом конкуренції за вплив на нього, як серед великих регіональних, так і позарегіональних держав (переважно західних), що зацікавлені дістати доступ до каспійських енергетичних ресурсів.

У зовнішній і зовнішньоекономічній політиці Азербайджан прагне перетворити свої геополітичні мінуси на переваги, зокрема, заручитись політичною і економічною підтримкою Туреччини і Заходу, аби збалансувати загрозу своєму суверенітету з боку Росії і, меншою мірою, Ірану. Важливим елементом такої політики є прискорена розробка нафто- і газових ресурсів для заохочення економічного інтересу до Азербайджанської Республіки з боку світового співтовариства, а особливо тих країн,

енергетичні компанії яких беруть безпосередню участь в освоєнні багатючих нафтових і газових родовищ Азербайджану.

Щодо азербайджансько-російських відносин, то з часу розпаду СРСР вони складаються непросто, не в останню чергу через те, що в азербайджанському суспільстві Росія все ще сприймається країною, що має намір відновити своє колишнє домінування на Кавказі в цілому і в Азербайджані зокрема. Напруга в двосторонніх стосунках зберігається з декількох причин. По-перше, багато азербайджанців вважає, що питання Карабаху це не конфлікт між Азербайджаном і вірменами Карабаху і навіть не міждержавна азербайджано-вірменська суперечка, а війна, яку проти Азербайджану веде Росія, щоб перешкодити утворенню сильної незалежної Азербайджанської держави і повернути її до сфери свого впливу і контролю. Ця суспільна думка ґрунтується на російському бажанні розмістити в Азербайджані свої військові бази і направити російських прикордонників для охорони азербайджанських кордонів з Іраном і Туреччиною.

По-друге, Азербайджан підозрює (до речі, небезпідставно) РФ у прихованому постачанні зброї одному з учасників Нагірнокарабаського конфлікту — Вірменії. По-третє, позиція зайнята Росією щодо юридичного статусу Каспійського моря, однозначно спрямована на забезпечення контролю за нафтовим експортом з Азербайджану, оскільки спрямувати значну його частину через територію своєї держави російському керівництву не вдалося.

Суперечливою у двосторонніх відносинах залишається й роль СНД на пострадянському просторі, що її функціонування офіційний Баку кваліфікує як засіб відновлення російського впливу на колишні республіки СРСР і як об'єднання, не здатне стати співдружністю справді рівних суверенних держав. Саме тому Азербайджан з 1997 р. бере активну участь у роботі ГУАМ — утворення пострадянських держав, що прагнуть вийти з-під опіки Росії. Баку розглядає ГУАМ як ще один інструмент впливу на вирішення проблеми територіальної цілісності країни. Про це, зокрема, засвідчують результати бакинського саміту ГУАМ (18–19 червня 2007 р.), під час якого азербайджанське керівництво вперше отримало публічну підтримку своїх дій зі «збирання земель» від найбільшого учасника об'єднання — України. Президент України В. Ющенко назвав політику Вірменії у Карабасі «окупаційною» і висловив готовність відправити український миротворчий контингент до зони азербайджансько-вірменського конфлікту.

В лютому 1999 р. Азербайджан вийшов із Договору про колективну безпеку СНД, а в листопаді — на стамбульському саміті ОБСЄ підписав

пакет угод про будівництво нафтопроводу Баку—Джейхан, альтернативного російським маршрутам транзиту нафти в регіоні.

Не схвалює Росія і переведення на рівень стратегічних азербайджансько-американських відносин, а також те, що напередодні візиту І. Алієва до США (квітень 2006 р.) Азербайджан було названо «ісламським союзником» США. Раніше ним вважалася лише Туреччина.

Утім, саме Баку є тією точкою дотику на Південному Кавказі, в якій позиції Москви і Вашингтона у багатьох аспектах збігаються. І США, і Росія зацікавлені в стабільному, модернізованому, світському Азербайджані. Для Білого дому, як і для Кремля значно більше важить передбачуваність режиму, аніж проблеми демократизації внутрішньополітичного життя в країні.

Особливе незадоволення Кремля викликають «особливі відносини» (енергетичне партнерство, спільні транспортні проекти) між Азербайджаном і Грузією, що взяла курс на євроатлантичну інтеграцію і прагне позбутися російської імперської спадщини. Саме розвиток азербайджансько-грузинських взаємин став головною причиною охолодження відносин Москви й Баку наприкінці 2006 — на початку 2007 р. На відміну від грузинського президента М. Саакашвілі, І. Алієв не пішов шляхом поглиблення розколу у взаєминах з Росією. В березні 2007 р. азербайджанський лідер відвідав з неофіційним візитом Москву і на зустрічі зі своїм російським колегою В. Путіним наголосив на тому, що попри політизацію Кремлем проблеми ціни на природний газ у відносинах з пострадянськими державами і критику такої політики офіційним Баку, Азербайджан цінує добросусідські взаємини з Росією.

Є розбіжності між Москвою й Баку й у питанні російсько-вірменського стратегічного союзу, наявності якого пояснюється неучасть Азербайджану в ОДКБ і його членство в ГУАМ. Військову присутність Росії у Вірменії (особливо після виведення російських частин з Грузії, що передислоковуються до Вірменії) лідери Азербайджану розцінюють як привід для ймовірної ескалації вірменсько-азербайджанського протистояння.

І все ж, незважаючи на принципові розбіжності щодо окремих політичних і економічних питань двосторонніх взаємин, Росія й Азербайджан мають значний потенціал для розвитку партнерства, в чому, передусім, зацікавлена численна азербайджанська діаспора в Росії. Цей чинник справив свій вплив і на припинення неофіційної підтримки Азербайджаном руху за незалежність Республіки Ічкерія, що мала місце упродовж 1990-х рр., і залучення російських компаній до участі в енергетичних контрактах. Усе це, на думку Баку, призвело до окремих

змін у ставленні Кремля до проблеми врегулювання конфлікту в Нагірному Карабасі.

Взаємини Азербайджану з Іраном певним чином є дзеркальним відтворенням його відносин з Росією, адже Іран досі сприймається азербайджанцями як колоніальний сюзерен і потенційний регіональний гегемон. Тож низка питань створює певну напругу у двосторонніх стосунках. Серед них — питання культурних і мовних прав азербайджанців, що мешкають в Ірані (за останніми даними їх налічується близько 11 млн осіб); ісламський характер Іранської держави та її керівництва, що сприяє посиленню радикальної ісламської опозиції в Азербайджані (у 1997 р. четверо лідерів Ісламської партії Азербайджану були засуджені за шпигунську діяльність на користь Ірану і отримання коштів для підривної роботи); провірменська позиція Ірану в Карабаському конфлікті; питання правового статусу Каспійського моря, в якому позиція Ірану практично збігається з російською. Ці чинники зробили неможливим гіпотетичне стратегічне партнерство Азербайджану й Ірану в регіоні.

Сприяли загостренню відносин між двома країнами окремі безпідставні заяви азербайджанських політиків та історична пам'ять. Адже до першої половини XIX ст. Азербайджан був частиною Перської імперії. Відособлення великої за площею частини імперії, яку сьогодні ми знаємо як Азербайджан, змусило іранських політиків бути обережнішими у взаєминах зі своїм північним сусідом. Іран, відчуваючи потенційну загрозу сепаратизму в своїх азербайджанських провінціях, а також пам'ятаючи події 1918 і 1945 рр., коли іранські азербайджанці прагнули вибороти незалежність, вважає саме існування Азербайджану стратегічною загрозою. Особливо напруженими відносини з Іраном стали в 1992–1993 рр. Цьому сприяли заяви президента Азербайджану Абульфазз Ельчібея, який неодноразово наголошував на необхідності об'єднання азербайджанців двох країн під зверхністю офіційного Баку і всіляко підтримував партнерські стосунки з Туреччиною, називаючи себе «солдатом Атаюрка».

Непрості політичні стосунки двох держав не заважають взаємовигідним економічним, про що свідчить участь іранських компаній в кількох міжнародних консорціумах, що беруть участь в розробленні ресурсів нафти і газу в Азербайджані, а під час першої війни РФ в Чечні у 1994 р., коли було закрито російський кордон з Азербайджаном, Іран став найбільшим торговельним партнером Азербайджану.

Найближчим союзником Азербайджану традиційно вважається Туреччина. Підтвердження цьому знаходимо й у підтримці Туреччиною азербайджанської позиції у Карабаському конфлікті, і в тому, що Азер-

байджан віддає перевагу турецькій моделі розвитку, зорієнтованій на побудову ринкової економіки і світської демократії. Саме Туреччина має перетворитися, на думку азербайджанської політичної еліти, на країну, через територію якої будуть проходити усі найважливіші маршрути транспортування енергоносіїв з Азербайджану на західні ринки.

Динамічно розвиваються азербайджансько-грузинські міждержавні відносини. На сьогодні Грузія надає Азербайджану найкращі можливості для енергоекспорту на Захід, минаючи Росію. Політично обидві країни стурбовані амбіціями Росії, що також зближує їх позиції і щодо СНД, і стосовно в участі в регіональних об'єднаннях на кшталт ГУАМ.

Стосунки з Вірменією мають лише одну серйозну проблему — нагірнокарабаську, але без її врегулювання годі вести мову про взаємовигідну економічну співпрацю двох держав чи про спільні зусилля усіх пострадянських держав Закавказзя — Азербайджану, Вірменії і Грузії, у обстоюванні суверенітету і національної незалежності.

Оцінюючи зовнішню політику Азербайджану в цілому, слід зазначити, що за доби президента Г. Алієва (1993–2003) проводилася політика співробітництва в рамках СНД при розбудові відносин з країнами Заходу та Туреччиною, робилися спроби активізувати відносини з Росією, заохотивши її до активнішого розв'язання проблеми Нагірного Карабаху. Задля цього Г. Алієв брав активну участь в роботі створеної у червні 2000 р. «Кавказької четвірки» — регулярного зібрання лідерів трьох держав Закавказзя та Росії, що відбувається напередодні самітів СНД для обговорення й вирішення болочих проблем регіону.

Важливим напрямком зовнішньої політики Азербайджану є її економічна складова. У 1994 р. Азербайджанська Республіка уклала з провідними нафтовими компаніями світу так званий «Контракт століття» — угоду про розвідку, розробку і розподіл видобутку нафти на родовищах «Азери», «Гюнешли», «Чіраг» в азербайджанському секторі Каспійського моря. А вже у квітні 1999 р. за ініціативи уряду Г. Алієва було введено в дію новий нафтотранспортний маршрут Баку–Супса, яким експортуються на світові ринки значні обсяги азербайджанської нафти. Відкриття нового незалежного залежності Азербайджану від нафтотранспортних маршрутів, контрольованих Росією і дозволяє активізувати власну політику у нафтовій сфері.

У листопаді 1999 р. під час Стамбульського саміту ОБСЄ за ініціативи Г. Алієва було підписано пакет угод стосовно будівництва через територію Грузії й Туреччини Основного експортного трубопроводу (ОЕТ) Баку–Тбілісі–Джейхан (БТД). Цей трубопровід забезпечує надходження азербайджанської нафти до великого порту в басейні Середземного моря і, отож, відкриває широкі можливості для транспортування її на світові

ринки. Водночас він дозволяє вирішити численні екологічні проблеми, пов'язані з транспортуванням нафти через Чорноморські протоки.

У липні 2006 р. лідери Азербайджану, Грузії та Туреччини офіційно відкрили трубопровід Баку—Тбілісі—Джейхан, що дозволяє транспортування нафти на західні ринки в обхід Росії та Ірану. Трубопровід, будівництво якого коштувало 4 млрд дол. США, перекачуватиме нафту з регіону Каспійського моря до середземноморського турецького міста Джейхан. Звідки її танкерами транспортуватимуть до «голодних» на енергоресурси західних ринків.

Введення в експлуатацію нафтопроводу має велике геостратегічне значення, позаяк послаблює енергетичну владу Росії щодо нафтового експорту до колишніх радянських республік, обходить американського противника Іран і зменшує залежність Заходу від поставок сировини з Близького Сходу. В привітанні президента США Дж. Буша з нагоди відкриття трубопроводу, особливо наголошувалося на тому, що це «визначне досягнення, яке відкриває нову еру», і є критично важливим для того, щоб «забезпечити енергетичну безпеку і розширити регіональне співробітництво».

Наразі, цей один з найдовших у світі трубопроводів, протяжністю понад 1774 км, від Азербайджану до Туреччини через Грузію, перетинає ріки й гори на висоті понад 2800 м. Проект вдалося реалізувати попри неперекритий скепсис на початкових фазах його планування, викликаний міркуваннями про його високу вартість та складні умови для будівництва. Прем'єр-міністр Туреччини Реджеп Таїп Ердоган назвав трубопровід «Шовковим шляхом XXI століття», підкресливши, що він сприятиме підвищенню економічного розвитку, співробітництва і стабільності в регіоні, котрий свого часу був кордоном «холодної війни» між НАТО і Радянським Союзом», і «відіграватиме роль моста між країнами-виробниками та країнами-споживачами». «Із цим проектом пов'язані очікування на забезпечення світового ринку, енергетичні потреби якого до 2030 р. збільшаться на 60%», — сказав турецький прем'єр.

У 2006–2007 рр. по магістралі БТД експортувалося до 500 тис. барелів нафти на добу, на повну потужність — 1 млн барелів на добу, або 50 млн т на рік — БТД вийшов у 2009 р. Введення в дію трубопроводу БДТ має важливе геополітичне значення, позаяк значно послаблює енергетичну залежність Азербайджану і Грузії від Росії, відтак сприяє тіснішій співпраці з США.

Важливим чинником енергетичної незалежності Азербайджану є й збільшення видобутку природного газу. Перспективна газоконденсатна структура Шах-Деніз на шельфі Каспію була відкрита 1976 р., але за наявності гігантських родовищ Західного Сибіру її розвідка та розробка

були визнані недоцільними. Активна розвідка родовища розпочалася у 1996 р. після підписання контракту з консорціумом іноземних компаній (азербайджанська частка у консорціумі становить 10%). Реалізація проекту здійснюється дещо відособлено від інших проектів газової галузі Азербайджану, що зумовлено його експортною спрямованістю — на Туреччину, далі — до Греції, а можливо, й до інших країн Європи, насамперед до Італії.

На першому етапі реалізації проекту Азербайджан, Грузія та Туреччина домовилися про постачання 178 млрд кубометрів газу з родовища Шах-Деніз. Видобуток газу розпочався в середині 2006 р. і на перших порах становитиме 8,1 млрд кубометрів на рік, надалі планується його збільшення до 16 млрд. Постачання газу здійснюється Південно-Кавказьким газопроводом (Баку—Тбілісі—Ерзерум). «Слабким місцем» азербайджанського газу може стати його ціна — як відомо, морський видобуток значно дорожчий, ніж на суходолі. Зокрема, у 2006 р. вартість азербайджанського газу на кордоні з Туреччиною становила близько 100 дол. за 1000 кубометрів. Це значно ускладнює конкуренцію з іранським газом, ціна якого на кордоні з тією ж Туреччиною є дещо меншою, порівняно з азербайджанським. Крім того, Іран постачає газ для Нахічеванської автономії Азербайджану, що через Нагірнокарабаський конфлікт не має кордонів з Азербайджаном.

Серед пріоритетних напрямів зовнішньої політики Азербайджану — розвиток співпраці з європейськими та євроатлантичними структурами. Зокрема, у другій половині 1990-х рр. Азербайджан уклав угоду про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом та угоду про співпрацю з НАТО у рамках Ради Євроатлантичного партнерства за програмою «Партнерство заради миру».

Г. Алієв був одним з найпалкіших прибічників ідеї створення у рамках СНД окремої організації для співробітництва пострадянських держав поза російським контролем — ГУАМ (1997 р.). Активно сприяв зміцненню відносини з Україною, прагнучи створення міжнародно-політичної противаги впливам Росії у межах СНД. Введений в дію нафтопровід Баку—Супса має велике значення й для України, оскільки якісна азербайджанська нафта може поставлятися танкерами до Одеси й інших українських портів. Аналогічне значення має й робота поромної переправи Поті—Іллічівськ, яка відкрилась у квітні 1999 р. і здатна забезпечити участь України у програмах розвитку транспортних шляхів між Європою та Азією. Саме Г. Алієв 16 березня 2000 р. поставив свій підпис під азербайджансько-українським Договором про дружбу, партнерство і співробітництво.

У світлі значних порушень, зафіксованих міжнародними спосте-

рігачами на парламентських виборах 2005 р. в Азербайджані, перед владою України постала дилема — принциповість чи прагматизм, що вирішилася на користь останнього. Це означає, що, як і для політичної еліти країн Заходу, для влади України визначальним у виробленні офіційної позиції стосовно Азербайджану є питання каспійської нафти: у Києві сподіваються з допомогою Баку вирішити проблему диверсифікації джерел енергоносіїв, а також наповнення нафтопроводу Одеса—Броди—Плоцьк—Гданськ. Не останню роль відіграє те, що для офіційного Баку наша країна цікава насамперед у контексті зовнішньополітичної підтримки у вирішенні проблеми Нагірного Карабаху. Крім того, для України сьогодні важливо зберегти Азербайджан як учасника ГУАМ.

Щодо зовнішньої політики чинного президента Азербайджану Ільхама Алієва (з 2003 р.), то попри незмінність її стратегічного курсу, вона зазнає певної трансформації у зв'язку зі змінами, що відбуваються у світі в цілому і на пострадянському просторі, зокрема. Так, наприклад, можна констатувати зростання інтересу офіційного Вашингтона до Азербайджану після того, як американські військові змушені були вивести свої бази з Узбекистану після андижанських подій 2005 р. Зокрема, в Азербайджані вже функціонують дві американські радіолокаційні станції, встановлені неподалік від кордонів республіки з Росією та Іраном. За активного сприяння Вашингтона в Баку створено військовий центр для спостереження за пересуванням кораблів і літаків вздовж усієї акваторії Каспійського моря.

Росія також намагається підсилити свій вплив на ситуацію в Азербайджані, чому сприяють дружні стосунки керівників обох держав, а також бажання російської влади не допустити розміщення в Азербайджані американських військових баз. Адже приводом для такого розміщення може стати як необхідність охорони нафтопроводу Баку—Тбілісі—Джейхан, так і ймовірний силовий тиск на сусідній з Азербайджаном Іран.

Зовнішньополітичний курс Республіки Вірменія. 23 вересня 1991 р. Республіка Вірменія проголосила незалежність, а 21 грудня того ж року приєдналася до Співдружності Незалежних Держав (СНД). 25 грудня 1991 р. Республіка Вірменія була визнана США, а 22 березня 1992 р. прийнята в ООН. Вірменія першою з «неслов'янських» республік колишнього СРСР заявила про готовність приєднатися до Біловезьких угод, а 29 грудня 1991 р. нею був підписаний Договір про дружбу, співробітництво і безпеку з Росією. І надалі Єреван виступав одним з активних учасників більшості угод в межах СНД. У вересні 1992 р. Росія і Вірменія уклали угоду про статус прикордонних військ Російської Федерації, що

перебувають на території Республіки Вірменія; в березні 1995 р. — про розміщення російської військової бази у Вірменії.

Окремі аналітики вважають, що саме завдяки російському сприянню напіввійськові формування Вірменії встановили контроль за Нагірним Карабахом навесні 1992 р. Влітку того ж року вірменські сили захопили азербайджанське місто Суша, увійшли до Нахічевані й заволоділи Лачином, забезпечивши вільний коридор між Вірменією і Карабахом. Навесні 1993 р. під контролем вірменських з'єднань опинилося до 20% території Азербайджану.

За такого розвитку подій у травні 1994 р. сторони за посередництва Росії пішли на підписання угоди про припинення вогню, а в липні 1994 р. заявили про намір врегулювати конфлікт шляхом переговорів; основні миротворчі функції при цьому взяли на себе ОБСЄ і Росія.

Відтоді, попри періодичні порушення угоди про припинення вогню, ескалації конфлікту не сталося, однак пошук політичного вирішення нагірно-карабаської і азербайджансько-вірменської проблеми йде надзвичайно важко. Основними спірними питаннями є:

1. Статус Нагірного Карабаху. НКР жорстко обстоює незалежний статус, відкидаючи будь-які пропозиції Азербайджану щодо повернення до його складу. Натомість Баку готовий надати Карабаху найширшу автономію, але в межах Азербайджану. При тому, що Конституція Азербайджану досі містить визначення про республіку як унітарну державу.

2. Виведення вірменських військ з території Азербайджану. Якщо офіційний Єреван в принципі готовий повернути Азербайджану території, окуповані вірменською армією поза Карабахом, НКР рішуче протриває цьому, вважаючи зайняті Вірменією азербайджанські території своєрідною «розмінною монетою» в переговорному процесі; особливо складною вважається проблема повернення Лачинського регіону зі значною часткою вірменського населення.

3. Безпека Нагірного Карабаху. НКР жорстко наполягає на гарантіях безпеки, вбачаючи їх у збереженні своїх збройних сил, посиленні міжнародних миротворчих сил, збереженні контролю за Лачинським коридором для безперешкодного з'єднання з Вірменією і над історичною азербайджанською територією Шуша — панівною над Карабахом висотою, що має важливе стратегічне значення. Для Баку ці вимоги є неприйнятними. Тому понад 20 раундів переговорів хоч і зблизили позиції сторін з низки питань, принципових розбіжностей не подолали.

Опинившись внаслідок Нагірнокарабаського конфлікту в економічній блокаді з боку Азербайджану і його союзниці Туреччини, Єреван 1994 р. розпочав спорудження сучасного мосту через р. Аракс, що з'єднав у 1996 р. Вірменію з Іраном поблизу м. Мергі. Влітку 1996 р. укладе-

но торговельну угоду зі США, виконання якої, однак, пов'язувалося з припиненням війни у Нагірному Карабасі. Перший Президент Вірменії Л. Тер-Петросян став особливо непопулярним, коли запропонував сміливе компромісне рішення карабаського конфлікту і узяв за основу план міжнародної спільноти, згідно з яким Нагірний Карабах формально залишається у складі Азербайджану, але отримує повну автономію і самоврядування. Навіть найближчі політичні соратники відвернулися від Тер-Петросяна, і йому довелося піти у відставку у лютому 1998 р. Після виборів президентом Вірменії став Роберт Кочарян, колишній керівник Нагірного Карабаху.

Наразі Вірменія проводить так звану багатовекторну зовнішню політику, себто шукає вигоди на усіх головних напрямках. Як наслідок — у 2001 р. Вірменія стала членом Ради Європи, 5 лютого 2003 р. — вступила до СОТ, тоді стала членом ЄврАзЕС. На противагу вісі Анкара-Баку Вірменія проводить лінію на зміцнення взаємодії з Іраном і Грецією, а також з низкою арабських держав (Єгипет, Сирія, Ліван). Угоду про оборону між Грецією і Вірменією, підписану в 1996 р., можна сприймати і як таку, що направлена проти Туреччини. Зміцнюється співробітництво Вірменії з Ізраїлем, що, правда, воно викликає негативну реакцію з боку Ірану.

Як і її стратегічний союзник Росія, Вірменія негативно ставиться до активізації діяльності ГУАМ, вважаючи що це може ускладнити процес залучення Вірменії до участі у транспортних та енергетичних коридорах. Взаємини Вірменії з Україною базуються на засадах Договору про дружбу і співробітництво від 14 травня 1996 р.

Перший президент Вірменії Л. Тер-Петросян (1991–1998) прагнув підтримувати тісні зв'язки з Росією, США і Францією — країнами, в яких мешкають великі вірменські громади. Нинішнє керівництво Вірменії проводить політику балансування між Росією, з якою Вірменія пов'язана договорами щодо правового статусу російських збройних сил (1992 р.), російської військової бази на території країни (1995 р.) і «Про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу» (1997 р.), що створили передумови для тісного військового союзу обох держав, і західними державами, передусім з США, на підтримку яких Вірменія сподівається при урегулюванні карабаського конфлікту.

Особливі стосунки з Вірменією важливі й для Росії, оскільки через вірменську територію приходять залізничні й автомобільні дороги, повітряні шляхи, що з'єднують Росію з країнами Близького і Середнього Сходу. Союзницькі стосунки двох держав базуються на збіганні або близькості геополітичних, військових, економічних та інших інтересів. Вірменія і Росія, які зацікавлені в стабілізації ситуації на Кавказі, ма-

ють схожі позиції з більшості питань міжнародної політики. Головними чинниками традиційної лояльності вірмен до Росії є релігійний та досвід спільного проживання вірмен і росіян у складі однієї держави. Також за останнє десятиліття значно зросла вірменська діаспора в Росії, що налічує за останніми даними 1,8–2 млн осіб і яку можна зіставити з чисельністю вірмен на їх етнічній батьківщині (3,3 млн осіб).

Базовим елементом вірменсько-російського стратегічного партнерства вважається дислокація на території Вірменії 102-ї російської військової бази, оснащеної зенітно-ракетними комплексами С-300 та винищувачами МіГ-29, і російських прикордонників, що спільно зі своїми вірменськими колегами охороняють вірмено-турецьку та вірмено-іранську ділянки кордону. Користуючись економічними труднощами Вірменії, Росія, по суті, нав'язала своєму партнеру підписання угоди за принципом «борг в обмін за майно». В рахунок погашення державного боргу на суму 93,76 млн дол. Вірменія передала Росії Разданську ТЕС (вироблена на ній електроенергія експортується Росією до Туреччини і Грузії), оборонне підприємство «Марс» і три науково-дослідних інститути у сфері ВПК.

Доволі плідно розвиваються вірмено-іранські міждержавні відносини, чого не скажеш про взаємини Вірменії з іншими сусідами — Азербайджаном і Туреччиною, що практично припинилися після того як озброєні вірменські формування окупували Нагірний Карабах і частину азербайджанської етнічної території. Наслідком цього стала економічна блокада Вірменії Туреччиною й Азербайджаном і закриття вірмено-турецького кордону.

Не сприяє поліпшенню вірмено-турецьких взаємин і активність офіційного Єревану у питанні про визнання світовим співтовариством факту різанини вірменського населення в Османській імперії у 1915 р. актом геноциду. Станом на березень 2010 р. факт геноциду визнали парламенти 18 держав світу, в тому числі російський, французький, німецький, італійський, польський і канадський, Святий Престол у Ватикані, а також законодавчі органи 42 американських штатів.

Щодо Туреччини, то вона однією з перших визнала незалежність Вірменії, однак у 1993 р. через війну в Нагірному Карабасі, в якій Анкара підтримала Азербайджан, дипломатичні відносини Вірменії й Туреччини було розірвано, закрито й кордон між двома країнами. У 2008 р. за посередництва Швейцарії розпочалися переговори з нормалізації вірменсько-турецьких відносин. Для налагодження двосторонніх зв'язків Туреччина наполягає на відмові Вірменії від політики міжнародного визнання геноциду вірмен, а також на звільненні захопленої нею території Азербайджану, згідно з резолюціями, прийнятими Радою

Безпеки ООН. У Єревані, зі свого боку, заявляють про готовність до встановлення дипломатичних відносин з Туреччиною без попередніх умов.

У квітні 2009 р. на переговорах в Швейцарії досягнуті домовленості за п'ятьма пунктами. Зокрема, ухвалено рішення про те, що Вірменія визнає підписаний в 1921 році між Туреччиною і Радянською Росією Карський договір, а задля розгляду проблеми геноциду вірмен буде створена комісія істориків двох країн, до якої можуть приєднатися треті країни. Домовленості також передбачають відкриття кордону між двома країнами і підготовку угод з налагодження взаємної торгівлі. Сторони домовились про те, що в рамках роботи з встановлення дипломатичних відносин на початковій стадії обидві країни на взаємній основі акредитують своїх послів в Тбілісі, а потім відкриють посольства в Анкарі та Єревані.

На західному зовнішньополітичному напрямку Вірменія активно співпрацює з Європейським Союзом, маючи намір вступити в перспективі до цієї організації. У 1999 р. набув чинності підписаний у квітні 1996 р. Договір про партнерство і співробітництво між Вірменією та ЄС. У межах цього договору функціонує Рада ЄС – Вірменія, Комітет парламентського співробітництва, що координує зв'язки Національних зборів Вірменії з Європарламентом і парламентами держав – членів ЄС. У червні 2004 р. Рада ЄС ухвалила рішення про включення Вірменії до реалізації програми «Політика європейського сусідства», а у травні 2009 р. Вірменія стала учасником програми ЄС «Східне партнерство».

Вірмено-американське співробітництво, що значною мірою визначається наявністю в США чисельної вірменської діаспори (до 1 млн осіб), характеризується досить значними обсягами американської економічної допомоги, участю США в підготовці офіцерських кадрів для вірменської армії, а також допомогою в модернізації вірменських засобів зв'язку і комунікацій.

Співробітництво Вірменії з НАТО розвивається у межах програми «Партнерство заради миру» (ПРМ), також офіційний Єреван має статус асоційованого члена Парламентської асамблеї НАТО. Вірменські військовослужбовці беруть участь у спільних навчаннях в межах ПРМ, а 2003 р. подібні навчання, до яких долучилася ще й Росія, вперше були проведені на вірменській території. Утім, вірменське керівництво насторожено ставиться до спроб НАТО і такого її члена як Туреччина впливати на вирішення військово-політичних проблем Закавказзя.

Щодо взаємин Вірменії з Україною, то їх розвиток базується на основних засадах Договору про дружбу і співробітництво від 14 травня 1996 р. Однак як і її союзниця Росія, Вірменія негативно ставиться до

спроби України активізувати діяльність ГУАМ. Офіційний Єреван насторожено спостерігає за спробами розвитку військової складової цієї організації і побоюється можливих ускладнень для себе в підключенні до транспортних і енергетичних коридорів.

Зовнішня політика Республіки Грузія. У другій половині 1980-х рр. в республіці розпочався процес національно-державного відродження, що стрімко прискорився після того, як 9 квітня 1989 р. масова демонстрація в Тбілісі була розстріляна радянськими військами. У жовтні 1990 р. в Грузії були проведені перші в СРСР вільні парламентські вибори на багатопартійній основі, на яких перемогу здобула коаліція «Круглий стіл» на чолі з колишнім дисидентом Звіадом Гамсахурдіа, який був обраний головою Верховної Ради Грузинської РСР. З. Гамсахурдіа взяв курс на створення унітарної грузинської держави, що викликало спротив абхазької і південно-осетинської автономій.

У березні 1991 р. було проведено всегрузинський референдум, 93% учасників якого висловилися за відновлення державної незалежності Грузії. У річницю розстрілу демонстрації в Тбілісі 9 квітня 1991 р. Верховна Рада Грузинської РСР ухвалила Акт про відновлення державної незалежності Грузії, визнавши дійсними Акт про незалежність Грузії 1918 р. і Конституцію Грузії 1921 р. Наприкінці квітня 1991 р. Верховна рада Грузії прийняла нову конституцію держави, а 26 травня 1991 р. на перших вільних президентських виборах переконливу перемогу здобув З. Гамсахурдіа, отримавши майже 87% голосів виборців.

У грудні 1991 – січні 1992 р. в результаті збройного конфлікту в Тбілісі стався державний переворот. Загони опозиції на чолі з Джабою Іоселіані і Тенгізом Кітовані, по суті, привели до влади колишнього очільника грузинської компартії і міністра закордонних справ СРСР доби перебудови Едуарда Шеварднадзе, який в березні 1992 р. обійняв посаду голови Державної ради Грузії, а в жовтні 1992 р. був обраний головою парламенту республіки.

Законно обраний президент З. Гамсахурдіа залишив столицю і весною 1992 р. повернувся на батьківщину в Мінгрелію (Східна Грузія), звідки почав партизанську війну проти уряду Е. Шеварднадзе. Мінгрельські підрозділи З. Гамсахурдіа використали частину території східної Абхазії як головну базу в протистоянні з урядовими військами, провокуючи їх вторгнення у східну Абхазію. А це, у свою чергу, могло викликати нове громадянське протистояння, у якому абхазький уряд виступив би проти центрального уряду в Тбілісі. Восени 1993 р. Гамсахурдіа здійснив ще одну спробу повернути владу, але в січні 1994 р. він був убитий за нез'ясованих обставин.

За складної внутрішньої ситуації режим Шеварднадзе потребував

підтримки ззовні. У жовтні 1993 р. Грузія подала заяву на вступ до СНД, а 1 березня 1994 р. парламент республіки незначною більшістю голосів ратифікував відповідні угоди. Вступ Грузії до СНД посприяв припиненню грузинсько-абхазького протистояння. У травні 1994 р. за посередництва ООН і Росії сторони уклали угоду про припинення вогню і створення 24-кілометрової зони безпеки, до якої введено миротворчі контингенти ООН і Російської Федерації. 1995 р. укладено грузинсько-російську угоду «Про правовий статус російських баз в Грузії», згідно з якою Москва зобов'язувалась надавати Тбілісі додаткову військову допомогу. Усе це зміцнило позиції режиму Е. Шеварднадзе. У 1995 р. парламент країни ухвалив конституцію, в якій поновлено посаду президента. 5 листопада 1995 р. президентом Грузії обрано Е. Шеварднадзе.

Грузія не багата на ресурси, але має значний транспортний і транзитний потенціал. Уже під час вірменсько-азербайджанського протистояння в Нагірному Карабасі Грузія, як нейтральна сторона конфлікту, стала головним транспортним партнером як для Вірменії, так і для Азербайджану. Чорноморські порти й автошляхи Грузії, а також залізнична магістраль до Туреччини, стають важливими термінальними пунктами кавказької ділянки так званого західно-східного транспортного коридору. Водночас серйозним транспортним ускладненням для самої Грузії залишаються її комунікації в північному напрямі, заблоковані бунтівною Абхазією.

Ставши важливим транзитером каспійської нафти, що транспортується трубопроводом Баку–Джейхан, Грузія неминуче ставала конкурентом Росії, що прагнула не допустити виникнення маршрутів транспортування нафти з Каспію в обхід її території. Попри те, що 1995 р. Міжнародний нафтовий консорціум прийняв компромісне рішення про транзит азербайджанської нафти ще й у напрямку російського порту Новоросійськ, офіційний Кремль це не цілком вдовольнило. Як і те, що 1997 р. Грузія вступила до ГУАМ — об'єднання пострадянських республік, створеного для розвитку широкого транспортного коридору між Сходом і Заходом, яке Кремль одразу ж кваліфікував як антиросійське.

Поступово в грузинсько-російських відносинах нагромадилась низка інших проблем. Головною з них стало потурання Росії сепаратистським режимам в Сухумі й Цхінвалі. У зв'язку з цим, з 1996 р. центральною темою грузинсько-російської дискусії стало питання перебування російських військових баз на території Грузії. Попри те що за угодою 1995 р. Росія здобула 25-літнє право володіння базами, парламент Грузії не ратифікував даної угоди, що дозволило офіційному Тбілісі вимагати виведення російських баз з грузинської території. В листопаді 1999 р. на саміті ОБСЄ в Стамбулі Росія і Грузія підписали угоду про поступове

скорочення російської військової присутності в Грузії, однак Москва не поспішала її виконувати, що сприяло поглибленню напруженості у двосторонніх взаєминах і розширенню співпраці Грузії з НАТО.

На тому ж стамбульському саміті 1999 р. між Грузією і чотирма державами — Азербайджаном, Казахстаном, Туркменистаном і Туреччиною — було підписано угоду про будівництво так званого Основного експортного нафтопроводу Баку–Тбілісі–Джейхан і транскаспійського газопроводу — проектів, що підривають монопольні позиції російського нафтопроводу Баку–Новоросійськ у регіоні. Ці угоди, а також грузинсько-російські протиріччя щодо Чечні, що призвели до введення офіційною Москвою 5 грудня 2000 р. візового режиму для громадян Грузії, у зв'язку з «небезпекою проникнення з грузинської території чеченських терористів», ще більше ускладнили двосторонні відносини.

Президент Е. Шеварднадзе (1995–2003) намагався утримати баланс між США та Росією, однак у відносинах з останньою наростала напруженість через війну в Чечні і ситуацію в Абхазії. Попри те, що основним джерелом нестабільності в Грузії є військові бази Росії, розташовані в Батумі, Ахалкалакі і Гудауті (там розміщений російський контингент Колективних сил СНД з підтримки миру в зоні грузинсько-абхазького конфлікту), російська влада від початку 2000-х рр. звинувачувала грузинське керівництво в тому, що воно прикриває чеченських «сепаратистів» і загрожувала нанести удар по «базах терористів» в Панкіській ущелині Грузії. У відповідь на це Е. Шеварднадзе звернувся до США з проханням розширити надання військової та економічної допомоги, підписав угоду про стратегічне партнерство з НАТО і оголосив про бажання Грузії стати членом НАТО і ЄС. 2002 р. США направили сотні своїх військовослужбовців для надання допомоги грузинській армії в «антитерористичних операціях» в Панкісі.

Зовнішньополітичний курс президента М. Саакашвілі (з січня 2004) змін, по суті, не зазнав, оскільки головна стратегічна мета Грузії — інтеграція до європейської та євроатлантичної спільноти — залишається пріоритетною. Найважливішим партнером Грузії на терені СНД М. Саакашвілі проголосив Україну. Грузинсько-російські відносини після приходу до влади М. Саакашвілі ще більше загострилися навіть попри підписання високопоставленими представниками двох країн 30 травня 2005 р. заяви про початок виведення російських військових баз з Грузії. Погодившись на виведення своїх баз в Батумі та Ахалкалакі у трирічний термін, Росія застерігала Грузію, що вивід її військових сприятиме, мовляв, ескалації етнічних конфліктів в Грузії, як це мало місце в 2005 р. в Самцхе-Джавахеті після виведення 62-ї російської військової бази з Ахалкалакі (тоді, як відомо, спільними зусиллями грузинської і ві-

рменської сторін ескалацію напруженості було зупинено). Нагадування офіційним Кремлем цього епізоду засвідчує побоювання Росії втратити контроль за Грузією зокрема і над державами Закавказзя в цілому, оскільки постачання свого єдиного боездатного об'єкта на Південному Кавказі — 102-ї бази, дислокованої у вірменському місті Гюмрі, здійснюється росіянами через грузинську територію. Виведення російських військових баз з Грузії не вигідне Кремлю, позаяк порушує єдину систему протиповітряної оборони (ППО) на південному напрямку, оскільки дислоковані в Кавказькому регіоні пункти управління російської системи ППО ще з часів СРСР розташовані на території Грузії.

Підписана Тбілісі й Москвою угода передбачає виведення військових баз Росії і штабу Групи російських військ у Закавказзі, розташованого в Тбілісі, до 2009 р. Представники грузинської сторони назвали цей документ «новим етапом у відносинах Москви та Тбілісі» і зазначили, що «Грузія чекала цього дня більш як двісті років». Але експерти вважають, що після виведення баз російська військова присутність у Грузії не тільки не скоротиться, а й набуде легітимного характеру.

Нагадаємо, що Грузія домагається виведення російських баз зі своєї території вже давно. Ще 1999 р. на стамбульському саміті ОБСЄ за договором про звичайні збройні сили в Європі Росія взяла на себе зобов'язання до 1 липня 2001 р. розформувати і вивести з території Грузії свої військові бази з Вазіані та Гудауті й узгодити з Грузією терміни й умови функціонування військових баз в Ахалкалакі та Батумі. Однак зобов'язання щодо закриття бази в Гудауті було виконане Росією лише частково (за даними Міністерства оборони Грузії, 300 російських військових продовжують перебувати там донині), а переговори з питань функціонування і виведення двох баз, що залишилися, тривали понад п'ять років. Москва всіма способами намагалася відкласти виведення військ і стверджувала, що зробити це в терміни, на яких наполягав Тбілісі, просто неможливо. Тому підписання двосторонньої Сочинської угоди 31 березня 2005 р. було сприйнято в Грузії з оптимізмом.

Президент країни М. Саакашвілі назвав цей документ «історично важливим», оскільки він «уперше розписує конкретний графік виведення техніки й озброєнь, графік виведення і закриття баз». Грузія в процесі переговорів наполягала, щоб обидві бази були закриті до 2008 р., коли в країні пройдуть парламентські та президентські вибори. Однак Росії вдалося продовжити перебування своїх військових на базі в Батумі ще на один рік.

Та все ж найбільше занепокоєння у військових експертів викликає інша поступка — разом із Сочинською угодою було підписано «Угоду про організацію транзиту російських військових вантажів і персоналу

через територію Грузії». Згідно з нею, Росія протягом наступних п'яти років «здійснюватиме через територію Грузії транзит персоналу і військових вантажів» (зброї, військової техніки та боеприпасів) для «забезпечення діяльності російської військової бази № 102 у Гюмрі» (Вірменія). Інакше кажучи, Грузія стає країною, через яку Росія цілком легально поставлятиме зброю і переправлятиме війська на територію Вірменії — своєї союзниці по ОДКБ. А це може завадити як зміцненню добросусідських відносин Грузії з Азербайджаном, який в умовах невідірваної територіальної суперечки з Вірменією не хотів би зміцнення російської військової бази на її території, так і взаєминам Грузії з НАТО, адже не слід забувати, що Вірменія межує з Іраном, який входить у зону інтересів Заходу, Сполучених Штатів.

Сочинські документи також передбачають створення на місці бази в Батумі спільного російсько-грузинського антитерористичного центру. Який сенс розташовувати антитерористичний центр у Батумі? Такі центри мають бути там, де є напружена ситуація, а Аджарія в цьому сенсі радше приємний виняток на загальному тлі проблем, якими рясніє Кавказ. Антитерористичний центр на місці бази в Батумі — однозначно якийсь антинатовський проект. Ця база розташована на кордоні з Туреччиною, і ще з радянських часів використовувалася Москвою для стеження за Туреччиною і Чорним морем. Очевидно, Росія хоче продовжувати це робити й надалі, створюючи напружену ситуацію у взаєминах Грузії із західними партнерами. Отже, якщо до сочинських угод російські бази існували в Грузії під загрозою закриття, то тепер військова присутність Росії в цій країні може стати довгостроковою і юридично оформленою.

Як відомо, Грузія — це ключ до Кавказу і Чорноморського регіону, тож Росія за жодних обставин не може добровільно відмовитися від контролю за цією країною. Упродовж 2006 р. Росія, що не хоче миритися з євроатлантичним курсом Грузії, послідовно здійснювала економічний і політичний тиск на Грузію, зокрема ввела спочатку заборону на імпорт з Грузії вин і мінеральної води, а в жовтні 2006 р. оголосила, по суті, економічну і транспортну блокаду Грузії. Виходячи з того, що на російський ринок припадає понад 15% зовнішньоекономічного обороту Грузії, причому поставки грузинських товарів в Росію на дві третини складаються з вина (40%), спиртних напоїв (11%) і мінеральної води (18%), офіційна Москва фактично закрила для Грузії головний ринок збуту її товарів.

Іншим знаряддям економічного тиску Кремля є продаж російським «Газпромом» з 1 січня 2007 р. природного газу за ринковою ціною (в останні роки Грузія імпортувала з Росії близько 1,3 млрд куб. м газу

щорічно), що розглядається грузинським керівництвом як відкритий шантаж, мета якого — очевидна. Грузинський уряд ледь не продав на початку 2005 р. свій магістральний газопровід РАО «Газпром», однак після того, як у ході візиту до США президента Грузії у вересні 2005 р. було підписано грузинсько-американський договір в рамках програми «Виклик тисячоліття», за умовами якого США виділили 49 млн дол. на реабілітацію газопроводу, мова про його продаж вже не йде. Між іншим, дана угода, за якою офіційний Тбілісі у найближчі п'ять років має отримати 295 млн дол. американської допомоги для розвитку економіки країни, є найзначнішим проектом економічної допомоги, запропонований Грузії з часу здобуття нею незалежності.

Відверта прозахідна політика офіційного Тбілісі розв'язала руки Кремлю на Південному Кавказі, передусім у стосунках з Абхазією та Південною Осетією. Росія вже не приховувала, що в грузинсько-осетинському і грузинсько-абхазькому конфліктах вона бере участь не як миротворець, а як зацікавлена сторона і цілеспрямовано підтримує сепаратистські рухи в цих двох грузинських регіонах. Жителям невизнаних республік масово видають російські паспорти, внаслідок чого переважна більшість населення (понад 90% у Південній Осетії і 80% в Абхазії) сьогодні має російське громадянство.

Головною причиною підтримки сепаратистських режимів на території Грузії стало не лише прагнення РФ будь-що утримати Південний Кавказ у сфері свого впливу, а й потреба Росії в тому, щоб Абхазія й Південна Осетія стали буферними зонами між нею й розширюваним Північноатлантичним альянсом. Після російсько-грузинської війни 8–12 серпня 2008 р. і визнання Росією незалежності Південної Осетії й Абхазії, Москва досягла цієї мети. А ще в Кремлі вважають, що втрата територіальної цілісності Грузії завадить їй вступити до НАТО.

Однак така політика Росії на Кавказі в перспективі може обернутися для неї самої стратегічною поразкою. Перший крок на шляху вступу Грузії до Організації північноатлантичного договору вже оформлений і реалізується. Це індивідуальна програма партнерства. Наступним кроком має стати запрошення приєднатися до Плану дій щодо членства в НАТО. В перспективі Грузія має стати повноправним членом НАТО, принаймні гарантії щодо майбутнього вступу країни до НАТО надані їй (разом з Україною) членами Альянсу на Бухарестському саміті в квітні 2008 р.

Про активізацію співробітництва Грузії з НАТО засвідчує низка документів. Підписано угоду про транзит військ та вантажів НАТО територією Грузії, яка створює підґрунтя для транспортування територією Грузії вантажів, необхідних для підтримки військ НАТО і міжнародних

сил безпеки в Афганістані. Ухвалено рішення про збільшення грузинського військового контингенту в Іраку, який виконує завдання з охорони об'єктів та патрулювання населених пунктів. У серпні 2003 — лютому 2004 рр. в Іраку несли службу 70 грузинських військових, згодом контингент збільшено на 550 солдат. Також Грузія веде переговори з НАТО щодо можливості проведення спостерігачами від Альянсу моніторингу російсько-грузинського кордону. У свою чергу НАТО приділяє особливу увагу Південному Кавказу, про що свідчать рішення Стамбульського саміту 1999 р. про те, що безпека Південного Кавказу — складова євроатлантичної архітектури безпеки, і заява генерального секретаря НАТО про будівництво «трьох мостів» — у Середземномор'ї, на Кавказі та в Центральній Азії. Альянс вважає Південний Кавказ важливим «мостом», що з'єднує НАТО із Близьким Сходом. Європейський Союз визначає цей регіон як «південно-східний фланг Європи та НАТО. У стратегічній оцінці вище військове керівництво США та НАТО вважає Кавказ одним з найважливіших регіонів світу, позаяк кавказький повітряний коридор відіграв важливу роль у комунікації між коаліційними збройними силами в Афганістані та американськими базами в Європі.

Стратегічним партнером Грузії на теренах СНД вже традиційно вважається Україна, відповідно Грузія є найперспективнішим партнером України у Закавказзі, який підтримує її інтереси в усьому Чорноморському регіоні. Через територію Грузії проходять стратегічно важливі для України транспортні комунікації. Взаємини між Україною та Грузією ґрунтуються на Договорі про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу (квітень 1994 р.), який російські політики розцінювали як один із серйозних кроків до встановлення горизонтальних зв'язків між пострадянськими країнами.

Щодо грузинсько-турецьких відносин, то попри їх динамічний розвиток, залишається невирішеним питання повернення турків-месхетинців до Грузії. Їх спільнота склалась у XVII ст. внаслідок прийняття грузинами ісламу і турецької імміграції до Месхетії внаслідок османської окупації району. Рятуючись від комуністичних репресій і сталінської депортації 1944 р. частина турків-месхетинців опинилась в Туреччині. У 1996 р. Е. Шеварнадзе зобов'язався сприяти поверненню цього народу на його історичні землі за десять років. Утім, практично нічого не було зроблено у цьому напрямку. Проблема полягає і в заселенні території, де колись мешкали турки-месхетинці, вірменами, що стає додатковим пунктом турецько-вірменського протистояння.

Невирішеність проблеми повернення турків-месхетинців не завадила офіційній Анкарі збудувати за політичної та фінансової підтримки західних держав, у першу чергу, США, нафтовий трубопро-

від Баку—Тбілісі—Джейхан для транспортування каспійської нафти з Азербайджану через Грузію до Середземномор'я. Нафтогін введено в експлуатацію 13 липня 2006 р. Росія вважає цей маршрут політичним проектом, оскільки таким чином вона втрачає контроль за Каспієм і монополію на експортування нафти з моря (про своє прагнення приєднатись до поставок цим трубопроводом заявив і Казахстан). Однак Азербайджан і Грузія поставили на перший план економічний зиск, а не лояльність Москві, що та розцінила як акт непокорі.

Серед іншого, занепокоєння Анкари викликало загострення і так непрості ситуації в Грузії, конкретніше — в Абхазії і Аджарії, після зміни влади в країні наприкінці 2003 р. Певний час навіть йшла мова про введення до Грузії турецьких миротворців, але від ідеї відмовились. Офіційно причиною цього називалась нестача ресурсів Туреччини, але логічніше було б списати нереалізовані плани на небажання зіпсувати відносини з Росією.

Грузія — член низки міжнародних організацій, у тому числі ООН (з 1992 р.), Чорноморського економічного співробітництва, Північно-атлантичної ради з співробітництва, Міжнародного валютного фонду, Ради Європи, від 1999 р. Грузія є членом ВТО. Упродовж 1990-х рр. Грузія підписала договори про дружбу і співробітництво з Азербайджаном, Вірменією, Іраном, Туреччиною та Україною, особливі відносини встановлено з Німеччиною та США.

Завдання для самоконтролю

1. З'ясуйте вплив каспійської нафти на геостратегію та зовнішню політику Азербайджану.
2. Охарактеризуйте геополітичну орієнтацію Вірменії та її зовнішню політику.
3. Яким є вплив стратегічного курсу Грузії на європейську та євроатлантичну інтеграцію на геополітичну орієнтацію держави.

Розділ 8. ГЕОПОЛІТИЧНЕ Й БЕЗПЕКОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Географічне розташування, природно-ресурсний потенціал та етноконфесійний склад населення центральноазійських республік.

Центральна Азія — величезний географічний простір, утворений внутрішніми областями азійського континенту. Визначальною ландшафтною особливістю регіону є те, що його річкові системи не мають стоку в Світовий океан, тобто орієнтовані не назовні, а у внутрішні райони. Можна вважати, що межі регіону прокладені вододілом річок, що мають внутрішній стік (Амудар'я, Сирдар'я тощо) й тими, що мають зовнішній стік (на півночі — великі сибірські ріки, орієнтовані до Північного Льодовитого океану — Об, Лена, Єнісей; на сході — річкові системи Тихого океану — Амур, Хуанхе, Янцзи; на півдні — Індійського — Інд, Ганг; на заході — Каспійське море з басейном р. Волга, що відноситься вже до Європи). У межах цього простору й розташовані пострадянські держави Центральної Азії — Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменистан і Узбекистан.

Сучасну назву регіону «Центральна Азія» уведено в офіційний обіг у 1993 р. на зустрічі глав нових держав регіону — колишніх радянських республік Середньої Азії. Раніше в радянських джерелах для позначення цього простору фігурувала назва «Середня Азія та Казахстан». Історичною ж назвою Центральноазійського регіону є «Туркестан», що походить від тюрків, які становлять переважну частину місцевих етносів.

Західний Туркестан включає Туранську низину, Східний — відокремлений від нього високими гірськими масивами Паміру й Тянь-Шаню. Центральна Азія відкрита з північного заходу, де переважають безкраї степи, придатні для кочового скотарства, і закрита з півдня хребтами Гіндукушу і Копет-Дагу, що ускладнює сполучення між важливими життєвими центрами регіону. Лінії гірських хребтів спрямовані у широтному напрямі, що впливає на розподіл кліматичних зон. Головні ріки — Амудар'я та Сирдар'я — зорієнтовані у північно-західному напрямі до Туранської низовини, але, крім них, є багато внутрішніх річок та озер. Усе це створює складний ландшафт регіону, який визначає багато в чому і його геополітичні особливості. Останні мали вплив на формування торговельних шляхів і комунікацій та на перебіг історичних подій, зок-

крема, визначали напрямки воєнної експансії та поширення досягнень інших цивілізацій.

У воєнно-стратегічному відношенні регіон відносно легко приступний з північного сходу, звідки найчастіше йшли кочові орди (тунів, тюрків, монголів), а також з північного заходу, звідки Росія без особливих зусиль двічі опанувала Західний Туркестан (у XIX ст. та у 1918–1920 рр.). З південного заходу регіон захищений пустелями, але з країнами Передньої Азії його традиційно поєднують торговельні шляхи та інтенсивніше спілкування зі спорідненим населенням. Ці зв'язки виявилися настільки стійкими, що Центральну Азію в цілому можна вважати північно-східною периферією передньоазійського цивілізаційного комплексу. Вторгнення персів, еллінів, арабів помітно вплинули на історію та весь цивілізаційний розвиток регіону.

Зі сходу та південного сходу Центральну Азію захищають великі гірські пасма і тому вплив індійської та китайської цивілізацій виявився слабшим. Встановлення постійного китайського контролю виявилось тривалим лише на сході регіону. Вторгнення далі на захід, у Ферганську долину, давало лише деякі короточасні результати. З боку Індії значного воєнного тиску не було ніколи, якщо не брати до уваги епізодичну британську експансію в Афганістан. Скоріше навпаки — Центральна Азія слугувала плацдармом для вторгнення в Індію арійських чи тюркомонгольських племен, військ Олександра Македонського, Махмуда Газневі, Чингіз-хана, Тамерлана, Бабура та інших полководців.

Відносна доступність регіону перетворювала його на арену боротьби за геополітичне домінування з боку могутніших сусідів, тоді як обмеженість ресурсів та ефективних засобів самозахисту традиційно заважала регіону сформувати власне стійке цивілізаційне ядро. Найзначнішими місцевими державними утвореннями у Центральній Азії можна назвати державу Саманідів X ст. та імперію Тамерлана кінця XIV ст. Держава Тамерлана мала значні геополітичні амбіції та реальний вплив на історичні процеси в усій Передній Азії, але виявилася нетривкою і дуже швидко розпалася. В цілому Центральна Азія переважно перебувала під владою зовнішніх сил або перебувала у стані розділених невеликих державних утворень локального значення.

Століттями в регіоні панували незмінний соціальний устрій та спосіб життя. Навіть початкові форми модернізації, що імплементувалися після російського завоювання, мали незначний вплив. Ситуація тривалої історичної стагнації починає змінюватися на рубежі XIX–XX ст., коли регіон дедалі більше втягується у світові історичні процеси.

У менталітеті кожного народу міцно засіли стійкі уявлення про власне походження, генезу, місце серед інших народів. Історична пам'ять

і сформовані соціальні міфологеми живлять національно-патріотичні почуття народу та сприяють зміцненню його державницької традиції. Пам'ять етносу здатна підтримувати й певні експансіоністські амбіції сучасних правлячих еліт, хоча це може містити в собі загрозу соціальних та міжетнічних конфліктів, які спроможні підірвати усталену систему безпеки. Центральноазійський регіон не є винятком з цього правила. Той або інший етнос, що проживає на його терені, у певний період обіймав домінуючі позиції, а отже, може апелювати до історичної пам'яті задля національного самоствердження. Так, таджики згадують часи династії Саманідів, туркмени — імперії сельджуків, узбеки — державу Тамерлана, казахи та киргизи — апелюють до часів Чингіз-хана тощо.

Найбільшою за територією державою в регіоні є **Республіка Казахстан**, що посідає дев'яте місце у світі за площею й удвічі більша від території усіх республік Центральної Азії разом узятих. Загальна довжина кордонів Казахстану — 15 тис. км. Межує на півночі з Росією (6023 км), на північному сході і сході — з КНР (1718 км), на південному сході — з Киргизстаном (1053 км), на півдні — з Узбекистаном (2153 км), на південному заході — з Туркменистаном (345 км сухопутного та 1730 км морського кордону). Більша частина території Казахстану рівнинна, гірські масиви, найвищий з-поміж яких Хан-Тенгір (понад 6500 м) розташовані на сході та південному сході республіки і посідають 10% території. У складі населення країни, що становить понад 15 млн осіб, переважають казахи (53%), а найчисельнішими національними меншинами є російська (30), українська (3,7), узбецька (2,5), німецька (2,4) татарська (1,7) й уйгурська (1,4%). Інші етноси становлять 5,3% населення республіки. Більшість віруючого населення Казахстану сповідує іслам і християнство (православні й протестанти (лютерани)).

Казахстан володіє різноманітними і багатими запасами корисних копалин. Він є одним з світових лідерів за запасами вольфраму, хрому, срібла, цинку, свинцю. На заході країни розташовані великі родовища нафти і природного газу, фосфоритів, хрому, уранових руд. Північ багата на залізну руду, золото, кам'яне вугілля, боксити, сіль, титанові руди і азбест. На сході переважають руди кольорових металів, поклади вольфрамо-молібденових і титанових руд. У центрі країни зосереджені поклади залізної і марганцевої руди, міді та найбільше в Казахстані родовище коксівного кам'яного вугілля (Карагандинський басейн). На півдні розташоване найбільше в СНД родовище фосфоритів Карагау.

Республіка Киргизстан розташована в гірських районах Центральної Азії. На півночі межує з Казахстаном, на сході — з КНР, кордон з Таджикистаном проходить Заалайським, Алайським і Туркестанським хребтами. Найскладнішу конфігурацію має кордон з Таджики-

таном і Узбекистаном у Ферганській долині. Киргизстан має вигідне економіко-географічне розташування на перетині двох найважливіших торговельно-економічних осей регіону — Північ-Південь і Захід-Схід, територією Киргизстану проходить Великий Шовковий шлях. Географічно Киргизстан поділений на південь, що включає Ошську, Джалал-Абадську, Баткенську обл., та північ (Чуйська, Таласька, Іссик-Кульська та Наринська обл.). Північ і південь єднає лише один сучасний автошлях Бішкек—Ош, придатний для проїзду автотранспорту.

У складі населення країни, що становить близько 5 млн осіб, переважають киргизи (65%), а найчисельнішими національними меншинами є узбецька (14), російська (12,5), дугнанська (1,1), українська й уйгурська (по 1%). Інші етноси становлять 5,4% населення республіки. Більшість віруючого населення Киргизстану сповідує іслам і християнство (православ'я).

Киргизстан розташований у межах гірських систем Тянь-Шаню і Паміро-Алаю. Приблизно 90% території Киргизстану розташовано на висоті понад 1,5 тис. м над рівнем моря, з них близько третини — на висоті понад 3 тис. м. Найвища точка Киргизстану — пік Перемоги (Дженгіз-Чокосу, 7439 м) — розташований у Центральному Тянь-Шані. Більша частина території Киргизстану відноситься до районів 8-9-бальної сейсмічності.

Головне багатство Киргизстану — гідроенергетичні ресурси у басейні р. Нарин, потенційний обсяг яких оцінюється в 56,9 млрд кВт/год. За радянських часів тут було побудовано каскад з п'яти гідроелектростанцій. Надра республіки багаті на вугілля, нафту, газ і газовий конденсат, кольорові метали, переважно ртуть і сурму, вольфрам, олово, уран, золото тощо. Балансові запаси вугілля становлять 1,3 млрд т, нафти — 20 млн т. Розвідані запаси нафти становлять 99,43 млн т, з яких вже видобуто понад 10 млн т. Золоторудні формації розвинуті в окремих районах Середнього і Північного Тянь-Шаню (Кумторське родовище має запаси понад 500 т). За запасами ртуті та сурми Киргизька РСР посідає перше місце на пострадянському просторі. Крім того, в Киргизстані розвідано родовища вольфраму, молібдену, міді, свинцю, цинку, арсенопіритових руд, нефелінових сієнітів, залізних руд. Виявлено також понад 1,5 тис. родовищ неметалічної сировини.

Республіка Таджикистан розташована на південному сході Центральної Азії. Більшу частину території (близько 93%) становлять високі гори Паміро-Алаю. На стику хребтів Академії наук і Петра Першого розташована найвища точка Таджикистану і СНД — пік Ісмоїлі Сомоні (колишній пік Комунізму) — 7495 м. На заході і північному заході республіка межує з Узбекистаном, на півночі — з Киргизстаном, на схо-

ді — з Китаєм, на півдні — з Афганістаном (кордон проходить по річках Амудар'я і П'яндж).

У складі населення країни, що становить понад 7 млн осіб, переважають таджики (80%), а найчисельнішими національними меншинами є узбецька (15,3), киргизька і російська (по 1,1), лакайська (0,8), туркменська й татарська (по 0,3%). Інші етноси становлять 1,1% населення республіки. Більшість віруючого населення Таджикистану сповідує іслам.

У надрах Таджикистану містяться запаси нафти, природного газу, вугілля, урану, мідних, свинцевих, залізних, алюмінієвих руд, фосфоритів, цинку, граніту, мармуру, ртуті, золота, олова, вольфраму, бору, карбонатів, флюориту, коштовних і напівкоштовних каменів. Нафту та буре вугілля видобувають на півночі Таджикистану (відповідно, в районах Нефтсабаду та Шурабу), на півдні розташоване родовище природного газу Кизил-Тумшук.

Республіка Туркменістан розташована в західній частині Центральної Азії. На півночі межує з Казахстаном, на сході і північному сході — з Узбекистаном, на півдні — з Іраном, на південному сході — з Афганістаном, на заході омивається водами Каспійського моря. Понад 80% території — це пустелі, у тому числі одна з найбільших у світі — Каракуми (бл. 350 тис. кв. км), гори займають майже 1/5 території (Копетдаг, Великий і Малий Балхан, Кугітангтау). Найвища гірська точка країни — Айри-Баба (3139 м). Для зрошення пустинних земель водами Амудар'ї у 1950–1960-ті рр. споруджено Каракумський канал довжиною 1400 км.

У складі населення країни, що становить близько 5,5 млн осіб, переважають туркмени, а найчисельнішими національними меншинами є узбецька, російська, казахська, українська й азербайджанська. Більшість віруючого населення Туркменістану сповідує іслам.

В основі сировинного потенціалу Туркменістану — природний газ і нафта. Прогнозні запаси вуглеводневої сировини країни (з туркменським шельфом Каспійського моря включно) оцінюються в 23 трлн куб. м природного газу і 12,2 млрд т нафти. Найбільші родовища газу розташовані в південній і східній частині країни. Володіючи понад 33% світових запасів природного газу, Туркменістан посідає четверте місце у світі за його видобуванням. Із 150 розвіданих на території республіки родовищ нафти і газу розробляється 42. Розвідано великі запаси сірки (близько 9 млн т), поклади сульфату натрію (мірабіліту) і магнієвих солей (бішофіту), розташовані в затоці Кара-Богаз-Гол, значні запаси бромів і йоду. Відомими є також родовища калійних солей і будівельних матеріалів.

Республіка Узбекистан займає середнє положення в Центрально-азійському регіоні. Країна розташована в межиріччі Сирдар'ї і Амудар'ї.

Північно-західний і північний кордон з Казахстаном є переважно пустельним, східний і південно-східний з Киргизстаном і Таджикистаном — переважно гірським. На півдні Узбекистан межує з Афганістаном, на південному заході — з Туркменістаном. Майже 4/5 території Узбекистану — рівнини, лише на крайньому сході та південному сході місцевість гориста (найвища вершина — 4633 м).

У складі населення країни, що становить понад 27 млн осіб, переважають узбеки (понад 75%), а найчисельнішими національними меншинами є російська (7,4), таджицька (4,7), казахська (4,1), татарська (2,4), каракалпакська (2,1%). Інші етноси становлять 4,3% населення республіки. Більшість віруючого населення Узбекистану сповідує іслам.

У надрах Узбекистану виявлено великі поклади мінерально-сировинних ресурсів (95 видів мінеральної сировини). За запасами золота, міді, вольфраму, срібла, свинцю, цинку і урану Узбекистан посідає одне з чільних місць у світі. На долю республіки припадає майже 74% запасів газового конденсату всього Центральноазійського регіону і 40% природного газу, за видобутком якого країна посідає третє місце в СНД (після РФ і Туркменістану), і входить до чільної світової десятки. Узбекистан посідає також друге місце в регіоні (після Туркменістану) за запасами і видобутком нафти (розвідані ресурси становлять близько 350 млн т). 73% нафтових запасів сконцентровано в Кашкадар'їнській області. За умов збереження темпів видобутку нафти, що усталилися упродовж 1990-х рр., її запасів вистачить на 80-100 років (у Туркменістані — на 48 років). Поклади вугілля оцінюються в понад 2 млрд т (55% запасів Центральноазійського регіону), сукупні запаси золота перевищують 4 тис. т (п'яте місце у світі). В Узбекистані розвідано 30 родовищ урану, який переробляється і збагачується в Навої і Зарафшані. За даними МАГАТЕ, за запасами урану Узбекистан посідає сьоме місце у світі.

Історична спадщина народів Центральноазійського регіону. Історичні долі народів Центральної Азії у давнину багато в чому схожі, а в їх стародавній історії часом важко провести межу, щоб виокремити особливості історичного розвитку того чи іншого етносу регіону. У другій половині I тисячоліття до н.е. територія сучасних Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменістану і Узбекистану входила до складу таких рабовласницьких держав, як Бактрія (середня й верхня течія Амудар'ї), Хорезм (нижня течія Амудар'ї), Маргіана (за течією р. Мургаб) і Согдіана (в басейні річок Зеравшану та Кашкадар'ї), а з середини VI ст. до н.е. — була завойована військами перського царя Кіра і поділена на сатрапії — територіально-адміністративні одиниці, створені для управління підкореними народами.

У IV ст. до н.е. Центральна Азія увійшла до складу імперії Олександр

дра Македонського, а згодом — його наступника Селевка I. У середині III ст. до н.е. центральноазійські землі відокремилися від імперії Селевкідів і на деякий час стали центром Греко-Бактрійського царства — однієї з високорозвинених держав того часу.

У першій половині II ст. до н.е. після розгрому Греко-Бактрійського царства кочівниками одне з князівств, що утворилися на території Центральної Азії, стало ядром могутнього Кушанського царства, що включало, крім власне Центральної Азії, також території сучасного Афганістану, Пакистану, Північної Індії й, можливо, Сінцзяну, але в IV ст. н.е. розпалося на кілька ворогуючих державних утворень.

У IV-V ст. в Центральній Азії панувала політична роздробленість, що сприяла вторгненню кочівників. У V ст. Центральну Азію захопили ефталти («білі гуни»), у 60-ті рр. VI ст. — Тюркський каганат, а в середині VII ст. розпочалося активне просування в регіон арабів, які на початок VIII ст. взяли під контроль увесь Центральноазійський регіон.

У 875 р. вже на уламках Арабського халіфату виникла нова держава зі столицею в Бухарі під владою місцевої таджицької династії Саманідів. У період свого розквіту (перша половина X ст.) вона включала Мавераннахр (межиріччя Амудар'ї і Сирдар'ї) та Північний і Східний Іран, а Хорезм, Решт, Газні й інші міста були васально залежними. У 999 р. держава Саманідів впала під ударами тюркських племен карлуків, що об'єдналися під владою династії Караханідів, внаслідок чого Мавераннахр потрапив під владу засновника регіональної сельджуцької наддержави — Тогрул-Бека зі столицею у м. Мерв. На початку XII ст. на зміну сельджукам прийшли монгольські кочовики каракитаї. За цих умов центр державно-політичного життя Центральної Азії змістився до умов центр державно-політичних кочів'їв Хорезму, чий правитель — Хорезмшах Текеш — наприкінці XII ст. організував відсіч і сельджукам, і каракитаєм.

Син Хорезмшаха Мухаммед (1200—1220), використовуючи феодальну роздробленість регіону, завершив створення величезної за обсягом держави, яка, однак, не відзначалася внутрішньою міцністю, чим скористалися незабаром монголо-татари. Внаслідок їх завоювальницьких походів у першій половині XIII ст. територія Центральної Азії виявилася поділеною між улусами (спадковими володіннями) синів Чингізхана — Джучі (Хорезм, Центральний і Західний Казахстан) і Чагатая (Семиріччя і Мавераннахр) та онука Хулагу (Туркменістан).

У другій половині XIV ст. більшу частину центральноазійських земель об'єднав у складі своєї імперії зі столицею у Самарканді барласький емір Тимур (1370—1405). Встановивши свою владу в Чагатайському улусі, він захопив також Хорезм (столиця — м. Ургенч) і став активно

розширювати територію своєї держави за рахунок Ірану, Османської держави, Делійського султанату та інших сусідніх держав. Проте після смерті Тимура створена силою зброї величезна імперія розпалася, і на території Центральної Азії, що входила раніше до завоювань Тимура, знову спалахнули міжусобні феодальні війни.

Щею інакше розвивалися території, що належали до улусу Джучі. Після розпаду улусу степи Казахстану потрапили до складу Білої Орди (Ак-Орди) й увійшли під владу нащадків монгольського хана Шейбані, брата Батия. Із занепадом держави Шейбанідів місцеві тюркські султани Гірей і Джанібек — утворили на заході Семиріччя, в Чуйській і Талаській долинах, перші самостійні казахські ханства. Поступово, упродовж XV ст., на території Казахстану сформувалися три відокремлені області — Старший, Середній і Молодший жузи, що розташовувалися відповідно в Семиріччі, Центральному й Західному Казахстані і об'єднували різні угруповання тюркомовних племен. На початку XVI ст. на основі цих областей виникло Казахське ханство, територія котрого поступово розширялася на захід за рахунок приєднання частини племен Ногайської орди. Однак через свою економічну відсталість і феодальні усобиці воно не змогло перерости у централізовану державу. Утворення Казахського ханства сприяло завершенню процесу формування казахської народності, її мови й культури.

На тлі феодальних міжусобиць у Казахському ханстві незабаром розпочалося його завоювання з півночі державою Тимуридів — об'єднанням депт-і-кипчацьких узбецьких племен на чолі з Мухаммедом Шейбані (1500—1510). Протягом кількох років узбеки оволоділи Мавераннахром і Хорезмом, а згодом до меж їхнього впливу увійшла й більшість територій, населених таджиками, та центральний і північно-східний Туркменистан. Столицю держави було перенесено з Самарканду до Бухари. Поступово етнічна назва *узбек* передалася виниклій ще задовго до приходу кочових узбеків спорідненій їм за мовою тюркській народності центральноазійського Межіріччя.

Після занепаду держави Шейбанідів (на рубежі XVI—XVII ст.) на її території утворилося багато держав, найбільшими з яких були Бухарське і Хівинське ханства. Через тривале військове протистояння з Хівою й казахами Бухарське ханство на початку XVIII ст. розпалося і з-під його влади вийшли Фергана (з 1710 р. на її території почалося формування Кокандського ханства), Ходжент, Самарканд та Бадахшан. Політичного піднесення зазнало на певний час і Ташкентське ханство.

Однак султани й еміри, що правили майже самостійно областями й уділами ханств, посилювали стан феодальної роздробленості в Центральній Азії. Аналогічна ситуація зберігалася і в Казахстані. Цим неминуче

скористалися агресивні сусіди народів Центральної Азії — Джунгарське (Ойратське) ханство, що виникло в 30-ті рр. XVII ст. на території сучасного Північно-Західного Китаю, та Іран. На початку 20-х рр. XVIII ст. джунгари завдали нищівної поразки казахським військам і стали реальною загрозою вторгнення на територію Казахстану.

За таких умов серед правлячої еліти Молодшого і Середнього жузів стала набувати поширення ідея прийняття підданства Російської імперії. 10 жовтня 1731 р. хан Молодшого жузу Абулхайр і 27 казахських старійшин склали присягу на вірність Російській імперії, а у 1740—1743 рр. російське підданство прийняли казахи Середнього жузу. Входження до складу Російської імперії, поклавши край згубним вторгненням джунгарів, стало разом з тим початком поширення на територію Казахстану загальноімперських порядків, обмеження й поступової відміни влади ханів, скасування прав і привілеїв султанів. Зловживання царських урядовців викликало незабаром могутнє загальноказахське повстання під проводом Батира Срина (1783—1797). Щоб розколоти повсталих, у 1791 р. російський уряд змушений був відновити ханську владу з радою старшин та вдатися до низки інших поступок місцевій владі. Проте вже у 1822—1824 рр. ханське правління в Молодшому і Середньому жузах було знову ліквідоване, натомість запроваджено нове адміністративне управління. Територія Старшого жузу була приєднана до Росії в середині XIX ст.

Проникнення в інші землі Центральної Азії на початку XVIII ст. стало для Росії складнішим завданням. Лише опанувавши у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. Казахстаном і Закавказзям та здобувши вихід до узбережжя Тихого океану, вона змогла практично оточити Центральну Азію і приступити до її завоювання. Значно полегшили завоювання Центральної Азії безперервні династичні чвари, змови, часті двірські перевороти, постійні війни між Кокандським і Хівинським ханствами та Бухарським еміратом.

На початку 1864 р. російські війська розпочали наступ на найбільше центральноазійське державне утворення — Кокандське ханство і захопили міста Аулие-Ата, Туркестан і Чимкент, а у травні наступного року — Ташкент. Це дало змогу з'єднати Сирдар'їнську і Сибірську військові укріплені лінії й розпочати бойові дії проти Бухари. Населення Північного Киргизстану, що потерпало від здирств кокандського хана і китайської адміністрації, добровільно перейшло під владу Росії. На зайнятих територіях Кокандського ханства було створено Туркестанське генерал-губернаторство з центром у Ташкенті.

Спроба бухарського еміра організувати проти Росії газават (святий війну) закінчилася невдачею, і на початку травня 1868 р. російські

війська зайняли Самарканд та наблизилися до Бухари. Кокандський хан Худояр і бухарський емір Музаффар-Еддін визнали себе васалами Петербурга і надали російським купцям право безмитної торгівлі. У 1873 р. російські війська розгорнули наступ на Хівинське ханство й оволоділи столицею, а його хан визнав васальну залежність від Росії. Скориставшись народним повстанням у Кокандському ханстві, російські власті у 1876 р. ліквідували його, а територію приєднали до Туркестанського генерал-губернаторства як Ферганську обл.

Ще під час підготовки походу на Хіву на східнокаспійському узбережжі в 1869 р. було засноване місто Красноводськ як основна база для подальшого наступу на оазиси туркмен-хліборобів. До середини 1880-х рр. до складу імперії було включено всі основні землі Туркменістану, а в першій половині 90-х рр. XIX ст. завершилось приєднання Таджикистану. За російсько-британською угодою 1895 р. до васального Росії Бухарського емірату відійшли таджицькі землі на правому березі р. П'яндж.

На новоприєднані центральноазійські землі було поширено територіально-адміністративну й правову системи, характерні для Російської імперії загалом. При цьому вищі губернські посади зайняли російські чиновники, а волосні й аульні — представники місцевої феодальної знаті. Царські чиновники вважали ці території російською колонією й поводитися відповідним чином. Однак, попри відверто колоніальну грабіжницьку політику царизму, приєднання Центральної Азії до Російської імперії мало й певні позитивні наслідки. Зокрема, припинилися постійні феодальні війни й міжусобиці, було скасоване рабовласництво, розпочалося будівництво залізниць.

Події Лютневої (1917 р.) революції в Росії стали поштовхом до розгортання національно-визвольної боротьби мусульманських народів Центральної Азії, яку очолили джадіди — учасники ліберального мусульманського національного руху, що утворили на території Центральної Азії низку політичних партій і організацій: Шуро-і-Іслам (в Туркестані), Молодо-бухарську (в Бухарському еміраті), Молодо-хівинську (в Хівинському ханстві). Однак відновити втрачену у XVIII–XIX ст. державність народам Центральної Азії завадила російська більшовицька експансія, внаслідок якої у квітні 1918 р. було проголошено Туркестанську Соціалістичну Федеративну Республіку в складі РСФРР, а у 1920 р. — Хорезмську і Бухарську народні радянські республіки.

Формування національно-державної ідентичності народів Центральної Азії. Процес формування національно-державної ідентичності народів Центральної Азії розпочався у другій половині XIX ст. і на цей час ще далекий від завершення. Важливу роль у цьому процесі відігравав зо-

внішньорегіональний чинник — спочатку російська, а згодом радянська політична система, що стимулювала процес формування «соціалістичних націй». Але й до XIX ст. народи регіону вже пройшли довгий історичний шлях. Для більшості з них він був позначений існуванням певної, досить аморфної етнічної єдності, що складалася з кількох автономних етнічно-територіальних груп. Подальший розвиток цієї спільності здебільшого призводив до втрати її відносної консолідованості й перетворення на систему споріднених і взаємопов'язаних етнічно-територіальних груп з спільним і не надто виразним національно-культурним життям нечисленного освіченого прошарку.

За станом на 20-ті роки XX ст., можна виділити кілька ієрархічних рівнів ідентичності місцевого населення, причому деяким з них властиве складне перехрещення різних форм. Найвищий рівень репрезентований мусульманською світоглядно-конфесійною формою ідентичності, загальною для всього населення Центральної Азії. Але ця форма своєрідно коригується згідно з макроетнічною та господарсько-культурною структурами.

У макроетнічному аспекті населення регіону, за винятком окремих нечисленних анклавних груп, з найдавніших часів складається з представників іранського та тюркомовного етносів. З XVII ст. іранська спільність репрезентується власне іранцями (персами), таджиками, пуштунами та іншими, переважно нечисленими етносами. Між таджиками і персами існує конфесійний бар'єр: перші — суніти, другі — шіїти. Між таджиками і пуштунами — господарсько-культурний. Перші здебільшого осілі землероби, ремісники й купці, мешканці міст та оаз, другі — переважно скотарі-кочовики. Тюркська спільність складається з казахів, киргизів, каракалпаків, туркменів та узбеків. Усі вони — суніти, але роль ісламу у їхньому побуті традиційно різна: для осілих мешканців оаз і міст, зокрема узбеків і таджиків, ця роль є значною, а для традиційно кочових етносів, зокрема для більшості казахів і киргизів, роль ісламу суттєво менша.

Народи з розвиненішою національною самосвідомістю та державні утворення за умов незбігу меж народів і міждержавних кордонів у XVII–XIX ст. становлять власне етнічні форми ідентичності. Узбеки були представлені в трьох державах: у Бухарському еміраті та Кокандському ханстві вони співіснували з таджиками та іншими народами (у Бухарі — з туркменами, у Коканді — з киргизами), а у Хівинському ханстві — з великими групами каракалпаків і туркменів. Казахи становили три жузи на чолі з власними ханами та керівними надплемінними органами. Подібним чином на кілька племінних груп із зародковими державними структурами поділялися туркмени, киргизи та каракалпаки.

Нижчий, таксономічний, рівень представлений місцевими земляцькими спільнотами, що часто мали розгалужену родоплемінну структуру. Вони становлять форму земляцької ідентичності. Саме належність до неї (як і до загальної мусульманської ідентичності) відігравала головну роль у повсякденному житті пересічної людини, тоді як належність до певної нації та державне підданство мали другорядне значення.

У господарсько-культурному аспекті (за критерієм економічного районування) населення регіону досить чітко поділялося на осілих землеробів з давніми традиціями міського життя та скотарів-кочовиків. До першої групи належить абсолютна більшість близьких у побутовому відношенні узбеків і таджиків, частково туркменів і каракалпаків, а також невелика кількість казахів і киргизів. До другої групи належать решта казахів і киргизів, значною мірою туркмени й каракалпаки і окремі групи скотарів-узбеків та памірських горців.

На такий ґрунт накладалася влада Російської імперії з її територіально-адміністративним устроєм. Кордони генерал-губернаторств та областей не враховували етнічну структуру населення, що зрештою гальмувало процеси національної консолідації. Шок від зіткнення різних цивілізацій — європейської та ісламської — актуалізував не стільки етнічну, скільки релігійно-культурну ідентичність. Щодо росіян та інших народів, що прийшли з європейських губерній Росії, місцеве населення відчувало свою єдність (як і російськомовні стосовно місцевого населення). Понад те, у місцевого населення актуалізувалося відчуття спільності з іншими мусульманськими, переважно тюркомовними, народами Російської імперії.

Факт російської присутності (через освітні заклади та залучення частини місцевого населення до демократично-народницької традиції) сприяв виробленню національної самосвідомості. Національна ідентичність була вкрай слабкою, але підвищення уваги до неї заклало основи подальшого розвитку національних форм самоідентифікації, альтернативних не лише російській, а й певною мірою конфесійній і макроетнічній, з одного боку, та земляцькій і родоплемінній — з іншого. Можна припустити, що у казахів (з огляду на те, що вони релігійно індиферентніші й мали давніші взаємини з росіянами) цей процес відбувався активніше, ніж в інших народів регіону.

На момент проголошення СРСР 30 грудня 1922 р. підконтрольна більшовикам Центральна Азія складалася з Киргизької (Казахської) та Туркестанської АРСР, що входили до складу РРФСР, а також Хорезмської і Бухарської народних радянських республік, що мали з РРФСР союзно-договірні відносини. Кордони цих адміністративних утворень були практично тотожними дореволюційному територіальному поділу,

що на думку більшовиків, не відповідало ані потребам економічного розвитку, ані ареалу розселення окремих народів. Загальнополітичні міркування та необхідність економічного планування зумовили створення у 1922 р. Середньоазіатського бюро ЦК РКП(б), що мало відповідати за перетворення у республіках Середньої Азії. Питання адміністративної реорганізації регіону полягало насамперед у визначенні головних принципів її здійснення. Йшлося про два основні підходи — ісламсько-тюркський та етнонаціональний.

Перший підхід базувався на наявній у межах Туркестану етноконфесійній і соціокультурній єдності населення, більшість якого було тюркомовним (крім таджиків) й належало переважно до мусульман-сунітів. До 1920-х років між таджиками і узбеками, котрі здебільшого проживали разом, особливо у великих містах, суттєвих на національному ґрунті практично не відбувалося, а серед тюркомовних народів міжетнічні межі були досить умовними. Переважало усвідомлення конфесійної, макроетнічної та територіальної єдності. За єдність виступали й мусульманські лідери, й місцеві політичні авторитети, й більшовики та лояльні до нової влади вожді. Отже, загальнотуркестанський варіант адміністративного устрою з подальшим обласним поділом мав підґрунтя й за певних умов міг бути реалізованим.

Проте керівництво в Москві та у місцевих автономіях обрало другий підхід — національно-державне розмежування. Таке рішення навряд чи мало відповідне соціально-економічне обґрунтування, скоріше можна припустити, що воно виходило з політичних міркувань більшовицьких лідерів. Досвід боротьби з басмацьким рухом засвідчив, наскільки сильним може бути опір місцевого населення комуністичній владі за умов його консолідації на ґрунті мусульманської та спільнотюркської свідомості. Отже, більшовики були насамперед зацікавлені у розколі місцевих традиціоналістських сил, який посилювався поглибленням суперечностей між пригнобленими масами та байською верхівкою. Однак ці суперечності ще не підживляли спільної конфесійної, макроетнічної та територіальної ідентичності, що спиралася на ідеї протистояння населення краю російській комуністичній владі. За цих обставин поширення ідеї етнонаціональної самосвідомості серед представників корінного населення було реальним засобом внесення розколу до лав місцевих мусульман.

Отже, головним мотивом вибору національно-територіального принципу розмежування було прагнення більшовиків розколоти доволі монолітний мусульманський рух народів регіону. Цьому сприяли й міркування економічного характеру, в основі яких було вирішення гострої для регіону проблеми землі й води. Саме у 1923–1924 рр. у Централь-

ній Азії досягло апогею збройне протистояння різних етнічних груп на ґрунті суперечок щодо водокористування, в неї було втягнуто десятки тисяч осіб.

Керівництво СРСР вважало, що утворення окремих республік за національною ознакою та часткова передача влади представникам місцевих прокомуністичних територіально-кланових угруповань спровокують конкуренцію між керівництвом республік, а також сприятимуть висуненню на перший план нової, етнонаціональної ідентичності замість домінуючої конфесійної. Руйнація старих адміністративних меж, з якими були пов'язані відповідні конфесійні структури, схеми міжособистісних і міжкланових взаємин (особливо у межах Хорезмської та Бухарської республік) тощо розчищали шлях до утвердження нових, більшовицько-радянських структур влади й управління.

Також національно-державне розмежування в регіоні провокувало конфлікти між представниками титульної нації та національними меншинами. Влада більшовицького центру та його представників на місцях використовувала протистояння нації-більшості з нацменшинами за принципом «поділяй та володарюй!». Руйнація конфесійної ідентичності, Отже, стала серцевиною загального стратегічного курсу більшовиків на розкол загальномусульманського й пантюркістського рухів, а в перспективі — на знищення релігійної свідомості. Проте наступний розвиток подій засвідчив, що національна свідомість виявилася міцнішою за комуністичну, а отже, така стратегія виявилася марною.

За умов тогочасної політичної ситуації більшовики максимально використали національні почуття пригноблених народів, повсюдно декларуючи їх найширші права. Серед тюркомовної спільноти національні суперечності були практично відсутні, чого не скажеш про узбецько-таджицькі взаємини, які набули гострого характеру спочатку у верхах, а незабаром й серед широких мас населення. Річ у тім, що розмежувати узбецькі й таджицькі землі на значних територіях басейну р. Зеравшан, Ферганської долини тощо було практично неможливо. Сільське населення становили переважно узбеки, зате більшість мешканців міст (зокрема, Самарканду й Бухари) була таджиками. Тобто, якщо території розселення основних тюркомовних народів розмежувати можна було хоча б приблизно, то розділити узбеків і таджиків було практично неможливо.

Від самого початку узбецьке домінування було значним, цілком зрозумілим та обґрунтованим. Узбеки кількісно переважали таджиків, а центром російської влади в Туркестані традиційно вважався Ташкент, населений майже винятково узбеками. Переважно мешканці Ташкента, прихильні до радянської влади, становили так звані національні

кадри, що призначалися більшовицькою владою на відповідальні посади. З позиції радянської влади ця політика була виправданою, позаяк ядром конкурентного більшовикам басмачького руху були східні та південно-східні передгірські та гірські райони Бухарської республіки, де переважало таджицьке населення. Таджики — колишні піддані місцевих беків — васалів бухарського еміра — до вересня 1920 р. практично не стикалися не лише з комуністами, а й взагалі з російською адміністрацією й тому категорично не сприймали радянських перетворень. Саме обставини політичного характеру й стали вирішальними у визначенні Кремлем титульних націй у регіоні.

12 липня 1924 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило постанову «Про національне розмежування республік Середньої Азії (Туркестану, Бухари і Хорезму)», згідно з якою з туркменських частин Туркестану, Бухари і Хорезму було утворено Туркменську республіку, з узбецьких частин Туркестану й Бухари — Узбецьку республіку. Хорезмську республіку (за винятком її туркменської частини) залишили в колишніх межах. Райони Туркестану, населеніказахами, були об'єднані в Казахську АРСР у складі РСФРР (у 1936 р. Казахстан було перетворено на союзну республіку). Було створено також Кара-Киргизьку автономну область у складі РСФРР (у 1936 р. на її базі створено Киргизьку РСР) і Таджикицьку АРСР у складі Узбецької РСР (союзною республікою Таджикистан став у 1929 р.). Отже, окремі державні утворення на території Центральної Азії, відомі сьогодні як Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан і Туркменистан, з'явилися на політичній карті світу у 1920-ті рр. внаслідок національно-державного розмежування в регіоні, проведеного політичним керівництвом СРСР. У межах кордонів, визначених більшовицькою владою, союзні радянські республіки Центральної Азії у 1991 р. стали на шлях незалежного розвитку.

Геополітична ситуація в Центральній Азії після розпаду СРСР.

Центральну Азію можна розглядати як геополітичну цілісність, що зумовлена географією, спільністю історичного минулого, різнобічних економічних зв'язків, етнокультурною і релігійною близькістю народів регіону. За умови поліцентричної геополітичної моделі сучасного світу держави Центральноазійського регіону (ЦАР), попри конкуренцію у боротьбі за розвиток і виживання, мають цілу низку спільних інтересів і завдань, спрямованих на зміцнення їхнього суверенітету, забезпечення безпеки, вирішення соціально-економічних проблем. Разом з цим кожна з держав регіону має свої специфічні особливості, своєрідність обраної моделі розвитку. Держави регіону мають різний ступінь демократичних свобод, особливості політичних режимів: від авторитаризму,

посткомуністичних безальтернативних президентських режимів до наближених до демократичних моделей.

Найскладніший період становлення національної державності країн регіону вже минули і на початок ХХІ ст., принаймні до «оксамитових революцій» в окремих країнах пострадянського простору (в тому числі у Киргизстані), позначилась тенденція до соціально-економічної і політичної стабілізації. Водночас у регіоні наявна ціла низка чинників ризику, осередків потенційної напруженості, які є наслідком спільного для усіх пострадянських держав тоталітарного минулого і які мають в Центральній Азії свою специфіку. Основними внутрішніми і зовнішніми чинниками ризику є:

- збройні конфлікти в суміжних державах, що безпосередньо або опосередковано впливають на ситуацію в регіоні;
- існування потенційної загрози зіткнення інтересів різних країн і коаліцій держав світу, що може мати негативні наслідки для регіону в цілому;
- невирішені територіально-прикордонні проблеми між республіками, що дістались їм у спадок від СРСР;
- небезпека переростання в екстремістські форми національної і релігійної нетерпимості процесів зростання національної самосвідомості народів регіону;
- наявність міжетнічних, міжконфесійних і пов'язаних з ними культурно-цивілізаційних проблем;
- загроза екологічних і технологічних катастроф у разі дестабілізації обстановки в регіоні;
- велика ймовірність перетворення держав регіону на великий світовий наркоринок (у регіоні виявлені осередки власного виробництва наркотиків).

В експертному середовищі побутує думка, що гіпотетична дестабілізація в Центральній Азії охопить переважно власне держави регіону і, можливо, Росію. Разом з тим дестабілізація в Центральній Азії приховує в собі реальну загрозу для таких суміжних країн як Афганістан, Пакистан, Китай.

Події першої половини 1990-х рр. показали, що держави Центральної Азії не володіють ні достатнім внутрішнім запасом міцності, ні ресурсами для підтримання достатнього рівня безпеки. Військово-політична й певною мірою економічна стабільність тримаються завдяки зовнішнім чинникам.

Внутрішні простори Азії завжди сприймалися як далека периферія, або як місце скупчення великих степових орд, здатних поглинути основні центри людської цивілізації. В геополітичному ракурсі Центральна

Азія є простором, який відокремлює життєві центри двох великих ядерних держав — РФ і Китаю і де перебігають основні геополітичні масиви Азії — російський, ісламський, китайський та індійський. Від того, чи буде тут сформована якась нова, синтезуюча азіатська модель устрою, залежить і доля Азії в цілому. Збалансована схема тяжіння і рівноваг країн регіону ще не склалася і, отже, слід очікувати зіткнень глобальних інтересів великих держав у боротьбі за домінування в регіоні.

Центральна Азія не має прямих виходів до Світового океану, тому її комунікації зі світовими ринками пов'язані із суходільними транспортними шляхами. Це ставить країни регіону в залежність від стабільності стосунків з прилеглими країнами та безпеки шляхів сполучення. Економіка регіону внаслідок несприятливих природних умов не є самодостатньою, її розвиток значною мірою визначається спроможністю місцевих держав включитися у світову економічну систему. Все це зумовлює головні риси поведінки країн регіону в ставленні до РФ, Заходу, Китаю, ісламських країн, яка з необхідністю має бути гнучкою, зваженою, побудованою на компромісах та балансуванні між різними інтересами.

Після колапсу радянської системи Центральноазійський регіон виокремлюється як нова сцена дії різних геополітичних сил, що розпочинають тут велику гру за домінування. Регіон привабливий з точки зору наявних тут ресурсів і його геостратегічного розташування в серці Євразійського материка на перехресті важливих транспортних шляхів. Можна говорити загалом про відновлення феномена центральноазійської геополітики, який, здавалося, зовсім припинив існування після захоплення цього простору більшовицькими військами в 20-х роках ХХ ст. Власне, свого часу вторгнення СРСР до Афганістану мало остаточно вирішити питання домінування в цьому регіоні на користь Москви, але тут на геополітичну сцену вийшли сили локального рівня, що спромоглися перешкодити реалізації інтересів радянської силової суперпотуги.

Геополітична ситуація в Центральноазійському регіоні видається оптимістичнішою, аніж, скажімо, на Балканах та Кавказі, де нові держави були втягнуті у тривалі внутрішні і зовнішні конфлікти. Країни регіону спромоглися проявити потрібну гнучкість у міждержавних стосунках, досягти певного рівня внутрішньої стабілізації. Дія зовнішніх сил не була тут настільки інтенсивною, щоб становити загрозу стабільності ситуації в регіоні. Росія, що традиційно контролювала Центральну Азію, до кінця 1990-х рр. не виявляла достатнього інтересу до подій у регіоні, а зацікавленість інших країн була тут радше символічною. Отже, політичні еліти держав регіону отримали резерв часу для зміцнення своєї влади і ствердження на міжнародній арені.

Як і в багатьох інших частинах пострадянського простору, національ-

но-державна ідентичність центральноазійських суспільств остаточно не усталена. З моменту руйнації у 1991 р. колишнього СРСР в Центральній Азії відбуваються процеси трансформації соціально-політичного, ідеологічного та економічного устрою. Це пов'язано з поступовим відходом від жорсткої вертикалі — орієнтації на колишній союзний центр і пошуком нових можливостей розвитку і безпеки у взаєминах з іншими країнами світу, зміцненням горизонтальних міждержавних зв'язків у межах або поза межами СНД. Відбуваються процеси консолідації та інтеграції країн регіону, хоча мають місце внутрішні суперечності між новими державами, боротьба за регіональне лідерство, рух у відцентрових щодо регіону напрямках зовнішньої політики тощо.

Опір населення складним процесам суспільної модернізації та відродження традиційних форм культури сприяє посиленню національних і релігійних почуттів, які здатні призвести до великих потрясінь. Найзначніші загрози в регіоні мають місцеве походження: складні процеси національно-державної консолідації та легітимації влади, труднощі формування правового простору і позбавлення решток колоніального минулого, трансформації суспільно-економічної системи, урегулювання етнічних проблем, недопущення прикордонних суперечок тощо.

Для розв'язання цих проблем в умовах Центральної Азії формується перехідна форма суспільно-політичного устрою, яку президент Узбекистану І. Карімов називає «східною демократією» і яка побудована на авторитаризмі та домінуючій ролі держави в суспільному розвитку. Спільність інтересів правлячих еліт та рівень їхньої консолідації, що склався за радянських часів (на ґрунті централізації влади, впровадження єдиної ідеології, придушення зародкових форм демократії), сприяли встановленню відносної політичної стабільності в центральноазійських республіках і надали їм змогу протистояти небезпечним проявам релігійної та етнічно-сепаратистської агресивності.

Форма авторитарного правління стала прийнятною для місцевих правлячих кіл, оскільки давала змогу поставити під контроль проісламський традиціоналізм, що реально спроможний скласти конкуренцію наявній політичній еліті, сформованій за радянських часів. Авторитарний режим в умовах Центральної Азії деяким чином забезпечує соціально-політичну стабільність і надає можливості проводити курс на трансформацію економічних систем. З іншого боку, на гіршому досвіді конфлікту в Таджикистані можна переконатися, що спроби прискорити суспільно-політичні процеси за умови не готового до цього суспільства викликають зворотний ефект дестабілізації і саморуйнування соціуму з подальшим втручанням зовнішніх сил.

Центральноазійський регіон багатьма сприймається як окрема

система, що має спільні, а іноді й корпоративні інтереси. Країни регіону значну увагу приділяють розвитку регіонального співробітництва. З одного боку, це пояснюється потребою реагувати на політику Росії, що прагне зберегти домінуючі позиції в регіоні, з іншого — схожістю політичних та економічних інтересів. Питання полягає в тому, чи може тут сформуватися міцна регіональна система міждержавних зв'язків на зразок ЄС або АСЕАН, чи головною домінантою стануть конфронтаційні взаємини?

Уже в 1990 р. в Алма-Аті лідери п'яти держав обговорювали спільні плани інтеграції. Після підписання Біловезьких угод у грудні 1991 р. Туркменистан висунув ідею створення Конфедерації центральноазійських держав. На зустрічі голів держав та урядів у Ташкенті (січень 1993) було оголошено про необхідність регіональної інтеграції країн Центральної Азії з огляду на спільність інтересів, таких як: питання безпеки, проблема Аралу, криза в Таджикистані, створення єдиного інформаційного простору тощо.

Зовнішньополітичні орієнтації політичних еліт в країнах регіону в цілому формуються на засадах усвідомлення власних національних та регіональних інтересів і складаються як синтетична конфігурація основних схем зовнішньої орієнтації країн Центральної Азії — євроатлантичної, євразійської, тюрксько-ісламської, китайської тощо — мірою їх адаптації до локальних умов та інтересів. Одним з важливих чинників, що впливають на процеси в Центральній Азії, є зовнішньополітична активність провідних світових і регіональних держав. Подальше посилення стратегічного суперництва, елементи якого вже виявляються сьогодні в Центральноазійському регіоні, породжує нові розбіжності, але вже не на ідеологічній, а на геополітичній і економічній основах. Серед світових та регіональних держав, що справляють значний вплив на формування геополітичної ситуації в Центральній Азії, особливо виділяються Російська Федерація, Сполучені Штати Америки, Китайська Народна Республіка, а також Туреччина, Іран, Пакистан, Індія, держави Європейського Союзу.

Найвпливовішою зовнішньою силою щодо новоутворених центральноазійських держав залишається **Російська Федерація**. У силу історичних обставин найбільшу вагу в регіоні продовжує зберігати євразійська або російсько-радянська схема мислення, згідно з якою всі країни пострадянського простору мають орієнтуватися переважно на Росію. Дії РФ у регіоні тривалий час були суперечливими, позаяк пріоритет надавався короткостроковим інтересам. У цілому ж превалювала ставка на військову присутність, що є прийнятним і досить ефективним для Росії підходом (у порівнянні, наприклад, з розвитком економічних

і політичних зв'язків). Його переваги приховані в історичних основах розвитку російської держави, а саме — в ісламсько-мусульманській експансії, що неодноразово загрожувала її суверенітету й цілісності, поширюючи нестабільність уздовж кордонів.

На сучасному етапі стратегічно важливою для Росії є протидія афгансько-ісламському чинникові (за яким стоять певні сили в Пакистані, Саудівській Аравії, а також в Ірані). Створення російської військової бази на території Таджикистану вже однозначно свідчить про вибір даної держави своєрідним форпостом російських геополітичних інтересів у регіоні Центральної Азії й довкола нього. Даний вибір зовсім не означає визнання Таджикистану ключовою державою в Центральній Азії, але свідчить про те, що ця країна є важливою ланкою у системі регіональної безпеки. Росія, виходячи з міркувань геополітичної доцільності, користується зі зручної нагоди, щоб без істотних матеріальних і політичних витрат, стратегічно закріпитися в регіоні. Крім того, Росія продовжує демонструвати зацікавленість у транспортуванні своєю територією енергоресурсів регіону. Для неї, як і для інших країн, що беруть участь в освоєнні нафтогазових родовищ, будівництві, експлуатації трубопроводів, транспортування енергоресурсів є не тільки економічним, а й політичним питанням, оскільки дає можливість забезпечити ефективний контроль за розвитком ситуації в регіоні.

Після тимчасового ослаблення російського впливу в центрально-азійському регіоні у 1990-х рр., коли Кремль не мав ані засобів, ані бажання здійснювати неоколоніальну експансію, а також організувати військовий захист країн регіону в разі агресії ззовні, на початку XXI ст. Росія повернулася обличчям до Сходу і виявляє бажання прив'язати країни Центральної Азії до власних інтересів. Метою РФ є протидія проникненню в регіон інших глобальних сил. Задля цього Росія зосереджує зусилля на захисті етнічних росіян та «російськомовних», що проживають у регіоні, і протидіє поширенню ісламського фундаменталізму в регіоні.

Значним важелем впливу РФ у регіоні є ОДКБ (колишній Ташкентський пакт), до складу якої входять усі центральноазійські республіки колишнього СРСР, крім Туркменистану. ОДКБ надає можливість зберегти російську політичну й військову присутність в регіоні та на його кордонах. Російські війська у ролі миротворчих сил сприяли утворенню неісламського уряду в Таджикистані та збереженню російської військово-політичної присутності в регіоні — згідно зі стратегією захисту національних інтересів РФ на «передових рубежах». Але Ташкентський пакт, трансформований в ОДКБ, так і не створив сприятливих умов розбудови національних збройних сил в нових державах, а «єдиний оборон-

ний простір» фактично означає збереження військової інфраструктури, сформованої за часів СРСР, яка перейшла у спадок РФ і перебуває під її контролем.

В останні роки Росія намагається обґрунтувати лінію реінтеграції країн пострадянського простору, тобто реінтеграції геополітичних впливів Росії при формальному збереженні національних суверенітетів нових незалежних держав. У цілому така політика, за кінцевою метою, мало чим відрізняється від попереднього курсу, але передбачає більш гнучкі механізми, здебільшого економічні та дипломатичні. Прихильники цієї позиції також виходять з міркувань щодо небезпеки утворення геополітичного вакууму в Центральній Азії, де нібито посилюється загроза внутрішніх конфліктів та втручання ззовні.

Саме посилення конфліктогенності в регіоні, пов'язане з так званими андижанськими подіями 2005 р., що спричинили фактичне розірвання стратегічного партнерства Узбекистану з США, сприяло поверненню РФ до Центральноазійського регіону. Відтоді в основу нової зовнішньополітичної концепції РФ у регіоні покладено тактичні завдання середньострокової перспективи, що їх намагається реалізувати Москва. Це контроль за видобуванням, транзитом і виходом на світові ринки центральноазійських енергоресурсів; збереження й оптимізація російської військової присутності в регіоні; підтримка дій лідерів центральноазійських режимів зі зміцнення їх особистої влади й недопущення «експорту демократії»; пошук консенсусу у взаєминах з Китаєм, який прагне домінування в ЦАР.

Сподіваючись на встановлення рівноправних і взаємовигідних стосунків з Російською Федерацією, уряди нових держав Центральної Азії занепокоєні зростанням реінтеграційних настроїв серед впливових політичних сил Росії. У зв'язку з активізацією російської політики на Сході, яка здійснюється задля формування протидії процесу розширення НАТО в Європі, можна очікувати посилення тиску на країни Центральної Азії задля їх тіснішої прив'язки до російських інтересів.

Попри заяви про стратегічне партнерство з Росією та спільну участь в низці ініційованих нею геополітичних проєктів, країни Центральної Азії обстоюють свій статус незалежних держав і навряд чи схильні погодитися з концепцією, що розглядає країни СНД винятково як сферу життєво важливих інтересів РФ. При посиленні зовнішнього тиску з боку РФ країни регіону, як можна очікувати, активізують пошуки відповідної протидії.

Для досягнення балансу геополітичних інтересів у регіоні центральноазійські держави прагнуть допомоги держав Заходу для модернізації своєї економіки і переоснащення збройних сил. Першим реальним кро-

ком до співпраці з Заходом в оборонній сфері стало запрошення нових незалежних держав ЦАР до співпраці в рамках Програми НАТО «Партнерство заради миру» у січні 1994 р. Рамкову угоду з НАТО протягом року підписали усі країни регіону, за винятком Таджикистану. В рамках Програми здійснюються заходи, що сприяють військовому будівництву держав регіону.

Того ж 1994 р. починають розглядати Центральну Азію як стратегічно важливий для себе регіон і США, передусім у тому сенсі, що Казахстан та інші держави регіону можуть стати противагою Китаю в майбутньому. Однак США не мають достатніх інтересів у регіоні для того, щоб наважитися перебрати на себе значний тягар відповідальності за його безпеку. Одне з першочергових завдань США в регіоні — намагання унеможливити переростання наявних проблем релігійного, етнічного та політичного екстремізму у кризові ситуації, що поширюватимуться на інші регіони Азії. Цього можна досягти, надаючи підтримку розбудові демократії та створенню ринкової моделі економіки в країнах регіону.

Зовнішньополітична стратегія США щодо країн Центральної Азії ґрунтується переважно на геополітичних міркуваннях, зокрема на підході, що враховує власні стратегічні пріоритети й інтереси. Дані підходи залишаються домінуючими в системі оцінок регіону Сполученими Штатами. Це зумовлено широким набором елементів взаємин з Росією, Китаєм, Іраном, ісламським світом, й пов'язано, у першу чергу, з необхідністю підтримки формування у вигідному для Сполучених Штатів напрямку балансу сил, як на регіональному, так і на глобальному рівнях. Безумовно, США у віддаленій перспективі хотіли б бачити Центральну Азію у сфері своїх життєвих інтересів, однак, на сучасному етапі, з урахуванням наявних реалій, Вашингтон прагне не допустити появи держав, які, зважаючи на їх потенціал, могли б обмежити або послабити вплив США, маючи на увазі під цими країнами, передусім Росію, Китай та Іран.

Саме тому США продовжують заохочувати активність Туреччини в регіоні у питанні транспортування енергоресурсів її територією. Це зумовлено кількома чинниками. По-перше, США стурбовані можливістю подальшого посилення в Туреччині позицій клерикальних сил і ослаблення прозахідної орієнтації; по-друге, США прагнуть закріпити за Туреччиною, одним з надійних союзників Вашингтона в євроатлантичній кооперації, роль ключової держави в регіоні, провідника політики США. Крім того, реалізація інших транспортних проектів (за винятком афганського, кавказького) буде означати посилення позицій РФ, КНР або Ірану, що не входить у плани США.

Водночас політика США в регіоні є заручником суперечливих вну-

трішніх тенденцій, що розвиваються в правлячих колах самих Сполучених Штатів. З одного боку, у США сильні позиції тих сил, чий підхід ґрунтується на прагматичній оцінці вигідності або невикладності для країни яких-небудь дій за кордоном. З іншого боку, в США, що вважають себе лідером демократичного світу, впливовим є ліберальний підхід, заснований на прагненні підтримати й поширити демократичні цінності повсюди. Обидва підходи часом дивним чином уживаються у зовнішньополітичній стратегії США. Ця обставина нерідко викликає справедливі міжнародні звинувачення й критику на адресу Вашингтона у проведенні політики «подвійних стандартів»: політика країн, що здавалося б, перебувають у схожих, у тому числі «демократичних» умовах, оцінюється нерідко з діаметрально протилежних позицій.

Загалом американська політика в Центральній Азії відіграє досить прогресивну роль у напрямку підтримки геополітичного балансу, інтеграції регіону до міжнародного співтовариства. Разом з тим окремі підходи в сучасній політиці Вашингтона, зокрема форсування в країнах регіону процесів лібералізації, викликають деякий скептицизм. Позаяк західні політичні проекти, в основі яких цінності ліберальної демократії, значною мірою були дискредитовані практикою невдалих реформ, соціальною диференціацією, бідністю й політичним розколом у країнах ЦАР. У Центральній Азії перемогла так звана державноцентрична модель розвитку країн регіону, в основі якої авторитарний характер влади. Така модель державного будівництва, що не сприймається Заходом, взята на озброєння усіма пострадянськими державами ЦАР і набула підтримки Росії. Саме вона значною мірою сприяла посиленню російської присутності в регіоні.

Китай, виявивши властивий йому реалістичний підхід, віддає перевагу обережній політиці на центральноазійському напрямку. Зовнішні стратегічні інтереси КНР у Центральній Азії виявляються несуттєво (що не означає їх цілковитої відсутності). У геополітичному плані Китай усвідомлює небажаність передчасної демонстрації своїх амбіцій у регіоні. Передусім це викликано тим, що посилення уваги КНР до регіону могло б зашкодити міцніючому російсько-китайському співробітництву, що в окремих питаннях міжнародної політики й деяких інших сферах здобуває характер стратегічного. Китайське керівництво неодноразово наголошувало на своїй зацікавленості у збереженні дружніх відносин центральноазійських держав з Росією й небажанні заповнити який-небудь вакуум, що утворився внаслідок розпаду Радянського Союзу.

Депо прохолодне ставлення Китаю до центральноазійських справ пояснюється й існуванням для КНР такої проблеми як нестабільна ситуація в східній частині Сінцзян-Уйгурського Автономного району

(СУАР), що й без того завдає Пекіну неприємностей через зростання ісламських націоналістичних настроїв. Тому вважається, що одним із ключових елементів пасивності КНР у цьому регіоні є незацікавленість Пекіна в приверненні уваги свігової громадськості до проблем СУАР, позаяк ситуація в низці інших регіонів Китаю, зокрема таких як Тибет, достатньо підриває міжнародний авторитет і стабільність КНР, і є причиною західного «втручання» у внутрішні справи країни. Однак є й інші оцінки щодо китайського впливу на Центральну Азію. Здебільшого вони характерні для деяких казахських і киргизьких політологів, які стверджують, що стосовно їх країн з боку Китаю здійснюється так звана повзуча експансія, що супроводжується високою міграційною активністю населення КНР. Утім, не слід перебільшувати роль цього чинника, адже міграційний тиск Китаю, що спостерігається по периметру кордонів КНР, пов'язаний переважно із внутрішньою ситуацією в країні, і його поки не уведено в ранг державної політики.

Утім, останнім часом простежується тенденція посилення активності КНР у регіоні. Зростаючий китайський інтерес помітний, у першу чергу, в економічній сфері, показником чого стало значне зростання китайських інвестицій, поживлення торгівлі, підвищена увага до транспортних проектів, у тому числі будівництва мережі трубопроводів із Центральної Азії. В основі цієї активності — прагнення КНР забезпечити свої східні тили для проведення активнішої політики в АТР, уникнути можливості виникнення на своїх кордонах осередків нестабільності, сформувані стійкі передумови для подальшого розвитку відносин з новими державами регіону, у внутрішньому плані — стабілізувати ситуацію в СУАР, найменш розвиненої провінції країни, міцніше прив'язати Сінцзян до Китаю через будівництво на його території трубопроводів, інтенсифікацію його економіки.

Зростання інтересу Китаю до Центральноазійського регіону пов'язано також із зростанням зацікавленості Китаю до взаємодії з об'єднаною Європою. На думку китайських аналітиків розвиток КНР елементів транспортної інфраструктури із Центральною Азією в майбутньому має стати фундаментом широкої взаємодії КНР з європейськими країнами.

Загалом підхід Китаю до Центральної Азії є за своєю суттю стратегічним і довгостроковим, не зорієнтованим на скороминучі пріоритети. Аналіз останніх тенденцій у китайській політичній лінії дає підстави припустити, що роль Пекіна в регіоні, схоже, буде поступово зростати найближчим часом пропорційно ослабленню тут російського впливу, посиленню китайсько-європейської взаємодії. У більш віддаленій перспективі зміцнення позицій Китаю в АТР (у тому числі, не виключено, за рахунок вирішення на користь КНР низки територіальних супер-

счок), поліпшення соціально-економічної ситуації в східних регіонах країни, як видається, буде мати далекосяжні наслідки для майбутнього країн Центральної Азії й усього Азійського континенту.

Європейська позиція щодо Центральної Азії характеризується як обережна і стримана, що пов'язано з переосмисленням політичними колами ЄС змін на євразійському просторі. На сучасному етапі геополітичний інтерес ЄС до регіону, як такий, відсутній. В економічному плані основним бар'єром, що заважає активному розвитку відносин ЄС з регіоном, є не так віддаленість Центральної Азії від Європи, як наявність різноманітних перешкод на шляху високих тарифів на транспортування енергоносіїв з Центральноазійського регіону й потенційної небезпеки окремих ділянок маршруту транспортування через наявність невирішених проблем між окремими країнами регіону.

Останнім часом ЄС продовжує демонструвати підвищений інтерес до ідей інтеграції й кооперації країн Східної Європи, Кавказу, Центральної Азії. Разом з тим зацікавленість Європейського Союзу у виході до Тихого океану, підсилення взаємодії із країнами АТР, що відбувається на тлі ослаблення комунікаційного значення РФ, диктує для європейських країн доцільність активнішого залучення території центральноазійських держав як транспортного коридору. Слід особливо акцентувати увагу на тому, що головним гарантом (у тому числі фінансовим) успішної реалізації транспортних (причому, не тільки енергетичних) проектів «Схід–Захід» залишається саме їхня європейська спрямованість. Більшість інфраструктурних проектів у Центральній Азії й суміжних державах, а також на Кавказі, уже органічно вмонтовано в комплексну програму Єврокомісії зі створення транспортної інформаційної магістралі Європа–Кавказ–Азія (TRASECA), що закріплює за ЄС особливе місце у взаєминах із центральноазійськими республіками. Крім того, здатність ЄС відігравати привілейовану роль у регіоні також пов'язана з тим, що європейсько-центральноазійські відносини не обтяжені минулими амбіціями. Вони мають у своїй основі реалістичний підхід на відміну від відносин з іншими країнами.

На політичному рівні, особливо у сфері безпеки, важливість відносин ЄС із регіоном визначається вже тим фактом, що всі країни Центральної Азії є членами ОБСЄ. Ця обставина дозволяє їм розвивати безпосередні зв'язки з європейськими державами. За деякими оцінками, подальше розширення відносин із Центральною Азією буде однозначно корисним для ЄС у плані економічного й політичного процвітання. На думку певних європейських аналітиків, активніше економічне, політичне й дипломатичне проникнення ЄС в Центральну Азію, особливо в регіоні Каспію, перешкодило б надмірній присутності тут РФ, США,

потенційно, КНР, тим самим сприяючи зміцненню елементів стабільності не тільки у цьому регіоні, а й у Євразії в цілому.

Важливою структурою, що створювалась задля протидії зростаючому впливу Заходу на Центральноазійський регіон, є Шанхайська організація співробітництва (ШОС) у складі Казахстану, Китаю, Киргизстану, Росії, Таджикистану й Узбекистану, що стала найбільшим за територією та населенням регіональним об'єднанням Євразії. Історію об'єднання започатковано 26 квітня 1996 р., коли в Шанхаї глави п'яти держав — Казахстану, Киргизстану, Китаю, Росії та Таджикистану — підписали угоду про зміцнення довіри у військовій сфері. У квітні 1997 р. в Москві керівники п'яти країн підписали Угоду про взаємне скорочення збройних сил в прикордонних районах, що визначила максимальну чисельність військ та озброєнь у 100-кілометровій прикордонній смузі. Ці угоди стали правовим підґрунтям для зміцнення безпеки в Центральноазійському регіоні, а їх учасників стали називати «Шанхайською п'ятіркою» або Шанхайським форумом.

У травні 2000 р. російський президент В. Путін запропонував Узбекистану стати учасником Шанхайського форуму. 14–15 липня 2001 р. в Шанхаї на зустрічі глав шести держав — Росії, Китаю, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану й Узбекистану, було оголошено про створення Шанхайської організації співробітництва (ШОС). У прийнятій на саміті Декларації основними цілями ШОС проголошено: підтримання й забезпечення миру, безпеки й стабільності в Центральній Азії, розвиток співробітництва в політичній, торговельно-економічній, науково-технічній, культурній, освітній, енергетичній, транспортній, екологічній та інших галузях. Підписано й Конвенцію по боротьбі з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом, в якій сепаратизм і екстремізм визначаються як насильницькі дії, за вчинення яких передбачено кримінальну відповідальність. Її підписання пов'язане з погрозам сепаратистських виступів уйгурів, що мешкають в західному Китаї, та небезпекою проникнення озброєних ісламістських формувань на територію Узбекистану.

Статусу міжнародної організації ШОС набула 2002 р. після підписання на саміті глав держав у Санкт-Петербурзі Хартії Шанхайської організації співробітництва, що є, по суті, статутом ШОС — структури, яка об'єднує країни, що становлять 61% території Євразії з сукупним демографічним потенціалом, який становить четверту частину населення земної кулі.

Оскільки у ШОС ще не відбулося притирання інтересів — кожна країна проводить свою лінію. Так, РФ використовує щорічні саміти ШОС як чергову демонстрацію лінії на боротьбу з «гегемонією однієї наддержави». Зокрема, під час антитерористичних маневрів країн —

учасниць ШОС, що відбулися напередодні саміту в Бішкеку в 2007 р., президент РФ оголосив про поновлення регулярних патрульних польотів російської стратегічної авіації поблизу кордонів країн НАТО, як це було за часів СРСР. Самі антитерористичні маневри виявилися безпрецедентними, адже вперше армії РФ, КНР та інших країн взаємодіяли для вирішення конкретних бойових завдань із підтримки стабільності в регіоні. Маневри «Мирна місія-2007» дали Китаю можливість відпрацювати різні способи швидкого перекидання на великі відстані своїх військовослужбовців, а також показати світові їхній бойовий вишкіл.

Спостерігачі відзначають, що саме з подачі Росії військове співробітництво членів ШОС постійно зміцнюється. У червні 2007 р. шанували розробити окремий документ із цього питання, але обмежилися проектом про співробітництво ШОС із країнами — членами ОДКБ. У рамках цієї угоди Росія намагається створити наднаціональну оборонну структуру. Звісно, що про підміну ШОС ОДКБ не йдеться, однак у деяких питаннях вони можуть взаємодіяти, адже серед основних завдань двох організацій — боротьба з сепаратизмом і тероризмом, нафтороторгівлею й обидві організації мають намір активізувати свою участь у відновленні Афганістану, де лівова частка відповідальності за безпеку нині лежить на військовослужбовцях країн НАТО. За словами російських очільників, ШОС може створити пояс безпеки в регіоні, а його основою стане підписаний у ході Бішкецького саміту 2007 р. Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво країн — членів ШОС.

Китай як найпотужніша держава в організації послідовно і дуже непомітно проводить через ШОС свою експансію в регіоні, що рано чи пізно дасть йому політичні дивіденди і відкриє доступ до енергетичних ресурсів. За рамками саміту ШОС 2007 р., під час візитів у Бішкек і Астану, китайський лідер Ху Цзіньтао озвучив нові ініціативи щодо надання фінансової допомоги країнам регіону. Насамперед Киргизстану, який, на думку багатьох, Китай обрав як найефективніше місце докладавання своїх зусиль. У Казахстані він отримав договір про доступ КНР до сировини Каспію.

Казахстан, що є впливовим учасником Шанхайського процесу, об'єктивно не зацікавлений у посиленні російської присутності в Центральній Азії. Політика Казахстану зумовлена прагненням послабити залежність від Росії через економічне залучення Китаю до регіональних процесів у Центральній Азії, що дає можливість урівноважити політичну активність Росії в регіоні. Але комплекс питань, що являють собою взаємний інтерес для Казахстану та Росії, й надалі істотно впливатиме на зовнішню політику Астани.

Зацікавленість Казахстану в російсько-китайському політичному

балансі в Центральній Азії продиктована передусім можливістю використання суперечностей між ними, так само як і їхнього бажання домогтися розвитку двосторонніх відносин з Астаною (особливо це стосується паливно-енергетичної сфери) для посилення власних позицій у регіоні. Тому Шанхайський форум має практичні перспективи в основному завдяки участі Китаю. З іншого боку, позиція Астани підкріплюється інтересами США, які пов'язані з участю Казахстану в проєкті «Баку–Джейхан» — в обхід російської та іранської територій. США, які є на сьогодні головним інвестором Казахстану, не приховують наміру покінути із залежністю закавказьких і центральноазійських держав від Москви, а також відсторонити Іран, заблокувавши проєкти транспортування каспійської нафти через його територію. Тому для США підтримка Казахстану має ключове значення.

Подальший розвиток відносин у рамках ШОС і водночас перспектива змін у стосунках Росії з країнами СНД залежать від позиції Росії в питаннях багатостороннього економічного співробітництва, від подальшого розвитку російсько-китайських двосторонніх відносин і практичної реалізації проблеми розширення наявного формату об'єднання. Саме ці чинники здебільш зумовлюють перспективи просування військово-політичних інтересів Росії в Центральноазійському регіоні.

Отже, зміни геополітичної картини світу, зумовлені розпадом СРСР і утворенням нових незалежних держав, призвели до формування кардинально нової геополітичної ситуації в Центральноазійському регіоні. У цей час, в активній стадії перебувають процеси трансформації Центральної Азії з периферійного регіону (де геополітичні тенденції взагалі не виявлялися), на регіон, у якому все наполегливіше перетинаються інтереси великих держав та інших акторів світової політики. Від того, у якому напрямку буде розвиватися ситуація в державах Центральної Азії багато в чому залежатиме баланс сил на великому просторі планети. Будь-які події, що відбуваються в країнах Центральної Азії, не тільки матимуть своє відображення на регіональному рівні, а й здатні викликати зміни в геополітичному балансі сил на всьому євразійському континенті, що є загально визнаною віссю світового розвитку. Позаяк перебуваючи фактично у «серці» континенту, Центральна Азія є своєрідними «воротами» до низки стратегічно важливих регіонів Євразії.

Основні загрози національній безпеці країн регіону. Визначальним чинником незалежного розвитку країн ЦАР, при владі в яких опинилася колишня компартійно-радянська номенклатура, є прагнення правлячої еліти держав регіону зміцнити владні позиції всередині країни й утвердитися на міжнародній арені. Останнє супроводжується доволі гострою суперечкою країн ЦАР за регіональне лідерство. У цьому контексті ак-

тивно заявили про себе Узбекистан (половина населення усієї пострадянської Центральної Азії, з його авторитарною політичною системою, що консолідує суспільство) і Казахстан (багата мінерально-сировинна база й найрозвиненіша з країн регіону економіка).

В усіх п'яти республіках відбулося різке соціальне розшарування: за оцінками ООН, 70-80% жителів Таджикистану і Киргизстану опинилися за межею бідності, не набагато кращою є й ситуація в Казахстані, Туркменістані й Узбекистані (особливо в сільських районах). Поляризація суспільства супроводжувалось наступом на свободу ЗМІ й права людини. Через це значно зріс протестний потенціал населення й небачених масштабів набула корупція. Разом з відсутністю демократичних реформ це призвело до високого рівня безробіття, погіршення здоров'я населення і якості освіти. Усе це сприяє поповненню новими членами різноманітних угруповань радикальних ісламістів. Від 2000 р. діяльність сект ісламістських радикалів зафіксовано навіть в Казахстані й Киргизстані, тигульні нації яких, будучи кочівниками й пантеїстами, до початку XX ст. не належали до тих, хто ревнує ставиться до виконання заповідей пророка Мугаммада, а тим паче схильний до культивування нетрадиційних ісламських вірувань.

Національна безпека пострадянських республік Центральної Азії досі перебуває на низькому рівні, свідченням чого стали вторгнення бойовиків Ісламського руху Узбекистану (ІРУ) на територію Ферганської долини, де проходять кордони Киргизстану, Таджикистану й Узбекистану. У 1999 і 2000 рр. озброєні бойовики, чисельність яких становила 200-300 осіб, ледь не опанували Киргизстан, а територію Таджикистану пересувались безперешкодно. Лише розгром афганського руху «Талібан» об'єднаними силами світової спільноти врятував режими центральноазійських держав від масованого удару екстремістів, запланованого на осінь 2002 р.

Саме у Ферганській долині, де розташовані три області Киргизстану (Джалал-Абадську, Ошську й Баткенську), три області Узбекистану (Наманганська, Андижанська й Ферганська) й Согдійська область Таджикистану, радикальні ісламісти прагнуть створити «ісламську автономію», «територію, що житиме за законами шариату». Ця «автономія» мала б включати в себе території Наманганської, Андижанської й Ферганської областей Узбекистану і Ошської області Киргизстану.

Не сприяють зміцненню національної безпеки країн регіону й не вирішені територіальні проблеми між ними, успадковані від СРСР. Зокрема, загострилися таджицько-узбецькі відносини. На узбецьких мінах у прикордонні загинуло понад 60 таджиків. Надзвичайно складними є узбецько-таджицькі територіальні суперечки, оскільки розселення ет-

нічних груп таджиків і узбеків практично на 50% є невідповідним кордонам і географічному розташуванню їх національних держав.

По периметру киргизько-узбецького кордону налічується, за різними даними, від 70 до 100 спірних ділянок, на рубежах Киргизстану і Таджикистану — близько 70. Туркменистан продовжує сперечатися з Азербайджаном про територіальну належність окремих нафтогазових полів на дні Каспійського моря. Тільки 2007 р. вдалося зменшити напруженість в узбецько-туркменських відносинах й відвести з прикордонних районів військові контингенти. На всіх міждержавних кордонах регіону періодично мають місце прикордонні інциденти із застосуванням вогнепальної зброї. У 2006 р. вперше зафіксовано збройні зіткнення між прикордонниками.

Непростою залишається й водна проблема в регіоні. Киргизстан і Таджикистан — природні монополісти водних ресурсів — вимагають від Казахстану і Узбекистану оплати за воду. Враховуючи катастрофічне пересихання Аральського моря і настання з 2006 р. періоду маловоддя, проблема водних ресурсів вирішуватиметься непросто.

Серйозним тестом щодо стану національної безпеки країн регіону стали трагічні події в узбецькому Андижані у травні 2005 р., що засвідчили різний рівень довіри між сусідніми державами. З одного боку, події у Ферганській долині, метою яких була дестабілізація ситуації в Узбекистані радикальними ісламськими угрупованнями, зблизили Ташкент, Астану і Бішкек в тактичному плані, з іншого — не змінили суттєво характер довготривалих (латентних) конфліктів. Причини ймовірних конфліктів виникли давно і пов'язані з проблемами неврегульованості окремих ділянок кордону між державами регіону, з використанням водних і енергетичних ресурсів, а також з етнічними суперечками; епіцентр їх традиційно знаходиться у Ферганській долині, де проходить кордон між Киргизстаном, Узбекистаном і Таджикистаном. У цьому умовному трикутнику найскладнішими залишаються узбецько-таджицькі та узбецько-киргизькі взаємини.

Андижанські події 2005 р. наклалися на традиційну конфліктну зону, додавши непередбачуваності в подальшій поведінці узбецької діаспори на території Киргизстану, біженців, що перебувають на кордоні двох держав, і радикальних ісламських угруповань в суміжних районах Узбекистану і Киргизстану. Також андижанські події опосередковано вплинули й на відносини Узбекистану з Казахстаном і Таджикистаном.

Завдання для самоконтролю

1. З'ясуйте геополітичні інтереси впливових міжнародних акторів в Центральноазійському регіоні.

2. Як впливає спільне історичне минуле народів Центральної Азії на формування геополітичної і зовнішньополітичної стратегії країн регіону?

3. Охарактеризуйте основні загрози національній безпеці країн Центральної Азії.

4. Проаналізуйте відносини держав регіону з Російською Федерацією під кутом зору російських геополітичних інтересів.

Розділ 9. ГЕОПОЛІТИЧНА ОРІЄНТАЦІЯ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КАЗАХСТАНУ І КИРГИЗСТАНУ

Геополітичне середовище і зовнішня політика Республіки Казахстан. Казахстан – велика держава в центрі Євразії, що є дев'ятою у світі і першою в Центральній Азії за площею своєї території. Втім, центральноазійською Республіку Казахстан можна вважати з великими застереженнями. Відокремлення Казахстану (до 1924 р. він називався Киргизькою АРСР у складі Російської Федерації, у 1925–1936 рр. – Казахською АРСР і тільки в 1936 р. став Казахською РСР) від Центральної Азії офіційно закріпилося на початку 1920-х рр., міцно укорінившись у науковій літературі і суспільній свідомості. Розбіжності в економічному профілі Казахстану і Центральної Азії знайшли своє відображення в механізмах централізованого планування. Серед економічних регіонів Радянського Союзу Казахстанський і Середньоазійський виділялися як окремі. В короткий термін функціонування в СРСР територіально-економічних органів – раднаргоспів (в першій половині 1960-х рр.) – існували окремо Казахстанський і Середньоазійський раднаргоспи. Крім того, наявність у Казахстані значного прошарку російськомовного населення, стоїть на заваді поширенню популярної на теренах решти пострадянських країн Центральної Азії ідеології ісламсько-тюркської інтеграції. Серед націй, що у 1991 р. здобули право на самовизначення, певно, жодна не опинилась у такій скрутній ситуації, як казахи. На 6,5 млн казахів у республіці припадало 6,2 млн росіян, майже 900 тис. українців і 332 тис. узбеків. Тож практично центральноазійським можна вважати лише той Казахстан, що розташований південніше 50-ї паралелі.

Ця подвійність постійно відчувається в політичному розвитку Казахстану та значною мірою впливає на його політику. Саме президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв був у 1991 р. найжорсткішим супротивником Біловезьких домовленостей. Він же у 1993–1994 рр. висунув першу конфедералістську ідею євразійської пострадянської інтеграції – створення Євразійського союзу (ЕАС) Казахстану з Росією, Киргизстаном і Таджикистаном, що мав би замінити СНД. Росії в пропонуваному Союзі відводилася провідна політична і економічна роль, а Казахстану, як ініціатору, – особлива ніша в якості «ідеолога» і головного інтеграційного «мосту» на азійській ланці об'єднання. Однак, попри значну підтримку цієї ідеї політичними колами Росії і констатації президентом

Російської Федерації Б. Єльциним того, що в пропозиції його казахстанського колеги є «багато позитивного», офіційна Москва не пішла на відкрити підтримку і реалізацію назарбаєвського плану.

Оскільки Казахстан є активним учасником Митного союзу чотирьох – Росії, Казахстану, Білорусі та Киргизстану, на створення співдружності Росії з Білоруссю у квітні 1996 р. Н. Назарбаєв відреагував з деякою образою, в свою чергу висунувши дві тези про те, що форсована інтеграція може мати негативні наслідки, та про «штаб СНД», який треба перенести на Волгу чи Урал – ближче до центру Євразії. А ше казахстанський лідер вкотре запропонував свою Євразійську ініціативу на засадах заявленої, знову ж таки за його участю, моделі «різношвидкісної інтеграції».

Утім, у Казахстані ніколи не піддавали сумніву доречність функціонування СНД і добре усвідомлювали її необхідність. Перебуваючи між двома потужними державами регіону – Росією і Китаєм, Казахстан був просто приречений потрапити під їхній вплив, але цього всього не сталося. Китайську експансію казахи стримують укладанням взаємовигідних торговельних угод з урядом КНР. З Росією Казахстан і надалі підтримує тісні політичні стосунки, залишаючись незмінним учасником СНД, ШОС, ОДКБ, ЄврАзЕС і Митного союзу чотирьох. І водночас – казахські банки є зримо присутніми в Росії, тоді як діяльність російських банків в Казахстані – практично непомітна.

Казахстан здобув доступ своїх товарів на ринки Росії, Казахстан замовляє у Росії будівництво танкерів для перевезення власної нафти та скрапленого газу у порти Грузії для подальшого перепродажу у Європу. Водночас Казахстан критикує країни ЄС за бездіяльність у реалізації газогону NABUCCO, яким сподівається поставляти свій газ у Європу в обхід Росії, та будує додатковий нафтопровід і збільшує поставки нафти у Китай, чим явно підриває економіку Росії. У серпні 2008 р. саме позиція Казахстану й країн ЄС зупинила російські танки від ривка углиб Грузії. Не дивно – обсяг казахстанських інвестицій у грузинську економіку постійно зростає, досягнувши 130 млн дол. США.

Але кремлівські чиновники цього не помічають – політична лояльність і фінансові прибутки їх цікавлять набагато більше. Саме тому Москва не закидає Астані порушення прав росіян у Казахстані. Держава Казахстан офіційно демонструє толерантність і якоїсь наполегливої казахської культурно-просвітницької роботи не проводить. Проте в країні працює велика кількість неурядових громадських організацій, які опікуються популяризацією і розвитком казахської культури. І що цікаво, ці неурядові фонди та об'єднання мають дуже щедre фінансування. Культурно-просвітницька робота серед іншого сприяє збереженню

споконвічної казахської культури сім'ї і традиції багатодітних родин. І результати очевидні. У 2009 р. в Казахстані вже мешкало 10 млн казахів проти 3,7 млн росіян.

Офіційна Астана заявляє, що в Казахстані немає жодної дискримінації росіян. Проросійські організації Казахстану наголошують на протилежному — усі адміністративні посади та верхівка бізнесу опановані етнічними казахами. Як наслідок — чимало росіян з Казахстану мусять виїхати. І офіційна Москва всього цього воліє не помічати.

Н. Назарбаєв добре усвідомлює, що без виходу на світові ринки про будь-яку інтеграцію Казахстану до світового господарства годі й казати. Очевидно також те, що власними зусиллями ані Казахстану, ані його центральноазійським сусідам, що мають ті ж проблеми, не подолати величезні континентальні простори, які віддаляють країну від економічних центрів Сходу і Заходу. Отже, президент Н. Назарбаєв вирішив залучити до цієї справи якомога більше учасників. У цьому контексті він одним з перших проголосив ідею відродження «Великого шовкового шляху», що в стародавні часи, а потім і в епоху середньовіччя пов'язував між собою народи Заходу та Далекого Сходу. Попри те що вчені не визначилися остаточно, де проходила його центральноазійська частина — територією сучасного Казахстану, перетинаючи Волгу, у Подніпров'я та Європу, чи південніше — через Согдіану, Іран і Левант, Н. Назарбаєв свого часу підкреслив: «Тисячолітня пульсація цієї артерії духовності (Великого шовкового шляху. — *Авт.*) залишила глибокий слід у світовідчутті казахів. Мабуть, саме тому республіка, що переживає з обранням незалежності духовний ренесанс, прагне до відродження культурних і миротворчих традицій Великого Шовкового Шляху. Займаючи середнє положення між Європою та Азією і виступаючи жвавою ареною економічних і політичних контактів, Казахстан здатен стати ланкою, що пов'яже дві великі цивілізації».

Сучасне геополітичне становище Казахстану характеризується як доволі складне, оскільки країна являє собою величезний слабо освоєний простір, багатий природними ресурсами і стиснутий між РФ і КНР. Казахстан, що перебуває на перетині господарських, військово-політичних, етнокультурних та духовних зв'язків усієї Євразії, поступово перетворюється на об'єкт великої політичної гри в Азії, перебуваючи в зоні геополітичних інтересів провідних держав світу. Адже про свої особливі інтереси в регіоні заявили не лише КНР і РФ, а й США і Західна Європа, Туреччина, Іран, Пакистан, Індія, Саудівська Аравія, Японія, Південна Корея, Малайзія, Індонезія.

Геополітична слабкість Казахстану криється передусім у тому, що він запертий в глибині Центральної Азії, не має виходів до Світового

океану, позбавлений прямого виходу до найбільших світових комунікацій, ринків, культурних і технологічних центрів. Єдине «вікно у світ» нинішній Казахстан має лише через територію Росії, позаяк інші нові транспортні коридори, такі, наприклад, як «Трансасія» залишаються поки що недостатньо розвинутими (незавершена переправа Актау—Баку, майже незавантажена залізниця Теджен—Мешхед і т.ін). Не вдається повернути колишнє значення і Великому Шовковому шляху.

Однак казахстанське керівництво, що має амбіційні плани перетворити країну на своєрідний міст між Європою і Азією, не сидить склавши руки. Разом із КНР Казахстан намагається реалізувати грандіозний трубопровідний проект Актюбінськ—Сінцзян для транспортування нафти, проектується транспортні коридори в азербайджансько-вірменсько-грузинському і в ірано-турецькому напрямках.

Суттєвою вадою геополітичного становища Казахстану є нерівномірний економічний розвиток його регіонів і регіональна роздробленість. У Казахстані є промислово розвинута Північ з переважно російським населенням і сприятливими природними умовами (лісостеп, численні водні ресурси), і порівняно малорозвинутий Південь з його пустинями, напівпустинями, нестачею водних ресурсів, розташуванням там зони аральської глобального економічного лиха.

Ще однією слабкістю казахстанської масштабної території є та, що усі найбільші територіально-виробничі комплекси розташовані поблизу кордонів, особливо це стосується підприємств ВПК. Усі 14 великих оборонних підприємств розміщені біля кордонів: шість — на півдні (у містах Алмати, Шимкент, Аральськ, Талди-Курган), чотири — на півночі (у містах Петропавловськ і Кокчетав), два — на сході (в Семипалатинську і Серебрянську) і два — на заході (в м. Уральськ). Саме тому в травні 2010 р. на з'їзді правлячої Казахської партії «Нур Отан» президент Н. Назарбаєв зазначив, що в країні впроваджується «п'ятирічка індустріально-іноваційного розвитку» і заявив про намір побудувати у країні низку сучасних високотехнологічних підприємств. Утім, 20 підприємств введено в експлуатацію в червні 2010 р., на черзі реалізація нових проєктів в усіх регіонах країни.

Саме нерівномірність економічного розвитку різних регіонів і відсутність єдиного політико-економічного ядра змусили казахстанське керівництво 1997 р. перенести столицю держави до Астани (колишній Целиноград). Перенесення столиці пояснюється суто геополітичними мотивами керівництва Казахстану, яке у такий спосіб намагається створити національно-державне ядро, що об'єднувало б різні регіони. Російські політологи вважають, що Н. Назарбаєв цим кроком намагаєть-

ся закріпити владу над прикордонними з РФ промислово розвинутими північню і сходом республіки, а також над багатим ресурсами заходом країни. Південному Казахстану відводиться роль такого собі «амортизатора» від можливого тиску на державу з півдня. Про те, що перенесення столиці з Алмати до Астани є цілком свідомим кроком вищого керівництва республіки є, наприклад, й те, що Астана в природно-кліматичному плані серйозно поступається Алмати: середньорічна температура нижча майже на 20 градусів і характеризується великою амплітудою коливань, міські комунікації розташовані над поверхнею землі, існує проблема нестачі питної води тощо.

Серйозну дестабілізуючу роль в Центральноазійському регіоні відіграє штучний характер кордонів, позаяк у 1920-ті рр. в азійській етнічній мозаїці російські більшовики відбирали й етнічні групи, які здавалися найперспективнішими у плані створення базової нації, інші народи в адміністративному порядку включалися до їх складу. Тобто етноси формувалися постановами ЦК РКП(б) і декретами ВЦВК СРСР, а не багатовіковою історією.

Вразливою для геополітичного становища Казахстану є й демографічна проблема. Тільки в 1993–1998 рр. з країни виїхали 1 млн 652,7 тис. осіб, що ще більше посилює реальну загрозу перетворення Казахстану на територію без населення, але з наявністю великих сировинних ресурсів. Демографічний вакуум в республіці активно заповнюється нелегальними мігрантами з КНР: за оцінкою Російського інституту стратегічних досліджень їх у Казахстані мешкає близько 300 тис. осіб. З часом це може призвести до створення «п'ятої колонії» з китайців, ущемлення прав яких (реальне або удаване) КНР завжди може використати в конкретних цілях, попри те, що в квітні 1994 р. між Казахстаном і КНР підписано угоду про кордон, а в лютому 1995 р. Китай надав гарантії безпеки Казахстану.

В безхмарних, на перший погляд, казахстансько-китайських відносинах можуть в майбутньому постати проблеми й суто територіальні, породжені в минулому силою Російської імперії і слабкістю Китаю. Очевидно, саме тому КНР на кордоні з Казахстаном тримає потужне військово-утруповання чисельністю 200 тис. осіб. Не додає оптимізму й те, що, за словами відомого казахського письменника, політика і дипломата Олжаса Сулейманова, «в китайських підручниках з географії казахські землі до Караганди віднесені до територіальних меж КНР».

Щодо казахстансько-російських відносин, то взаємини між обома державами, як вже йшлося вище, з одного боку є союзницькими, з іншого — у відносинах двох держав превалюють не політичне й військово-співробітництво, а суто утилітарні проекти: казахстанську сторону

цікавлять передусім товарні поставки в РФ «цілинного» зерна, а Росію — комерційне використання космодрому Байконур. Тому Казахстан шукає інші джерела підтримки свого зовнішньополітичного прагнення перетворитися на провідну державу Центральної Азії.

Так, Казахстан ініціював створення Центральноазійського військового союзу Казахстану, Узбекистану і Киргизстану, в межах якого здійснюються спільні військові навчання і зустрічі міністрів оборони трьох держав. Н. Назарбаєв є прихильником активної участі країни в програмі НАТО «Партнерство заради миру». За його словами, ця програма «дає надійні гарантії забезпечення суверенітету країни». Ця тенденція турбує російське керівництво, адже на півдні пострадянського простору найбільше значення для Росії мають відносини з Казахстаном, оскільки понад 20% його мешканців — росіяни, на Казахстан припадає найдовший південний кордон РФ, економіка значної частини Сибіру і Південного Уралу створювалась як єдиний комплекс з економікою Казахстану. Зрештою, через Казахстан проходить Транссибірська магістраль — єдина артерія, що з'єднує Росію з її східними територіями.

Те що в останні роки Казахстан прагне зближення з КНР, Південною Кореєю, Японією, означає не що інше, як те, що Казахстан, з часом, може відійти від лінії на політичну та економічну інтеграцію з Росією. І це попри постійні нагадування росіян про те, що Казахстан геополітично приречений розділити долю РФ, позаяк, мовляв, з часу виникнення Казахського ханства наприкінці XV ст. його найбільша могутність досягалась за рахунок зближення з Росією і встановленням з нею васально-сателітних відносин.

Амбіції Росії щодо відновлення свого впливу на пострадянському просторі підштовхують Казахстан до більш активної політичної, економічної та військової співпраці із Заходом. Як наслідок, перехід вагової частки промислового потенціалу республіки під контроль західних фірм, що зацікавлені в розробленні багатющих ресурсів Казахстану. Найбільшим іноземним інвестором та «приватизатором» упродовж 1990-х рр. були США. Вони ж 1996 р. взяли участь у закладенні основ військово-морського флоту Казахстану на Каспійському морі, передавши йому п'ять катерів берегової охорони й надавши Казахстану військові кредити. Величезний вплив на казахстанську політичну еліту з президентом Н. Назарбаєвим включно справляє американська корпорація «Шеврон». Так, для збільшення своєї частки у проекті Каспійського трубопровідного консорціуму «Шеврон» організував міжнародну кампанію тиску на РФ, Казахстан і Оман і досягнув своєї мети.

З панівним донедавна становищем Росії в Центральноазійському регіоні активно сперечається Туреччина, з нею Казахстан підписав до-

говір про військово-технічне співробітництво. В Казахстані вже сформувалося протурецьке лобі, що активно діє у сфері управління низкою галузей добувної промисловості РК, будівельній індустрії, електронних і друкованих ЗМІ. Така політика Туреччини в Казахстані є частиною пантюркістського проекту Анкари, що передбачає створення «Великого Турану» від Адріатики до Великої Китайської стіни. Зростає присутність в Казахстані Пакистану та Саудівської Аравії, що разом з Туреччиною намагаються провести ісламізацію Казахстану ззовні. На кошти закордонних ісламських центрів і фондів засновано, зокрема, низку релігійних навчальних закладів, збудовано кілька мечетей (усього за роки незалежності кількість ісламських культових споруд у Казахстані зросла з 150 до понад 1000) тощо.

Усі здобутки на зовнішньополітичній арені асоціюються у свідомості казахстанців з особистістю президента Н. Назарбаєва, під проводом якого Казахська РСР останньою з республік колишнього СРСР проголосила державну незалежність. Утім, без підтримки казахського президента «Біловезькі домовленості» про створення СНД залишилися б спробою державного заколоту лідерів трьох слов'янських республік. Саме конструктивна позиція Н. Назарбаєва і Алмаатинська зустріч 21 грудня 1991 р. глав одинадцяти держав колишнього СРСР легалізувала створення СНД. Уже у 1992 р., не витримавши тиску США і Росії Казахстан під проводом Назарбаєва відмовився від претензій бути ядерною державою і підписав у жовтні 1992 р. під час Бішкецької зустрічі глав держав СНД запропонований Росією Договір про колективну безпеку, згідно з яким усі ядерні сили на його території визнавалися російськими.

Н. Назарбаєв здійснює курс на зміцнення політичної інтеграції в рамках СНД, запропонувавши, зокрема, ідею створення Євразійського союзу на взірць ЄС. З Росією уряд Назарбаєва у 1992 р. підписав Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу, в якому юридично зафіксовано принцип недоторканності кордонів. Базою для розвитку українсько-казахстанських міждержавних відносин є Договір про дружбу і співробітництво від 20 січня 1994 р. Також Назарбаєв був ініціатором створення у 1994 р. єдиного економічного простору між Казахстаном, Киргизстаном і Узбекистаном, водночас прагнучи створити «пояс безпеки» по периметру державних кордонів. 2001 р. за ініціативи Назарбаєва за моделлю Гельсінкського процесу відбулася Нарада із взаємодії і заходів довіри в Азії (НВЗД).

Уряд Н. Назарбаєва активно розвиває відносини з країнами Євро-союзу, з яким Казахстан 23 січня 1995 р. уклав угоду про партнерство і співробітництво (набула чинності 1 липня 1999 р.). Помітною є роль

Казахстану в діяльності ОБСЄ, свідченням чого є його головування в цій безпековій організації у 2010 р.

У програмній промові 1 березня 2006 р., після свого переобрання на посаду президента, Н. Назарбаєв назвав «поглиблення інтеграції з Росією» першим пріоритетом зовнішньої політики Казахстану, «зміцнення співробітництва з Китаєм» — другим, а підтримку «довгострокового, стабільного партнерства зі Сполученими Штатами» третім. Про Україну і Європейський Союз у виступі не згадувалося, однак ці напрями незримо наявні серед пріоритетів Казахстану. Візити Н. Назарбаєва до України мають досить системний характер (останній з них відбувся у вересні 2010 р.), а країни ЄС казахстанський лідер відвідує не менш регулярно.

Після кількох невдалих спроб придбання активів в країнах ЄС національною нафтогазовою компанією «Казмунайгаз» (у 2004 р. найбільшого чеського нафтопереробного і нафтохімічного холдингу «Юніпетрол», у 2005 — литовського «Мажейку нафта», а в 2006 — латвійського «Вентспілс нафта», Казахстан корегує свою європейську стратегію, в якій особлива роль плацдарму для просування інтересів Казахстану відводиться Україні, що ідентифікується Астаною як така, що рано чи пізно опиниться в ЄС. І якщо увійти в Україну сьогодні й придбати активи, то в майбутньому це стане казахстанськими активами на території Євро-союзу. Головною перешкодою для реалізації цих планів зазвичай є те, що у двосторонніх відносинах Астани і Києва завжди незримо присутній третій учасник — Кремль.

Для Казахстану, утім, як і для європейських партнерів України, є абсурдною ситуація з реверсним використанням нафтопроводу Одеса—Броди, тим більше з продовженням його використання в цьому напрямку на тлі російської обхідної трубопровідної політики. В Астані не забули про українських урядових чиновників, які у 2004 р. своїми суперечливими рішеннями зірвали запуск нафтопроводу Одеса—Броди у європейському напрямку, в чому був зацікавлений Казахстан і під що виділив обсяги нафти.

Про серйозні наміри Казахстану проводити власну енергетичну політику свідчить і приєднання Астани до проекту Баку—Тбілісі—Джейхан, а також підписання державною компанією «Казмунайгаз» 24 січня 2007 р. меморандуму із низкою західних компаній, які працюють на найбільших родовищах Тенгіз і Кашаган, щодо проекту будівництва у 2010—2011 рр. Казахстансько-Каспійської системи транспортування нафти в обхід Росії.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що зовнішня політика Казахстану може уважатися багатовекторною, навіть попри те, що останнім

часом казахстанське керівництво, враховуючи геополітичні слабкості країни, схильне враховувати претензії Росії на безумовне геополітичне лідерство на пострадянському просторі. Різновекторна спрямованість зовнішньої політики Казахстану сприяє не лише багатомільярдним вкладенням Заходу в нафтогазовий сектор країни, а й зростанню її міжнародного авторитету, свідченням чого стало головування Казахстану в ОБСЄ у 2010 р.

Геополітичні і зовнішньополітичні пріоритети Республіки Киргизстан. Геополітичне значення Киргизстану — невеликої країни Центральної Азії, є доволі незначним через те, що він не має сировини, яка реалізується на глобальному або регіональному ринках (виняток становлять водні ресурси і золотовидобувна промисловість). Крім того, географічне розташування Киргизстану в даліні від основних вантажопотоків Азії та гірський рельєф республіки перетворюють транзит вантажів її територією на нерентабельний (особливо в порівнянні з сусідами-конкурентами).

Не сприяють зміцненню позицій Киргизстану на міжнародній арені й окремі зовнішньо- та внутрішньополітичні чинники. Так, серйозним гальмом на шляху налагодження рівноправних відносин у регіоні є сусідство Киргизстану з такими великими державами як КНР, Казахстан і Узбекистан. А нестабільна політична ситуація в країні з часу «тюльпанової революції» 2005 р. і несприятливе економічне середовище, яке «завдяки» корупції і клієнтелі є замкнутим і непрозорим, відпштовхують ймовірних інвесторів. Крім того, Киргизстан має усталений імідж бідної країни, що склався внаслідок виїзду на заробітки за кордон сотень тисяч її мешканців.

Виходячи з цього геополітичне положення Киргизстану можна вважати невідгідним, у зв'язку з його периферійним розташуванням як в Азії, так і в Центральноазійському регіоні. Щоправда, окремі експерти й аналітики, зокрема, американські, вважають, що геополітичне положення Киргизстану — якраз посередині Шовкового шляху — робить його місцем перетину та зіткнення інтересів Заходу й «азійських тигрів», які прагнуть потрапити на центральноазійські ринки. Останнє безперечно відкриває для киргизької дипломатії додатковий вектор партнерства і співробітництва.

У цілому ж геополітичне положення Киргизстану, боротьбу за вплив у якому ведуть як великі світові потуги (США, РФ, КНР), так і держави, що борються за лідерство в Центральноазійському регіоні (Казахстан, Узбекистан), є складним і значно обмежує можливості маневрування вищого керівництва країни на міжнародній арені. Попри це, перший президент Киргизстану А. Акаєв, прагнучи сформувати міжнародний

імідж країни, як своєрідного острівця демократії в регіоні, зробив акцент на «багатовекторності» зовнішньої політики країни, в основі якої визнання наявності в Центральноазійському регіоні інтересів різних держав, передусім Росії, Китаю і США. Цей принцип взято за основу в програмних документах зовнішньої політики Киргизстану, зокрема в так званій Дипломатії Шовкового шляху, розробленій А. Акаєвим.)

Серед пріоритетних зовнішньополітичних завдань є й підтримання взаємовигідних відносин з державами колишнього СРСР. Орієнтація на країни СНД визначається можливістю реалізації на їх ринках киргизстанської продукції. Держави Співдружності, головним чином Росія, сприймаються гарантими безпеки республіки, попри доволі сумнівну вірогідність цих гарантій. Також країни СНД, передусім Казахстан і РФ, є важливими «імпортерами» киргизької робочої сили, що сприяє спаду в Киргизстані соціальної напруженості.

До пріоритетів слід віднести й пошук можливостей співробітництва з розвинутими країнами Європейського союзу, США і Японією задля отримання фінансової допомоги молодій киргизькій державі. Доступ до грантів з цих країн став можливим завдяки позитивному іміджу Киргизстану у світі, створеному А. Акаєвим у першій половині 1990-х рр. Це сприяло створенню широкої мережі киргизьких та іноземних неурядових організацій.

Важливим чинником, що впливає на формування зовнішньої політики Киргизстану є так званий китайський чинник, що базується в основному на значній комерційній імміграції в країну з КНР, а також китайських інвестиціях і грантах. Останнім часом Пекін надає Бішкеку й різноманітні кредити.

До сфери «Дипломатії Шовкового шляху» входить також участь республіки в розбудові нової архітектури інтеграції регіону. Членство в усіх інтеграційних об'єднаннях на центральноазійському просторі (ОДКБ, ЄврАзЕС, ШОС) покликане зміцнити відносно слабкі позиції країни на міжнародній арені. В цьому сенсі одним з важливих політичних завдань, сформульованих А. Акаєвим, став одночасний вступ Киргизстану до ВТО та Митного союзу пострадянських республік, що сформували згодом ЄврАзЕС. Інші вектори зовнішньої політики республіки є відносно слабкими, хоча згадувана вище доктрина визначає пріоритетними Близькосхідний й Азійсько-Тихоокеанський регіони.)

Основні лінії зовнішньої політики Киргизстану зорієнтовані у двох напрямках: Росія — Центральноазія — Китай і Європа — США — Японія. Щодо першого з них, то його характерною рисою є близькість членів цієї тріади до республіки як провідних торговельних партнерів, ринків збуту товарів і найму робочої сили. Попри привабливість курсу на зближення

з сусідніми країнами, в ньому приховані й суттєві для Киргизстану проблеми: складні взаємини з іншими республіками Центральноазійського регіону, значною мірою неоколоніальна політика Китаю і Росії, суперництво за превалювання в регіоні двох головних акторів — РФ і КНР. Щодо розвитку взаємин з трикутником Європа (включно з ОБСЄ) — США — Японія, то вони мають врівноважувати відносини Киргизстану з його великими сусідами, вплив яких останнім часом значно зростає.

Яких конкретних зовнішньополітичних результатів досягнув Киргизстан реалізуючи «Дипломатію Шовкового шляху»? Зростання іноземних інвестицій в економіку Киргизстану у 1990-х рр. підтвердило неабияку зацікавленість Заходу і, зокрема, США у цій невеликій колишній радянській республіці. Для США Киргизстан є геополітичним простором, який розцінюється як плацдарм, що врівноважує Китай та Росію — дві країни з комуністичним минулим. Не дивно, що в 1990-х рр. великий західний бізнес впевнено ствердився в Киргизстані. У золотодобувній промисловості працюють канадські фірми, а розвідку кольорових і рідкоземельних металів ведуть американські компанії. Залізничі, теплокомунікаційні, текстильні виробництва, банківську справу, причому не тільки в Киргизстані, а й у сусідніх республіках, контролює Німеччина.

Таке активне західне економічне просування зумовлено тією важливою політичною роллю, що її має відігравати Киргизстан та й загалом уся Центральна Азія у майбутньому, згідно з розрахунками західних, передусім американських, політиків. Як заявляв свого часу американський сенатор Сем Браунбек, «США мають так перебудувати свою політику в Центральноазійському регіоні, щоб вона якомога менше була орієнтована на Росію, а натомість допомогла народам уздовж Шовкового шляху зміцнити зв'язки між собою та Заходом» і «забезпечити американські компанії, що вже зробили вкладення капіталу в регіоні». Одним з проявів реалізації даного політичного курсу стало співробітництво Киргизстану з НАТО. Навесні 1997 р. тодішній керівник Альянсу Х. Солана здійснив велику подорож державами Центральної Азії, побувавши і в Бішкеку. У червні того ж року в американській Луїзіані відбулися навчання «Кооператив нагетт — 97» за участі 2 тис. військовослужбовців з Туреччини, Молдови, України, Казахстану, Узбекистану і Киргизстану. А у вересні 1997 р. на території Узбекистану відбулися справді безпрецедентні навчання, в яких взяли участь вояки США, Росії, Туреччини, Латвії, Грузії, Казахстану, Узбекистану та Киргизстану. Понад те, киргизських військових не лише запрошують на спільні навчання, а й готують у Європейському центрі стратегічних досліджень і військової економіки ім. Маршалла.

Вищою фазою співпраці Киргизстану із Заходом стало розташування на тимчасовій основі на території республіки авіаційної бази «Манас» в грудні 2001 р. — у зв'язку з підготовкою і проведенням США та їх союзниками «антитерористичної» операції в Афганістані. Американська сторона розробила ноту про статус бази і військовослужбовців США на території Киргизстану, яка за сприяння вищого керівництва країни одразу ж була схвалена парламентом республіки. Попри те, що астанинська Декларація ШОС від 5 липня 2005 р., в якій містилася вимога до «антитерористичної» коаліції визначитися з терміном перебування іноземних військових контингентів на території держав ШОС, президент Киргизстану К. Бакієв в листопаді 2005 р. підписав з держсекретарем США К. Райс угоду про подальше використання авіабази «Манас» як перевалочного пункту для доставки гуманітарних вантажів до Афганістану США та їх союзниками. Вагомим аргументом для пролонгації угоди стала й ціна, що її за оренду киргизстанської території сплачують США: тільки у 2006 р. Бішкек отримав 150 млн дол. компенсації, що включають не лише кошти за оренду плати, а й засоби на інші програми сприяння США Киргизстану.

У другій половині 1990-х рр. значно позбавилася співпраця Бішкека з «азійськими тиграми». Так, після візиту киргизського прем'єр-міністра до Маніли (Філіппіни) у 1997 р., Азійський банк вирішив надати Бішкекові кредитів на 200 млн дол. Під час візиту 1997 р. А. Акаєва до Сеула (Південно-Корейська республіка) було парафоровано угоди про надання Киргизстану кредитів, обопільне сприяння та захист інвестицій і будівництво на її території автомобільних заводів. Чи не найголовнішим донором республіки стала Японія, що надає Бішкеку щороку 60 млн дол. за програмою «Офіційна допомога розвитку». Окрім цього, Японія здійснила реконструкцію Бішкецького аеропорту та автомагістралі Бішкек—Ош. Вартість останнього проекту становила понад 450 млн дол. США.

Але справжнім конкурентом західних держав у Киргизстані є, безперечно, Китай. Для зв'язку власної економіки з європейськими ринками Китай не менше Киргизстану зацікавлений в прокладанні широтних трансконтинентальних транспортних шляхів через територію останньої. Завдяки наполегливим зусиллям китайців було відкрито автомагістраль Андіжан—Ош—Саратиш—Іркештан, що з'єднує Узбекистан і Киргизстан з Китаєм; тоді ж було розпочато будівництво залізничної магістралі Андижан—Ош—Кашгар, що має стати початком відроджуваного «Великого шовкового шляху» із Сходу на Захід.

Очевидно, що Китай має і політичні причини, які зумовлюють його небайдуже ставлення до подій в його центральноазійських сусі-

дів. Головною є недопущення підтримки чи поширення з боку або ж з території Киргизстану та Казахстану пантюркістської пропаганди в Синцзян-Уйгурському автономному районі КНР. З огляду на зазначене, китайсько-киргизьке співробітництво розвивається динамічно у багатьох сферах. Уже 30% спільних підприємств у республіці є китайськими, дві сусідні країни підписали угоду про двостороннє військово-технічне співробітництво.

Попри основні орієнтири киргизької політики, великого значення надається пріоритетності регіональних зв'язків. До речі, Киргизстан вважає найперспективнішою формою економічної інтеграції створення локальних угруповань держав, оскільки ці проєкти в рамках СНД загалом ускладнені суттєвою диференціацією в стані економічного розвитку країн-учасниць, у перебігу та спрямуванні здійснюваних реформ. Створення регіональних об'єднань економічно малопотужних держав з метою спільного використання їхнього потенціалу республіка розглядає як необхідну умову для встановлення справді рівноправних стосунків з економічно сильними країнами СНД. Бішкек уклав з Казахстаном та Узбекистаном тристоронні угоди, що передбачають співробітництво в економічній, гуманітарній і військовій сферах. Згадані угоди спрямовані на створення єдиного економічного простору цих трьох держав. У січні 1997 р. було підписано Договір про вічну дружбу Республіки Казахстан, Киргизької Республіки та Республіки Узбекистан, що є безпрецедентним у міжнародній практиці. Киргизстан приєднався до Митного союзу Російської Федерації, Республіки Білорусь і Республіки Казахстан та Договору про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній сферах і всебічне зближення між згаданими країнами (29 березня 1996 р.). Разом з РФ, Білорусією, Казахстаном і Таджикистаном Киргизстан є членом Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС), водночас Киргизстан є членом Центрально-Азійського союзу, до якого також входять Узбекистан, Казахстан і Таджикистан, крім того, Киргизстан — член ОДКБ і ШОС.

Головними регіональними партнерами офіційного Бішкека є Казахстан (цьому чималою мірою сприяли й родинні зв'язки экс-президента Киргизстану А. Акаєва і президента Казахстану Н. Назарбаєва) і Росія (з огляду на залежність від її енергетичних ресурсів і зав'язаність промисловості Киргизстану на ринки збуту Росії). Причому значення російського чинника дедалі зростає у зв'язку з перманентною політичною кризою в Киргизстані.

Оцінюючи зовнішню політику Киргизстану в цілому, відзначаємо, що взявши курс на багатовекторність зовнішньої політики і висунувши низку популярних ініціатив на ґшталт проголошення Центральної Азії

без'ядерною зоною, відродження Великого шовкового шляху та низка, безумовно, корисних ідей, перший президент республіки А. Акаєв відсторонився від проблем реальної модернізації киргизької економіки. Активна підтримка міжнародних зусиль у боротьбі з афганськими талібами також додала А. Акаєву значної політичної ваги, яку однак не вдалося конвертувати всередині самого Киргизстану. «Тюльпанова революція» 2005 р. і затяжна політична криза в країні не збільшили можливості киргизстанського керівництва у сенсі проведення самостійного зовнішньополітичного курсу, відтак констатуємо, що нова влада Киргизстану на чолі з тимчасовим президентом країни Розою Отунбаєвою, на міжнародній арені в цілому продовжує зовнішньополітичний курс першого президента країни, в основі якого балансування між інтересами світових і регіональних лідерів.

Завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте геополітичне середовище і геополітичну орієнтацію Казахстану.
2. З'ясуйте місце Казахстану в центральноазійському геополітичному просторі.
3. Проаналізуйте зовнішньополітичну діяльність керівництва Казахстану.
4. Охарактеризуйте геополітичне середовище та зовнішню політику Киргизстану.

Розділ 10. ГЕОПОЛІТИЧНА ОРІЄНТАЦІЯ І ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ ТАДЖИКИСТАНУ, ТУРКМЕНИСТАНУ ТА УЗБЕКИСТАНУ

Міжтаджицький конфлікт 1992–1997 рр. та участь у його врегулюванні третіх сил. Історія розпорядилась так, що на кінець ХХ ст. більшість таджиків проживала поза межами батьківщини: якщо в Таджикистані їх мешкає близько 4 млн осіб, то в Афганістані, за різними оцінками, від 3 до 8 млн, в Узбекистані — до 3–4 млн, доволі численною є таджицька меншина в Ірані та Китаї.

Розпорошеність корінного етносу і штучність кордонів між центральноазійськими радянськими республіками не сприяли консолідації таджицького суспільства. У 1920-х рр. усіх, хто говорив мовою фарсі, визначили як таджиків, хоча така мовна ідентичність мала крихке історичне підґрунтя. Центри фарсімовної культури (Самарканд і Бухара), оточені узбецькими поселеннями, завжди перебували під владою тюркських династій, а їхні мешканці ніколи не називали себе «таджиками». Цю назву використовували здебільшого для позначення гірського населення Таджикистану. У 1920–1930-х рр. у Самарканді, Бухарі й на прилеглих територіях розгорнулася особливо запекла боротьба проти радянської влади. Задля внесення розколу до лав сил опору у 1924 р. більшовики створили на території фарсімовного населення автономну республіку Таджикистан у складі Узбекистану. Лише у 1929 р., коли басмацький рух пішов на спад, Таджикистан став союзною республікою.

Згідно з переписом 1989 р. населення Таджикистану складалося на 62,3% з таджиків, на 23,5% — з узбеків, на 7,4% — з росіян. Інші етнічні групи (українці, татари тощо) становили 10%. Російськомовне населення (переважно службовці та робітники) було зосереджено в адміністративних центрах (російськомовні становлять 40% населення Душанбе). Серед фарсімовного населення Таджикистану існують відмінності релігійного та етнічного характеру. Це відіграло важливу роль у протистоянні головних сил міжтаджицького конфлікту 1992–1997 рр.

У таджицькій етнічній мозаїці виокремлюють субетнос памирців — таджиків Памиру (Нагірно-Бадахшанської АО, великої, але слабо заселеної території Таджикистану), які розмовляють мовою, відмінною від таджицької, й на відміну від власне таджиків-сунітів належать до ісмалітської секти ісламу (дисиденти шиїтського спрямування, що сповідують ідеї секуляризму). У районі Курган-Тюбе населення зараховує себе

до арабів, хоча фактично є таджицькою етнічною групою. Збільшення виробництва бавовни в Курган-Тюбе у 40–50-х роках стимулювало переселення у цей район гірських таджиків, які змішувалися з місцевим тюркським населенням й фактично утворили окрему субетнічну групу — гармців. За радянських часів тут сформувалася впливова місцева еліта, яка потім, під час громадянської війни, разом з бадахшанцями утворила «південне» угруповання сил.

Північні області — Гіссар, Ура-Тюбе, Ходжент (колишній Ленінбад), — промислово розвинені, частково тюркизовані, з високим рівнем білінгвізму. Здебільшого вони тяжіють до Узбекистану. Сформована там група сил дістала назву «північні», або «ходжентці». «Північні» (прокомуністичний блок) та «південні» (ісламсько-демократичний блок) стали у 1992 р. основними політичними силами у громадянській війні. До прокомуністичного блоку належать також кулябці (населення Кулябської області на півдні країни), які протистоять гармцям і памирцям.

Душанбе притягував до себе людей з різних регіонів країни. Населення тут змішане. Партиїно-державна еліта, зосереджена у столиці, зорієнтована переважно на Москву й Ташкент. Традиційно влада належала ходжентській еліті. Поступившись певною мірою «південним» у 1970-х роках, ходжентці загалом зберегли свій вплив під час політики перебудови в СРСР. У роки громадянської війни боротьба за столицю означала встановлення контролю за усією країною.

Важливо зазначити, що Таджикистан вважався найбіднішою республікою СРСР. Її уряд потребував значних субсидій із союзного бюджету, а баланс торговельного сальдо завжди був негативним (у 1989–1990 рр. перевага імпорту з інших республік регіону над експортом становила 50%). Втрата субсидій після розпаду СРСР змусила посткомуністичний уряд Таджикистану шукати нові джерела політичної підтримки, зокрема, у місцевому регіоналізмі, патріархально-кланових зв'язках тощо.

Важливу роль не лише в духовному, а й політичному житті республіки на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст. починає відігравати іслам, що незважаючи на тривалий період переслідувань радянською владою, міцно закарбувався у менталітеті місцевих етносів, адже він уособлював собою тисячолітню культурну та державно-політичну традицію. За умов відсутності демократичної опозиції та незалежної преси, слабого поширення національно-демократичних ідей у Центральноазійському регіоні саме мечеть виявила здатність акумулювати масове суспільне невдоволення. Активізація ісламу створила значну загрозу інтересам партійної номенклатури, вихованої здебільшого в дусі радянського атеїзму.

Прагнучи не допустити посилення впливу ісламу в Центральноазійському регіоні, президент Узбекистану І. Карімов у 1991 р. назвав

ісламський фундаменталізм новим типом небезпеки, що загрожує стабільності центральноазійських держав. Одночасно такі думки почали проголошувати й російські політики, які навіть ввели поняття «дуги нестабільності», що начебто, охоплює простір від Боснії до Таджикистану й пов'язана з ісламською загрозою. Наявністю цієї загрози обґрунтовувалася, зокрема, необхідність укладення Ташкентського пакту для колективної оборони країн СНД, але практично це означало посилення позицій Москви у Центральній Азії.

На тлі подій у Таджикистані, де ісламський рух набув особливо значних масштабів, така загроза видавалася цілком реальною. Очікувалося її стрімке поширення на Узбекистан. Духовне управління мусульманами (казіат) є спільним для країн Центральної Азії, а узбеки й таджики пов'язані численними родинними та релігійними зв'язками.

За таких умов ісламська загроза виявилася спільною небезпекою для політичних еліт обох держав. Боротьба ісламістів проти «комуністичного рабства» виконувала консолідуючу роль і, цілком природно, могла отримати значну підтримку поза межами регіону. Масові заворушення ісламістів у грудні 1991 р. в узбецькому Намангані засвідчили, що виникає нова, дуже впливова політична сила, здатна швидко мобілізувати значні верстви населення.

З 1990 р. місцеві еліти в Таджикистані формують власні політичні партії. Опозиція комуністам утворюється на засадах національного відродження, демократії та ісламізму. Основними політичними та ідеологічними течіями стають: «Растахіз» (Відродження) — рух за відновлення таджицької ідентичності, що має проіранську орієнтацію, і підтримується гармцями; Партія ісламського відродження — сунітської орієнтації, базується на ідеї побудови держави за законами шариату; Демократична партія — складена переважно з памирців та інтелігенції Душанбе, дотримується національного спрямування і будує свою ідеологію на критиці бездуховності й жорстокості тюрко-монголів та змішаних з ними таджиків, спирається на положення щодо спонтанного демократизму «чистих» таджиків й висловлює погрози на адресу російськомовних; «Лалі Бадахшан» — близька до Демократичної партії й ставить за мету захист автономії Нагірного Бадахшану й права памирців.

Поштовхом до розгортання конфлікту у Таджикистані були дві взаємопов'язані події: розпад СРСР у серпні 1991 р. та крах уряду Наджибули в Афганістані у квітні 1992 р. Перша подія призвела до майже повної дезорієнтації правлячих кіл країни, а друга спричинила загострення громадянської війни в Афганістані, внаслідок чого утворилася потужна зона напруження на південних кордонах Таджикистану.

У 1991 р. консервативні лідери республіки не вагаючись підтрима-

ли заколот ГКЧП у Москві 19 серпня, але після його краху, 9 вересня 1991 р., проголосили державну незалежність Таджикистану. Наприкінці 1991 р. Таджикистан приєднався до СНД, у січні 1992 р. — до ОБСЄ, у березні 1992 р. увійшов до ООН.

Таджикистан здобув незалежність, не маючи чіткої національної ідентичності, належної економічної та податкової бази підтримки держави, надійних структур національної безпеки. За таких умов ліквідація радянсько-комуністичної системи та спроби демократизації країни призвели до руйнації соціальних інституцій, зростання небезпеки життю населення, змушеному шукати порятунку у колективних діях і самообороні. Різні субетнічні групи розпочинають між собою збройну боротьбу.

Наприкінці серпня — початку вересня 1991 р. центр Душанбе заповнили тисячі мусульман з вимогами усунення уряду, заборони Комуністичної партії, проведення прямих президентських виборів. У вересні 1991 р. президент Х. Асланов заборонив комуністичну партію, але депутати парламенту, скасувавши заборону, усунули президента та оголосили надзвичайний стан. Під тиском демонстрантів парламент організував прямі президентські вибори 27 листопада 1991 р., на яких переміг кандидат від партноменклатури, ходжентець Р. Набієв (57% голосів). Опозиційний альянс підтримував Д. Худоназарова (30%), памирця, який обстоював ідеї реформ ще у ранзі депутата Верховної Ради СРСР.

Вважалося, що протиборчими силами міжтаджицького конфлікту були «комуністи» та «ісламісти», однак насправді війна була протистоянням прихильників світської та ісламської держави, посиленого внутрішньоетнічним конфліктом регіональних кланів.

Головними спонсорами сил Півдня стали регіональна номенклатурна еліта та директорський корпус Ходжента — найбільш зрусіфікованого, індустріального та урбанізованого таджицького міста, а головною ударною силою стали кулябці — вихідці з південного бавовнянського району з давніми клановими традиціями. До цього клану належали провідні польові командири, а також нинішній президент республіки Емомалі Рахмон. Третьою групою «світських» сил були гісарці — етнічні узбеки з Гісарської долини. Вони, по суті, стали виразниками позицій офіційного Ташкента.

Інша сторона міжтаджицького конфлікту назвала себе «армією моджахедів» й базувалася переважно у східних регіонах Таджикистану, населених переважно гармцями, та на півночі — в горах Памиру. Активну участь в конфлікті брала узбецька збройна опозиція Джуми Намангані.

Активна фаза конфлікту розпочалася після того, як президент кра-

їни ходжентець Рахмон Набієв, натхненний прикладом встановлення авторитарного режиму в сусідньому Узбекистані шляхом заборони діяльності опозиційних партій, заарештував у березні 1992 р. кількох лідерів ісламсько-демократичної опозиції за звинуваченням у корупції й наразився на багатотисячні демонстрації протесту в столиці й багатоденний мітинг. 11 травня 1992 р. президент Р. Набієв погоджується на формування коаліційного уряду Д. Усманова з включенням членів опозиції, але ходжентське та кулябське політичні угруповання відмовилися його визнати.

Сили прокомуністичного блоку (кулябці) утворюють Народний фронт Таджикистану (НФТ), і формують непідпорядковану офіційному уряду національну гвардію. Її очолив С. Сафаров, який свого часу був ув'язнений за різні злочини на 23 роки. Сили НФТ мають змішаний узбецько-таджицький склад (але це «арабські», не «гармські» таджики). Частини, складені з російськомовного населення, очолив Ф. Саїдов. Опозиційні, ісламсько-демократичні, збройні сили номінально контролюються Фронтом національного порятунку (ФНП), заснованого 17 червня 1992 р. і очоленого Ш. Юсуфом і Д. Усмановим. У Душанбе формується також опозиційне угруповання на чолі з Джафаром.

Справжня війна прийшла у Душанбе у вересні 1992 р. Під тиском демонстрацій парламент висловив вотум недовіри президенту Р. Набієву, однак він оголосив результати голосування недійсними. 7 вересня 1992 р. лідери опозиції захопили Р. Набієва в аеропорту й перед відльотом до Ходжента змусили його підписати відмову від президентської посади. Президентом призначено А. Іскандерова, голову Верховної Ради.

Опозиційні сили загалом виявилися не готовими до конструктивної діяльності у межах парламентської демократії. Протистояння партійно-номенклатурної еліти та політиків «нової хвилі», характерне для пострадянського простору, в умовах Таджикистану — за відсутності належного рівня політичної культури — загострилося і викликало збройну боротьбу. Поширені серед населення ідеї ісламського радикалізму зробили характер війни особливо жорстким.

Ситуація ускладнювалася втручанням Росії й Узбекистану. Росія була зацікавлена у збереженні свого контролю за військовими та військово-космічними об'єктами у Таджикистані, урановими рудниками, атомнієм комбінатом. А для Узбекистану цілісність і стабільність Таджикистану є важливою з огляду на можливість міграції таджицьких узбеків у Ферганську долину, а отже, посилення там ісламістських настроїв.

Зовнішні сили здобули законну підставу для втручання внаслідок підписаного у травні 1992 р. Ташкентського пакту про колективну обо-

рону країн СНД. 3 вересня 1992 р. президенти Узбекистану, РФ і Киргизстану вирішили, що таджицький конфлікт загрожує безпеці СНД. Було визначено, що, оскільки Таджикистан неспроможний зупинити наступ ісламізму та розширення зони збройної конфронтації, ця проблема стає спільною для владних структур усіх пострадянських країн регіону. Щоправда, для введення військ країн Ташкентського пакту в Таджикистан їх лідери намагалися заручитися підтримкою міжнародного співтовариства.

8 вересня 1992 р. президент Узбекистану І. Карімов звернувся до ООН з таджицького питання, а 30 листопада 1992 р. міністри оборони РФ, Узбекистану, Казахстану та Киргизстану ухвалили рішення про формування миротворчих сил для Таджикистану. Ці сили склалися з 201-ї мотострілецької дивізії Російської Федерації та узбецького мобільного військового загону.

16 листопада парламент Таджикистану розпочав спеціальну сесію у Ходженті. Депутати не визнали вимушену відставку Р. Набієва, але все ж скасували посаду президента й обрали кулябця Е. Рахмона головою парламенту, який за посадою автоматично ставав також і головою держави. Польовий командир Сантак Сафаров за участі російських та узбецьких військових фахівців здійснив похід з Кулябу в напрямку столиці й восени захопив Курган-Тюбе. Кількість загиблих становила 15–20 тис. осіб. У грудні 1992 р. після потужного артобстрілу прокомуністична коаліція зайняла столицю й Рахмон став главою Таджикистану.

Миротворчі сили СНД підтримали новий режим у Душанбе. Поряд з військовою допомогою новий уряд знову почав отримувати субсидії з Москви, що покривали 70% бюджетних витрат. Під командуванням генерал-майора О. Шишляннікова почала формуватися національна таджицька армія. До 1994 р. ісламську опозицію витіснено на територію Афганістану й у гірські райони Таджикистану. Війна набула партизанського характеру.

Внутрішній громадянський конфлікт у країні ускладнювався традиційним узбецько-таджицьким протистоянням. Президент Узбекистану І. Карімов був занепокоєний поширенням конфлікту в регіоні, а також панісламським спрямуванням таджицької опозиції. В узбецькій пресі висловлювалася думка, що саме Бухара та Самарканд підняли націоналістичний рух у Душанбе.

І хоч узбецько-таджицьке протистояння не можна було вважати першочерговим чинником розвитку подій, але воно все ж було здатне суттєво вплинути на розширення зони збройного конфлікту. Таджицькі діячі національно-демократичного спрямування зазвичай звинувачують узбецького президента І. Карімова у прихильності до ідей пантюркіз-

му й завжди порушують питання про передачу Бухари та Самарканду Таджикистану. Головним чином гостроту проблеми було знято, коли у квітні 1995 р. Ташкенту вдалося знайти спільну мову з одним з лідерів таджицької опозиції Ходжі Акбаром Турадджонзодою на засадах відмови таджиків від територіальних претензій. На самітах СНД в Алмати (лютий 1995 р.) й у Мінську (травень 1995 р.) І. Карімов запропонував укласти компромісну угоду з таджицькою опозицією й утворити коаліційний уряд з представників усіх угруповань, але це було неприйнятним для Москви, яка підтримувала уряд Е. Рахмона.

Загальна втома від громадянської війни зрештою призвела до підписання 17 серпня 1995 р. у Тегерані міжтаджицького протоколу «Щодо основних принципів встановлення миру та національної злагоди в Таджикистані». Згідно з ним тимчасово припинялися воєнні дії та мали розпочатися переговори щодо досягнення загального миру.

3 листопада 1995 р. у Ашгабаті тривали мирні переговори між урядом Таджикистану й опозицією на чолі з казиконом — духовним лідером мусульман Таджикистану — Ходжі Акбаром Турадджонзодою. У переговорах брав участь спеціальний посланник генерального секретаря ООН Раміро Перес Бальон. Завдяки спільній дипломатичній активності Тегерана, Ташкента й Москви восени 1996 р. загалом вдалося закласти підґрунтя для розв'язання таджицького конфлікту та знайти шляхи його врегулювання.

Довгий час йшли в основному позиційні бої вздовж таджицько-афганського кордону й бомбардування узбецькою авіацією східних районів республіки. В 1997 р. через підтримку Росією таджицьких моджахедів Афганістану на чолі з Ахмад Шахом Масудом (Північний альянс) було укладено перемир'я у тліючій громадянській війні в Таджикистані. Опозиція отримала місця у парламенті, моджахеди ввійшли до складу діючої армії, а біженці почали повертатися з Афганістану. Лідер опозиції Ходжі Акбар Турадджонзода у лютому 1997 р. прибув до Душанбе, щоб обійняти посаду першого віце-прем'єра уряду.

27 червня 1997 р. в Москві сторони конфлікту підписали Загальну угоду про встановлення миру і національної згоди в Таджикистані та створили Комісію з національного примирення на чолі з С.А. Нурі. Свої підписи під угодою поставили глави зовнішньополітичних відомств країн-спостерігачів на міжтаджицьких переговорах — Ірану, Казахстану, Киргизстану, Пакистану, Узбекистану, Туркменістану, Афганістану й Росії, а також представники від ООН, ОБСЄ і Організації Ісламська Конференція.

Громадянська війна, що за різними даними забрала життя 300-400 тис. осіб, закінчилась; уже на середину 1997 р. в країну повернулось

понад 90% біженців. Війна призвела до руйнації економічного життя країни: збитки від військових дій становили понад 7 млрд дол., південь країни втратив 80% промислового потенціалу. Але реальної загрози розпаду Таджикистану вдалося запобігти, оскільки зовнішнім й внутрішнім силам, задіяним у конфлікті, вдалося знайти прийнятний варіант розподілу влади.

Геополітична орієнтація та зовнішня політика Республіки Таджикистан. Таджикистан розташований між тюркським світом на півночі і сході та іраномовними народами на півдні. Суперечка за ці землі в недалекому минулому між Британською і Російською імперіями є об'єктивним свідченням важливого геополітичного значення цієї території.

У зовнішній політиці Таджикистан спирається на військово-політичну та технічну підтримку Російської Федерації і є стратегічним партнером Росії у Центральній Азії та на кордоні з Афганістаном. Особливо помітною зовнішньополітичною орієнтацією на РФ була в період громадянської війни в Таджикистані 1992–1997 рр. Сьогодні головним є питання: чи залишиться Душанбе форпостом зовнішньої політики Москви в Центральній Азії, чи буде поступово віддалятися від неї, перетворюючись на незалежного геополітичного «гравця» або ж сателіта інших регіональних і світових держав?

У 1991 р. — після розпаду СРСР — уряд РФ, завдяки домінуванню в оточенні першого російського президента Б.Єльцина представників руху «Демократична Росія», оцінював внутрішню ситуацію в Таджикистані як боротьбу з пережитками комуністичного правління, зробивши ставку в ній на таджицьку опозицію. Російські демократи вважали, що інтереси нової Росії полягають у відстороненні від влади компартійної номенклатури і встановленні демократичних режимів на пострадянському просторі. Проти цього виступила група так званих державників, представлена професійними апаратниками та силовиками. В результаті політика Росії щодо Таджикистану наприкінці 1991 — влітку 1992 рр. була неоднорідною: значна частина політичного керівництва РФ лобіювала інтереси таджицької опозиції, а силовики, передусім російські прикордонники та військовики 201-ї мотострілецької дивізії, дислоковані в Таджикистані, відкрито підтримали проурядовий Народний фронт Таджикистану. До відкритої політичної й військової підтримки в Таджикистані проурядових сил Росія перейшла у жовтні 1992 р., що, безумовно, посприяло поразці опозиції.

З того часу в політиці Росії щодо Таджикистану превалює суто прагматичний підхід: підтримка надається лише тому владному режимові, який дотримується проросійської орієнтації. У травні 1993 р. дві держави

підписали Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу; принципового значення для національної безпеки Таджикистану набували угоди, згідно з якими російська 201-ша дивізія мала доукомплектовуватися допризовниками Таджикистану і залишатися в країні до створення тут боєздатних збройних сил. Також російські прикордонники спільно з таджицькими тривалий час охороняли таджицько-афганський кордон. Завдяки Москві Душанбе доволі активно залучений до участі в інтеграційних проєктах на терені СНД: у 1998 р. республіка вступила до Митного союзу, а в 2000 р. — до Євразійського економічного співтовариства; у 1999 р. офіційний Душанбе підписав протокол щодо пролонгації дії Договору про колективну безпеку 1992 р.

У червні 1997 р. під тиском з боку Росії та через загрозу агресії афганських талібів президент країни Е. Рахмон підписав з ісламською опозицією Загальну угоду про встановлення миру і національної згоди у Таджикистані, яка передбачала чотириступеневий план врегулювання цього конфлікту. Угода сприяла утвердженню політичної стабільності в Таджикистані, що в свою чергу забезпечило швидке відновлення зруйнованої війною інфраструктури республіки.

Центральна влада поступово роззброїла військові формування польових командирів, нейтралізувала вплив опозиційних політичних партій і створила умови для залучення іноземних інвестицій. Таджикистан, що став однією з країн — учасниць програми ООН «Цілі розвитку тисячоліття», отримав довгострокові гарантії доступу до пільгових кредитів та інвестицій міжнародних донорських організацій.

У результаті країна здобула можливість проводити багатовекторну зовнішню політику, все рішучіше наголошуючи на своїх національних інтересах у стосунках з Москвою. У 2002–2003 рр. у відносинах двох держав спостерігалось навіть певне напруження через спробу Душанбе отримати для потреб реформування економіки кошти західних інвесторів, що викликало роздратування Москви. При цьому Росія для керівництва Таджикистану залишалась найприйнятнішим інвестором і стратегічним партнером. Адже одним з ключових пріоритетів Росії в Таджикистані є його перебування у сфері російських економічних інтересів, що є важливим і для таджицької сторони, позаяк для Таджикистану, котрий перебуває по суті в геополітичному і транспортному глухому куті, транзит товарів і вантажів через Росію залишається єдиним шляхом для виходу на західні ринки. Водночас Таджикистан зацікавлений в безперебійному постачанні з Росії енергоносіїв.

Проросійська орієнтація уряду Таджикистану, який завдяки своєму географічному положенню, є своєрідним «вікном» для проникнення в Афганістан, а через його територію — до країн Південної Азії та Серед-

нього Сходу, дозволила б якомога довше блокувати будівництво трубопроводів для постачання центральноазійських вуглеводнів в обхід Росії. Звісно, є ще Туркменістан й Узбекистан з їх можливостями будувати трубопроводи через Іран і Афганістан, однак іранський напрямок найближчим часом є неприйнятним для західних компаній. Залишається лише Афганістан, з яким Таджикистан має найдовший кордон.

Важливою економічною причиною проросійської орієнтації Таджикистану є масова трудова міграція його населення до Росії. Без неї таджицьку економіку очікує неминучий колапс, оскільки щорічні валютні надходження до країни від трудових мігрантів становлять від 1 до 2 млрд дол. США, а бюджет держави не перевищує 500 млн дол. США. У цьому зв'язку закон «Про міграцію», ухвалений 2007 р. Москвою, і який передбачає встановлення квот для кожної з країн-постачальників робочої сили на російський ринок праці, перетворюється на засіб тиску РФ передусім на ті країни СНД, що сповідують прозахідну зовнішньополітичну орієнтацію.

Важливе значення для розвитку таджицько-російських взаємин відіграв візит до Душанбе у жовтні 2004 р. президента РФ В. Путіна, в ході якого було підписано 15 угод. Для Таджикистану найвагомішими стали домовленості щодо інвестування російськими компаніями «Русал» і РАТ «ЄЕС» в економіку республіки (головним чином у виробництво алюмінію та в енергетичну галузь) близько 2 млрд дол. США. Натомість Таджикистан пішов на низку поступок у сфері військово-стратегічного співробітництва. Зокрема, укладено угоду про перетворення дислокованої в Таджикистані 201-ї російської мотострілецької дивізії на військову базу РФ і передачу у власність російської армії високогірного оптико-електронного вузла «Нурек» — системи контролю за космічним простором.

Утім, мегапроєкти із залученням російських інвестицій, що передбачали будівництво Рогунської й Сангтудінської ГЕС і ще одного алюмінієвого заводу на півдні країни, реалізувати доволі складно через неприховане бажання російського бізнесу взяти під свій контроль найприбутковіші галузі економіки Таджикистану. У зв'язку з цим уряд Таджикистану веде активний пошук іноземних інвесторів як на Заході, так і в регіоні Близького і Середнього Сходу. Вже сьогодні Іран успішно реалізує проєкт з будівництва другої Сангтудінської ГЕС (будівництво першої здійснює РАО «ЄЕС»), а КНР має намір укласти угоду про спорудження двох ГЕС середньої потужності на р. Зеравшан.

Найбільше невдоволення Росії викликають спільний проєкт Таджикистану з Іраном з будівництва залізниці та лінії електропередач (ЛЕП) через територію Афганістану та Пакистаном, що висловив готовність

і Таджикистаном повинні бути моделлю відносин у регіоні Центральної Азії». В Таджикистані активно діє Фонд імама Хомейні, що надає гуманітарну допомогу. Єдине, що дратує офіційний Тегеран — широке військове співробітництво Душанбе з країнами Заходу та Росією.

Однією з найголовніших проблем зовнішньої політики сучасного Таджикистану залишається проблема встановлення та делімітації кордонів з сусідніми державами, що дісталася Таджикистану у спадщину від СРСР. У 2003 р. було підписано угоду з Китаєм, за якою Таджикистан виявив готовність поступитися 1000 кв. км Памірських гір на користь своєму великому сусіду у разі, коли той відкличе свої претензії на площу у 28 тис. кв. км таджицької території. Про динамічний розвиток взаємин з КНР промовляє те, що 2004 р. на кордоні з КНР відкрито прикордонний перехід «Кульма», а в січні 2006 р. президент Таджикистану Е. Рахмон здійснив державний візит до КНР, у ході якого було підписано Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво.

Позаяк питання кордонів Таджикистану з колишніми радянськими республіками Узбекистаном і Киргизстаном остаточно ще не вирішено, продовжуються переговори з Узбекистаном щодо встановлення кордонів та знешкодження мінних полів у прикордонній зоні і з Киргизстаном — з делімітації кордону в Ісфahanській долині.

Серйозні проблеми у зовнішній політиці Таджикистану виникають подекуди й у зв'язку з тим, що Таджикистан є важливою ланкою у системі наркотрафіку з Афганістану до Росії і Західної Європи та провідною державою Центральної Азії для наркоділків, які контролюють близько 80% усіх наркотиків, що перебувають на території цього регіону. Свого часу адміністрація США не захотіла виступити проти воєначальників Північного альянсу в Афганістані, побоюючись, що ті перестануть підтримувати уряд президента Афганістану Х. Карзаї. Багато з цих людей — афганські таджики, що здійснюють контрабандні поставки разом зі своїми співплемінниками в Таджикистані. Коли наприкінці 2004 р. афганська політика США зазнала змін і Вашингтон став домагатися рішучіших дій щодо виробників опію та героїну в Афганістані, з'ясувалося, що транзит наркотиків через Таджикистан працює як надійний механізм.

Зовнішня політика Туркменістану в контексті набуття ним статусу постійного нейтралітету. Основним принципом зовнішньої політики Туркменістану проголошено постійний нейтралітет. Туркменістан — перша країна в практиці ООН, що набула статусу нейтральної держави з усіма його наслідками і привілеями. 12 грудня 1995 р. Генеральна Асамблея ООН присвоїла Туркменістану статус постійного нейтралітету. Тому Туркменістан не бере участі в Договорі про колективну

безпеку держав СНД 1992 р. і військовому співробітництві з Росією на двосторонній основі. Також Ашгабат вийшов з Бішкецької угоди від 9 жовтня 1992 р. про безвізове пересування громадян СНД територіями країн-учасниць.

Основні напрями сучасної зовнішньої політики Туркменістану визначені в «Декларації про зовнішньополітичний курс Туркменістану в XXI ст. на принципах постійного нейтралітету, миролюбства, позитивного добросусідства і демократії», що була прийнята 27 грудня 1999 р. Халк Маслахати (Народною Радою) Туркменістану.

Щодо місця та ролі Туркменістану в системі міждержавних відносин у Центральноазійському регіоні, то офіційний Ашгабат тривалий час зберігав нейтралітет стосовно неформального суперництва Казахстану і Узбекистану за неофіційну регіональну першість. Однак після відвідин С. Ниязова з офіційним візитом Бухари у листопаді 2004 р. і підписання ним та президентом І. Карімовим узбецько-туркменського договору «Про дружбу, зміцнення довіри і розвиток співробітництва», офіційний Ашгабат частково відійшов від політики нейтралітету. Туркменістан і Узбекистан відновили відносини, розірвані з вини Ашгабату у 2002 р., і заявили про «вічну дружбу». Експерти вважають, що туркменсько-узбецьке зближення носило передусім антиказахський аспект і стало спробою формування нового «центру сили» (Ташкент—Ашгабат) на противагу тісній взаємодії Казахстану, Киргизстану і Таджикистану.

Туркменістан доби президента С. Ниязова (1990—2006) став єдиною країною Центральноазійського регіону, лідер якої мав однозначно незалежну й чітку позицію в діалозі зі США. Зокрема, Туркменістан відмовився розмістити на своїй території війська США та їх союзників після трагічних подій 11 вересня 2001 р. Щоправда, Ашгабат змушений був згорнути співробітництво з афганським режимом талібів, з яким підтримував ділові конструктивні стосунки з 1996 р., коли таліби стали найвпливовішою військово-політичною силою в Афганістані. Проігнорувачи ініційований Іраном і Росією саміт в Алмати у жовтні 1996 р., на якому розроблялись заходи з протидії руху «Талібан» — головній загрозі безпеки регіону, Туркменістан навіть відкрив своє генеральне консульство в Гераті — найважливішому центрі північно-західного Афганістану.

Співпраця з талібами мала економічний підтекст: в грудні 1997 р. Ашгабат підписав договір про формування консорціуму для прокладання газопроводу з туркменського родовища Довлетабад до пакистанського міста Мултана через афганську територію. З прокладанням цієї магістралі Туркменістан отримав би місткий ринок Пакистану, а Афганістан — суттєві прибутки від транзиту і можливість частково вирішити

проблему зайнятості населення. Зближення з талібами негативно вплинуло на туркменсько-іранські взаємини: 1998 р. було навіть відкликано іранського посла в Ашгабаті.

Та подія стала єдиною, що затримала партнерські стосунки Туркменістану з Ісламською Республікою Іран (ІРІ), що однією з перших визнала незалежність Туркменістану й встановила рівноправні відносини з ним. Взаємини двох держав, як зазначав 2003 р. президент Туркменістану С.Ніязов, є «братніми» й «позбавленими взаємної підозріливості». Країни об'єднує спільний кордон, до якого є дотичними чотири з п'яти областей Туркменістану, а також багатовікова історична, конфесійна й цивілізаційна спорідненість. Територія нинішнього Туркменістану неодноразово входила до складу історичного Ірану, а столиця легендарної іраномовної Парфії, Ніса, розташовувалась неподалік теперішньої туркменської столиці.

Розвиваючи двосторонні відносини, Іран керується передусім прагматичними інтересами — зміцнити свої позиції в Центральній Азії, дістати максимальну вигоду як від наявних у Туркменістані величезних запасів вуглеводнів, так і від його зручного геополітичного положення на перетині транзитних шляхів. Вагомим чинником добросусідства є наявність на півночі Ірану значного масиву туркменського населення, що зберегло родинні зв'язки зі своїми співілемінниками по той бік кордону.

Крім того, обидві держави вважаються своєрідними «ізгоями». ІРІ є такою через конфронтаційну політику релігійного керівництва країни, що налаштувала проти персів значну частину світу. Ізоляція Туркменістану є наслідком порушення режимом першого президента країни С. Ніязова прав людини, повного нехтування демократичних норм і процедур.

Правова база двостороннього співробітництва становить близько 150 договорів і угод, в тому числі й про взаємну юридичну допомогу громадянам обох країн. Стабільна внутрішня ситуація в цих країнах сприяє розвитку транзитних операцій через їх території. ІРІ є другим після Росії важливим економічним партнером Ашгабату: з 1992 до 2006 р. двосторонній товарообіг зріс з 52 тис. дол. США до 1,4 млрд В Туркменістані працюють представництва понад 200 іранських фірм. За допомогою Ірану в Туркменістані збудовано (або будується) близько 100 промислових об'єктів, що дозволило країні отримати найсучасніші технології в прокладенні комунікацій, виробництві будматеріалів, медичних препаратів, комплексів хімічного водоочищення тощо. У травні 1996 р. введено в експлуатацію залізницю Теджен—Серахс—Мешхед, що забезпечує вихід держав Центральноазійського регіону до портів Перської затоки. У

1998–2006 рр. цією магістраллю перевезено 14 млн т вантажів, що поповнило туркменську казну на 218 млн дол. США.

Пріоритетним напрямком двостороннього співробітництва є нафтогазовий сектор: Іран є основним імпортером туркменської нафти. Його частка вже 1997 р. становила 52% й щороку зростає. В липні 1998 р. підписано першу угоду про транспортування туркменської нафти до іранських портів Перської затоки. Фірми ІРІ беруть участь у розвідці та бурінні свердловин, перемигши в декількох міжнародних тендерах. Експорт туркменського газу в Іран та потенційна можливість його транспортування через іранську територію до держав Середземномор'я, Європи, а також через іранські порти в Перській затоці — на Далекий Схід і в Південно-Східну Азію, покінчили з монополією Росії в постачанні туркменського газу. Іран надав значну фінансову допомогу Туркменістану в прокладанні газопроводу Корпедже—Курт—Куї довжиною 200 км, введенного в експлуатацію 1998 р. Цим газопроводом, пропускна здатність якого 12 млрд куб. м на рік, блакитне паливо постачається до Ірану.

Плідно співпрацюють обидві держави й у створенні спільної енергосистеми: у 2003 р. введена в експлуатацію спільно збудована ЛЕП між Балканабатом (Туркменістан) й іранським Аліабадом, а 2007 р. розпочато будівництво нової ЛЕП, що з'єднає туркменське м. Мари з іранським Мешхедом. За підсумками 2006 р., Іран став найбільшим імпортером туркменської електроенергії: його частка становила 55%.

Те, що відносини з Іраном є пріоритетним зовнішньополітичним напрямком Туркменістану, підтверджує статистика взаємних візитів лідерів обох держав. Зі своїм іранським колегою А.А. Хашемі-Рафсанджані (президентом ІРІ у 1989–1997 рр.) С. Ніязов зустрічався 16 разів, а президент ІРІ у 1997–2005 рр. С.М. Хатамі свій перший закордонний візит здійснив до Ашгабату. Нинішній президент Ірану М. Ахмадінежад, хоч і здійснив свій перший візит до Сирії, висловився, перебуваючи в липні 2006 р. у своєму першому центральноазійському турне, за максимальне використання можливостей співробітництва з Туркменістаном.

Тегеран жодним чином не хотів би погіршення відносин з Ашгабатом через зміцнення останнім співпраці в нафтогазовій сфері з країнами Заходу та Близького Сходу, адже вважає Туркменістан своїм стратегічним партнером. Особливе занепокоєння Ірану викликають контакти нового туркменського керівництва з американською компанією «Шеврон» — одним з визнаних світових лідерів нафтогазового бізнесу, керівники якої під час зустрічі з президентом Г. Бердимухаммедовим в травні 2007 р. отримали пропозицію щодо участі компанії в геологорозвідці, переробці нафти й освоєнні родовищ туркменського каспійського шельфу. В

цьому ж контексті можна розглядати й досягнення домовленості про залучення інвестицій у розвиток туркменського нафтогазового комплексу найбільших фірм Саудівської Аравії. Занепокоєний Іран й продовженням взаємовигідної співпраці Ашгабату з ізраїльською компанією «Мерхав», яка свого часу залучила для реконструкції Туркменбашинського комплексу нафтопереробних заводів 1,5 млрд дол. інвестицій. 27 березня 2007 р. відбулася зустріч керівників цієї компанії з президентом Туркменістану, під час якої ізраїльська компанія виклала нові пропозиції, реалізація яких сприятиме активізації туркменсько-ізраїльського співробітництва.

Стосовно відносин Туркменістану з іншими країнами регіону, то доволі плідно розвиваються туркменсько-турецькі взаємини. Туреччина приваблює офіційний Ашгабат не лише близькістю мови й культури, а й як країна, що уникла релігійного екстремізму і тісно пов'язана із Заходом. Багато туркменської молоді навчається в Туреччині.

Значна увага туркменським керівництвом приділяється розвитку взаємин з Саудівською Аравією, Кувейтом, Катаром, Об'єднаними Арабськими Еміратами й іншими арабськими державами, які Ашгабат вважає за взірць, який треба наслідувати і які можуть стати джерелом інвестицій для туркменської економіки. Намагаючись поширити свій вплив на Центральну Азію, Саудівська Аравія фінансує будівництво в Туркменістані мечетей і медресе, сприяє популяризації ісламу. Намагаючись особливої допомоги від мусульманського світу, президент С.Ніязов запропонував відкрити в Ашгабаті філію організації Ісламська конференція зі статусом Комітету з культурних і соціальних питань Середньої Азії і Казахстану. Саудівська Аравія, Кувейт, інші арабські держави надали Туркменістану значні кредити. Символічно, що свій перший закордонний візит новий президент Туркменістану Г. Бердимухаммедов здійснив до Саудівської Аравії. Склад туркменської делегації, в якій були представлені керівники економічного і соціально-культурного блоків уряду республіки, вказує на сфери потенційної співпраці двох країн. Окрім співробітництва у нафтогазовій галузі, офіційний Ер-Ріяд, що є конкурентом Тегерана в боротьбі за лідерство в ісламському світі, особливо зацікавлений у прогресі ісламської освіти, будівництві мечетей та збільшенні кількості туркменських паломників до мусульманських святинь.

Доволі динамічно розвиваються й українсько-туркменські міждержавні взаємини, які базуються на Договорі про дружбу і співробітництво від 10 жовтня 1992 р. На початку 2000-х рр. Туркменістан був найбільшим постачальником природного газу в Україну (близько 40 млрд куб. м щороку).

Сучасний Туркменістан перебуває поза сферою ефективного впливу Росії, але й не завдає їй значних проблем. Стабільність в Туркменістані, що трималася на авторитеті С. Ніязова, були вигідні і Росії, й Заходу. Новий президент Г. Бердимухаммедов (з лютого 2007) один з перших закордонних візитів здійснив до Москви, підтвердивши підписані Ніязовим контракти з «Газпромом». 12 травня 2007 р. в м. Туркменбаші президент Туркменістану підписав з російським і казахстанським президентами спільну декларацію про будівництво Прикаспійського газопроводу, 360 км якого пройде територією Туркменістану, 150 – Казахстану, а потім стикується з діючим з радянських часів газопроводом Середня Азія – Центр. Будівництвом цієї магістралі, що має розпочатися в другій половині 2008 р., Росія намагається заблокувати будівництво активно лобійованого Заходом альтернативного Транскаспійського трубопроводу, що має постачати центральноазійські вуглеводні до Європи в обхід Росії. Президент Туркменістану Г. Бердимухаммедов виявляє зацікавленість в будівництві обох трубопроводів, і через те, що видобуток газу в Туркменістані 2007 р. становив вже 80 млрд куб. м, й тому, що ідея спорудження обох газопроводів цілком відповідає світовій тенденції диверсифікації маршрутів транспортування енергоносіїв.

У контексті відносин Ашгабата із Заходом на користь Г. Бердимухаммедова грає його демонстративна готовність до лібералізації країни і декларована політика «відкритих дверей».

Геополітичні та зовнішньополітичні пріоритети Республіки Узбекистан. Радикальні зміни політичного і економічного характеру, що супроводжували розпад СРСР, змусили Узбекистан шукати свою модель незалежного розвитку та визначатися зі своїми зовнішньополітичними орієнтирами. Другий за територією, але перший за чисельністю населення та рівнем промислового розвитку, Узбекистан, ще за радянських часів, відіграв у свідомості радянського суспільства роль неформального лідера серед республік Центральної Азії. Після розпаду СРСР офіційний Ташкент прагне не лише закріпити свої позиції у цій іпостасі, а й стати реальним лідером у регіоні. Чималою мірою цьому сприяє й серединне географічне розташування країни в Центральноазійському регіоні (Узбекистан межує з усіма колишніми радянськими республіками Центральної Азії).

Геополітично Узбекистан розташований у стратегічному центрі напівкільця, де знаходяться найбагатші нафто- і газові родовища Перської затоки, басейну Каспійського моря і Тарімського басейну. Також Узбекистан є частиною регіону, де перетинаються інтереси Росії, Китаю, Індії, країн Сходу і Заходу. Тобто територія Узбекистану є об'єктом інтересів таких потужних держав ісламського світу, як Туреччина, Пакистан,

Іран і Саудівська Аравія. Крім того, Узбекистан — прифронтова держава (маються на увазі нещодавні війни в Афганістані і Таджикистані).

Та обставина, що в Таджикистані, Казахстані, Киргизстані і Туркменістані мешкає понад 2,5 млн узбеків, є додатковим чинником впливу Ташкента на своїх сусідів і дозволила президенту Карімову висловити ідею будівництва єдиного спільного дому — Туркестану при гегемонії в ньому Узбекистану за рахунок слабших сусідів, передовсім таких, як Афганістан, Киргизстан і Таджикистан.

Щоправда, існує низка гіпотетичних загроз й власне для Узбекистану. Потенційно небезпечною загрозою для узбецької державності є прискорення процесу політизації ісламу, що негативно впливає на суспільно-політичну ситуацію на великій території — від Нагірного Бадахшану до Каспію. Німецькі дослідники цієї проблеми пишуть про своєрідну «вогняну дугу», що пролягає від Чечні в Російській Федерації — через Дагестан (РФ), Азербайджан, Пакистан, Узбекистан, Киргизстан і Казахстан — до китайської провінції Сінцзян.

Крім того, у спадок від СРСР Узбекистан отримав низку міжтериторіальних, міжнаціональних і внутрішніх проблем. Відомо, наприклад, що на території Киргизстану розташовані два узбецькі райони-анклави, а всередині Узбекистану — киргизький анклав, існування яких є свідченням збереження конфліктогенного потенціалу у взаєминах двох колишніх радянських республік. Ціла низка проблем, на кшталт великомасштабної корупції державного апарату або екологічних (такі як зникнення Аральського моря, ерозія ґрунтів, їх засолення, виснаження землі, як наслідок гегемонії бавовника) безпосередньо загрожують національній безпеці Узбекистану.

У своїй зовнішній політиці Узбекистан, що тривалий час спирався на підтримку США і НАТО, прагнув перетворитися на визнаного усіма регіонального лідера, головний щит від загрози ісламського фундаменталізму. Досягненню цієї стратегічної мети мало сприяти й проголошення головним культурним символом узбецької нації фундатора однієї з найбільших імперій доби пізнього середньовіччя Аміра Тимура (Тамерлана), який свого часу консолідував Азію, зупинив експансію кочових племен з Півдня і торував шлях до Індійського океану.

Задля реалізації прагнення Узбекистану до політичного, економічного та військового лідерства серед інших держав Центральної Азії, його незмінним лідером І. Карімовим розроблено нову імперську модель, в центрі якої — ідея об'єднання тюркомовних держав регіону під егідою Ташкента в єдину державу. Отже, ключовою регіональною ідеєю президента І. Карімова є — «Туркестан — наш спільний дім». Своє прагнення до головування в ньому І. Карімов пояснює тим, що Узбекистан, на

відміну від своїх сусідів по туркестанському дому, має «велику історію та велику духовну спадщину», а також «велику культуру».

Заради втілення концепції регіонального лідерства президент Узбекистану І. Карімов виявляє значну політичну активність — країна неодноразово ставала ініціатором усіляких нарад з безпеки та співробітництва у Центральної Азії, форумів типу «Зустріч народів-братів», тюркомовних культурно-історичних конференцій і т.ін. У 1995 р. Узбекистан домігся відкриття в Самарканді міжнародного Інституту центральноазійських досліджень під егідою ЮНЕСКО.

В останні роки президент Узбекистану дедалі наполегливіше прагне перетворити культурно-історичну спадщину на важливий ресурс зовнішньої політики своєї країни, причому все частіше його екскурси в історію нагадують її узурпацію. Наприклад, він каже: «Давні царства Согда, Хорезма, Бактрії, Кушана, Парфії, Ефталтів — ось та золота коліска нашої землі, що дала світові імена геніальних мислителів, вчених, митців, зодчих», а далі називає імена Авіценни, аль-Біруні, аль-Хорезмі та інших видатних діячів спільної центральноазійської культури. Все це говориться, незважаючи на те, що колишній очільник Туркменістану С. Ниязов, наприклад, відносив Парфянське царство до культурно-історичної спадщини туркменів, а іранські офіційні джерела розглядають і Парфію, і Стародавній Хорезм як свою спадщину.

Звичайно, ідея відродження «Великого Туркестану» в його давніх кордонах не є новою, проте Узбекистан нині пропонує її не в ісламістському, а у світському варіанті, наслідуючи приклад Туреччини. Останній чинник різко звужує базу опори узбецького лідера в цьому цілком ісламському регіоні. Втім, модель «Великого Туркестану» І. Карімова містить велике внутрішнє протиріччя і може дуже легко трансформуватися із світської в ісламську, вийшовши з-під контролю узбецького лідера, бо він, апелюючи до духовно-історичної спадщини Тимура, пропонує ідеї, що неодмінно містять в собі й ісламську складову. До речі, і сам образ Аміра Тимура, крім об'єднуючого політичного потенціалу, несе в собі яскраво виражені риси сакрального лідера ісламської держави — «володаря правовірних».

Проте узбецький правлячий режим розуміє неприйнятність для світського прозахідного Узбекистану зростання ісламістського впливу в політичному житті країни. Колишній спікер парламенту Узбекистану А. Халілов свого часу заявив, що дозвіл в Узбекистані партій релігійного спрямування призведе до того, «не стане цивілізації Центральної Азії». Адже в країні, незважаючи на карімовські репресії, продовжує існувати активне ісламістське крило, а розпущені у 1990-ті рр. ісламські організації, такі як Ісламська партія відродження Узбекистану, Адолат

(Справедливість) не лише змогли налагодити агітацію та організаційну роботу, але й з кінця 1990-х рр. проводять бойову підготовку молоді з Ферганської долини.

Особливо ускладнює ситуацію те, що ісламський рух в Узбекистані й загалом у Центральній Азії постійно отримує позитивні імпульси з-за кордону. Безпосередньо по той бік узбецько-афганського кордону йшла війна, в якій фундаменталістський рух «Талібан», підтримуваний Пакистаном, США, Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами та Великобританією, переміг. За тих обставин Узбекистан майже з самого початку афганського протистояння підтримував разом з Росією, Іраном та Індією антиталібську коаліцію, значну частину якої, до речі, становили афганські узбеки.

Характеризуючи взаємини з державами Близького та Середнього Сходу, Узбекистан заявляє про свою готовність найтіснішого співробітництва з усіма країнами регіону, однак пріоритетними для нього залишаються відносини з Туреччиною та Єгиптом, країнами, що відкидають будь-які прояви екстремізму і фанатизму в ісламі. З Іраном, Саудівською Аравією, Пакистаном підписані угоди про економічне співробітництво, від них надходять кредити, однак ставлення до цих країн вельми прохолодне. Такими ж є взаємини Узбекистану з сусіднім Таджикистаном. Це пояснюється тим, що у разі перемоги в Таджикистані «фундаменталістських сил» різко зросте ступінь радикалізації різноманітних ісламських угруповань у Ферганській долині, а також неминуче постане питання про повернення Таджикистану Бухари і Самарканду, що їх таджики вважають (і небезпідставно) своєю історичною батьківщиною.

Не виключається в недалекому майбутньому й загострення взаємин офіційного Ташкента з Афганістаном, адже шість провінцій Афганістану, розташованих на кордоні з Узбекистаном, населяють переважно узбеки. Упродовж останніх двох десятиліть там виникли і зміцніли власні узбецькі управлінські структури на чолі з генералом Дустумом. Не виключено, що за певних обставин тут може бути проголошена узбецька автономія. У цьому разі проблема «двох Узбекистанів», їх об'єднання неминуче постане на порядку денному, що може супроводжуватись серйозними регіональними колізіями.

Активна співпраця Узбекистану з Туреччиною стала можливою завдяки концепції тюркської єдності, що її активно пропагував у своїй зовнішньополітичній діяльності колишній турецький президент Сулейман Демірель. Вона, ця активність, позначилася й на розвитку взаємовигідного економічного співробітництва двох країн. В Узбекистані, у першій половині 1990-х рр., з майже двох тисяч зареєстрованих спільних підприємств, близько двохсот — турецькі. Щодо інших держав, що намага-

ються відігравати роль місцевих силових центрів, то таких підприємств, створених за їх участю, набагато менше: пакистанських — 71, китайських — 42. Турецький капітал віддає перевагу таким секторам узбецької економіки, як сфера послуг, текстильна, харчова, будівельна промисловість, які, щоправда, не потребують великих капіталовкладень.

Діяльність турецького капіталу в бавовнянопереробних галузях органічно вписується в розроблену керівництвом Узбекистану програму, глибокої диверсифікації структури експорту, яка передбачає, зокрема, перехід від вивозу сировини до експорту готової продукції. Так, за участі турецької корпорації «Язекс» здійснюється проєкт створення в Узбекистані мережі промислових комплексів, які б забезпечували весь цикл переробки бавовни — від сирцю до готових виробів.

Відкинута Європою та мусульманським світом, Туреччина всерйоз розглядає центральноазійський варіант як найкращий для реалізації власних політичних амбіцій та економічних інтересів, і багато в чому пов'язує з ним своє майбутнє. Проте, слід зауважити, що в Центральній Азії є досить потужні політичні сили, які прагнуть нейтралізувати вплив Анкари на події в регіоні. В першу чергу слід згадати про Росію, яка і надалі намагатиметься посилити інтеграційні процеси на пострадянському просторі. Сьогодні Москва навряд чи повторить помилку М. Горбачова, який вивів війська з Афганістану задля забезпечення спокою Радянської держави і так само залишить Центральну Азію задля збереження стабільності в Росії. Адже остаточна втрата контролю за колишніми віддаленими провінціями, аж ніяк не консолідує імперію.

Іншою силою, вкрай незадоволеною зростанням впливу Анкари на політику центральноазійських держав, є Китай. Це пов'язано з тим, що проголошене Туреччиною тюркське співробітництво охоплює не лише регіон Центральної Азії, а й цілий Центральноазійський макрорегіон — історичний Туркестан, де майже всюди мешкають споріднені тюркські народи, східна частина якого — Сінцзян-Уйгурським автономний район належить КНР.

Виходячи із зазначеного, не дивує реалізована 2001 р. спільна російсько-китайська ініціатива про створення на базі «Шанхайської п'ятірки» (РФ, КНР, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан) субрегіональної міжнародної організації — Шанхайської організації співробітництва (ШОС) із залученням до її складу Узбекистану. Створення ШОС стало відповіддю на намагання турецького керівництва реалізувати концепцію «Великого Турану» і збільшити турецьку присутність у регіоні, що сприяла поживленню сепаратистського руху в Сінцзяні, метою лідерів якого є відокремлення цієї частини Туркестану від КНР та її інтеграція з тюркськими центральноазійськими сусідами і Туреччиною.

Попри всю важливість взаємин Узбекистану з країнами регіону, визначальною рисою зовнішньої політики держави до андижанських подій (травень 2005 р.) стало успішне балансування офіційного Ташкента між США та Росією. І.Карімов, який тривалий час вдало підтримував імідж сильного, незалежного керівника, прагматичного та далекоглядного політика, першим серед центральноазійських лідерів рішуче відмовився від орієнтації на Росію, переорієнтувавшись у торговельно-інвестиційній політиці на західні держави (головним чином на США) й на азійських лідерів — Південну Корею та Японію.

Антиросійська спрямованість політичного курсу І. Карімова особливо виразною стала навесні 1996 р., коли після в підписання договору про поглиблення інтеграції між Білоруссю, Росією, Казахстаном та Киргизією, узбецький лідер категорично заявив, що «народ Узбекистану ніколи не дозволить скути себе ланцюгами рабства і знову повернутися до старого режиму». Отже, президент І. Карімов фактично ототожнив офіційний зовнішньополітичний курс Росії на розвиток і поглиблення інтеграції в рамках СНД з поверненням до «старого режиму». У 1999 р. Узбекистан навіть вийшов з Договору про колективну безпеку, підписаного 1992 р. в Ташкенті лідерами РФ, Білорусі, Казахстану, Таджикистану, Киргизстану і Узбекистану, щоби приєднатися до ГУАМ.

Дистанціювання від Росії означало зближення Узбекистану з США і країнами Заходу. У 1996 р. офіційному Ташкенту вдалося отримати позику в МВФ, що стало своєрідною засадою для міжнародного визнання та довгоочікуваного запрошення у Вашингтон. В американській столиці було досягнуто певного американо-узбецького зближення і взаємопорозуміння, свідченням чого слугували слова тодішнього віце-президента США Альберта Гора, який заявив, що «США надають стратегічного значення Узбекистану, який посідає центральне місце в регіоні з точки зору наших інтересів. Виходячи з того, що тут відбувається, майбутнє Центральної Азії, наші перспективи ми пов'язуємо з Узбекистаном і маємо наміри на нього спиратися».

Сподіваючись на американську підтримку, президент Узбекистану змушений був літати на деякі політичні поступки. Коли 16 червня 1997 р. Комісія США з безпеки та співробітництва в Європі висловила протест з приводу фактів залякування, ув'язнення та відправлення на заслання представників різних релігійних груп в Узбекистані, І. Карімов навіть дозволив деяким з висланих опозиціонерів повернутися на батьківщину.

Особливо тісними американсько-узбецькі взаємини стали після трагічних подій 11 вересня 2001 р. у США. Тоді, як відомо, офіційний Вашингтон пообіцяв надати Узбекистану значну фінансову допомогу та інвестиції в промисловість і сільське господарство за умови надан-

ня Узбекистаном своєї території для нанесення спільних з США ударів по базах терористів в Афганістані. При цьому Америка свідомо закривала очі на існування в Узбекистані авторитарного режиму. У березні 2002 р. під час американського візиту президента І.Карімова Узбекистан і США підписали Декларацію про стратегічне партнерство і основи співробітництва між Узбекистаном і Сполученими Штатами. Крім того, була скасована в торговельно-економічних відносинах так звана поправка Джексона—Веніка, що застосовується Сполученими Штатами щодо багатьох постсоціалістичних держав. Це стало свідченням визнання Сполученими Штатами Америки Узбекистану країною з перехідною ринковою економікою.

Незважаючи на декларування керівництвом країни принципу, що зближення з однією державою не повинно відбуватися за рахунок віддалення від іншої, на практиці це не завжди має місце. Цілком реальним стало прохолодне ставлення Узбекистану до СНД і вихід країни з ГУУАМ через нібито незадовільну оцінку її діяльності. Насправді ж, ГУУАМ було принесено в жертву політиці лавірування Узбекистану між інтересами двох політичних полюсів у Центральноазійському регіоні — РФ і США, і стало своєрідною платнею Росії за відносини стратегічного партнерства, що їх декларувала на початку ХХІ ст. Республіка Узбекистан у взаєминах із США.

Події 11 вересня 2001 р. допомогли Узбекистану зміцнити свої позиції лідера Центральноазійського регіону, про що свідчить також створення Центрально-Азійського економічного співтовариства на організацію Центрально-Азійське співробітництво (ЦАС) у грудні 2001 р. в Ташкенті під час зустрічі глав держав Казахстану, Киргизстану, Таджикистану і Узбекистану, ініційованої І.Карімовим. Зміна статусу цього регіонального утворення всередині СНД означає, що діяльність ЦАС відтоді не обмежується вирішенням питань суто економічного характеру, а регіональний вплив І.Карімова на протидію ролі президента Казахстану Н.Назарбаєва значно зріс. Крім того, ЦАС — друге після ГУУАМ формування в СНД, в якому не бере участі Росія.

Остаточні зміцнити свої позиції лідера Центральноазійського регіону Узбекистану завадили, шоправда, криваві події, що сталися у травні 2005 р. в одному з найбільших узбецьких міст Андижані. За офіційною версією в Андижані загинуло 187 осіб, більшість з яких влада назвала «терористичними елементами». Нібито ісламські екстремісти, які тренувалися у Киргизстані, організували втечу з в'язниці та захопили місцеву андижанську адміністрацію разом із заручниками. Натомість місцеві андижанські адміністрації прав людини та узбецька опозиція свідки, представники груп захисту прав людини та узбецька опозиція стверджують, що під час заворушень представники сил безпеки пер-

шими застосували силу, внаслідок чого постраждало щонайменше 700 цивільних. Крім того, за окремими даними, урядові війська жорстоко придушили повстання не лише в Андижані, але й у Пахтаабаді.

ООН, НАТО, правозахисна організація Human Rights Watch, а також низка держав, в тому числі Франція, Великобританія й США неодноразово зверталися до офіційного Ташкента з вимогою провести міжнародне розслідування подій в Андижані, однак президент Узбекистану відхилив її і заявив, що не допустить міжнародного розслідування. Аналогічну позицію зайняло й МЗС Узбекистану. Усе це поставило режим Карімова на межу міжнародної ізоляції. За такої ситуації зовнішньополітичний курс Узбекистану вже вкотре змінився. Головним стратегічним партнером країни знову було проголошено Росію.

Нормалізація узбецько-російських відносин бере свій початок від травня 2000 р., коли щойно обраний російський президент В. Путін запропонував офіційному Ташкенту стати учасником Шанхайського форуму в складі РФ, КНР, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану, що був створений як механізм регіонального військово-політичного співробітництва. 2005 р. офіційні Москва і Ташкент зійшлися на спільній оцінці Андижанських подій, як таких, що були спрямовані на повалення режиму І. Карімова. Так, зокрема, під час зустрічі з президентом Росії В. Путіним, що відбулася 28 червня 2005 р. в Ново-Огарьово, І. Карімов висловив переконання, що криваві події в Андижані готувались заздалегідь. «У нас достатньо фактів, які підтверджують, що ця операція готувалась кілька місяців, можливо, років». Карімов також заявив, що «Деякі події в Узбекистані, напівсамостійніша політика, відмова від низки пропозицій підштовхнули реалізацію цього сценарію». Загалом він переконаний, що події в Андижані були «операцією, підготовленою третіми країнами проти керівництва країни». З цим твердженням Карімова погодився й російський президент.

Водночас експерти ООН, які змушені були розслідувати події в Узбекистані, перебуваючи в сусідньому Киргизстані, дотримуються іншої думки. В доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини, оприлюдненій на початку липня 2005 р., події в узбецькому Андижані кваліфікуються як «масове вбивство». Після кривавих подій на півдні Узбекистану на територію Киргизстану перейшло близько 500 біженців, більшість з яких згодом відбула до Румунії, щоби звідти переїхати до Канади, США, Данії, Нідерландів.

Після Андижанських подій, і особливо після відмови забезпечити міжнародне розслідування їх наслідків, серйозно погіршилися відносини Узбекистану з ЄС і США, а режим І. Карімова став, як ніколи, близьким до міжнародної ізоляції. Уникнути цього можна було лише

через повернення Узбекистану у фарватер Росії, що й сталося влітку 2005 р.

Росія не залишилась в боргу, висловивши Карімову свою підтримку та обурюючись тими, хто йому не довіряє. Власне, стосовно Андижана російське керівництво використовує політичний словник, випробуваний із часів чеченських подій: міжнародний тероризм, змова, інфільтрація і прикре нерозуміння всього цього Заходом. Визначальною обставиною в російських розрахунках стало те, що позицію Росії щодо подій в Андижані цілком розділив ще один противник американської гегемонії в регіоні — Китай. Адже і Росія, і Китай однаково не зацікавлені у появі в Центральноазійському регіоні не просто режимів, які орієнтуються на Захід, а й таких, що намагаються впровадити у себе демократію західного зразка.

Отже, від Андижанської трагедії найбільший зиск здобула Росія, що, підтримавши чинну узбецьку владу, фактично повернула Узбекистан в орбіту свого впливу. На підтвердження цього 14 листопада 2005 р. президенти Путін і Карімов підписали союзницький договір, в якому, крім економічних, є також положення про надання військової підтримки на випадок іноземної агресії. Сторони зобов'язалися надавати одна одній військові бази та військові об'єкти на території обох країн. Під час зустрічі І. Карімов заявив, що Росія для Узбекистану «завжди була і залишатиметься опорою та центральним союзником».

А вже наступного дня (15 листопада 2005 р.) Європейський Союз на один рік заборонив в'їзд на свою територію 12 чільним представникам узбецької влади, серед яких, дивним чином, не виявилось прізвища чинного президента І. Карімова. Своє рішення ЄС мотивує тим, що узбецька влада дозволила собі «неадекватне застосування сили» і не дозволяє провести незалежне міжнародне розслідування андижанських подій. Крім того, Євросоюз запровадив економічні санкції проти режиму Карімова, в тому числі ембарго на продаж зброї, військового та іншого устаткування Узбекистану, що могло би сприяти посиленню «внутрішніх репресій» (санкції з боку ЄС були частково скасовані восени 2008 р.).

У цілому події в Андижані серйозно погіршили взаємини Узбекистану з Євросоюзом і США. Адміністрація Дж. Буша заморозила понад 20 млн дол. потенційної допомоги Узбекистану, а до Конгресу США було внесено проект резолюції про відкриття справи проти президента Узбекистану І. Карімова в Міжнародному кримінальному суді у зв'язку з Андижанськими подіями. Офіційний Ташкент у боргу не залишився і висунув вимогу до американських військ, щоб ті покинули орендовану авіабазу «Карші-Ханабад».

Щодо узбецько-українських міждержавних відносин, то вони регулюються Договором про дружбу і подальше поглиблення всебічного співробітництва, підписаного в Києві 19 лютого 1998 р. під час офіційного візиту президента Узбекистану І. Карімова в Україну. В ньому містяться положення про стратегічне партнерство двох країн. До Узбекистану Україна експортує продукцію чорної металургії та машинобудування, хімічну та електротехнічну продукцію, продовольство. У квітні 2001 р. розпочалися поставки до України узбецького природного газу навзаєм поставок металопродукції та технологічного обладнання. Однак цей проект виявився недовговічним: слабкістю офіційного Ташкента після андижанських подій 2005 р. одразу ж скористалася Росія, яка взаємін за підтримку режиму І. Карімова зажадала викупити увесь узбецький експортний газ на роки вперед, тим самим позбавивши Україну альтернативного і порівняно дешевого джерела постачання енергоносіїв.

Завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте геополітичне середовище Узбекистану та з'ясуйте основні загрози національній безпеці держави.
2. Проаналізуйте зовнішню політику Узбекистану в контексті його геополітичних інтересів.
3. Охарактеризуйте геополітичне середовище та геополітичну орієнтацію Таджикистану й Туркменистану.
4. Проаналізуйте зовнішню політику Таджикистану й Туркменистану.

Рекомендована література

а) основна

1. Андрущенко (Гринько) С.В. Україна в сучасному геополітичному середовищі. — К., 2005.
2. Дергачев В.А. Геополитика. — К., 2000.
3. Дорошко М.С. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД: Навч.-метод. комплекс. — К., 2008.
4. Дорошко М.С. Країнознавство. Країни СНД і Балтії: Навч. посіб. — Чернівці, 2008.
5. Дорошко М.С., Шпакова Н.В. Держави пострадянського простору у світовій політиці. — К., 2010.
6. Країнознавство. Країни СНД, Європи і Північної Америки: Навч. посіб. / М.С.Дорошко, Р.А.Кривонос, В.П.Крижанівський, Н.Ф.Сербіна. — К., 2009.
7. Кудряченко А.І., Рудич Ф.М., Храмов В.О. Геополітика: Підручник. — К., 2004.
8. Орлова Т.В. Історія нових незалежних держав: Postsovieticum: Навч. посіб. — К., 2010.
9. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива: Монографія / Рада нац. безпеки і оборони України; Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки; За заг. ред. С.І.Пирожкова. — К., 2001.
10. Центральна Азія: геостратегічний аналіз та перспективні можливості для України: Монографія / Б.О.Парахонський, Ю.В.Павленко, А.З.Гончарук та ін.; За ред. Б.О.Парахонського. — К., 2001.

б) додаткова

1. Абдулло Р. Політика США в Таджикистані: от признания независимости к партнерству // Центральная Азия и Кавказ. — 2007. — № 4 (52).
2. Аракелян Д.В. Основні положення концепцій національної безпеки країн Балтії // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — К.: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка; Ін-т міжнар. відносин. — 2005. — №53, Ч. II.
3. Белоруссия на перепутье: в поисках международной идентичности. — М., 1998.
4. Бжезінський З. Американська першість та її стратегічні імперативи. — Львів; Івано-Франківськ, 2000.
5. Бондарец Л. Американское военное присутствие в Кыргызстане: проблемы и возможные последствия (по состоянию на июнь 2007 г.) // Центральная Азия и Кавказ. — 2007. — № 4(52).
6. Вартамян А. Участие Армении в процессах глобализации // Там же. — 2006. — № 1(43).

7. Воробьева Л. Отношение Запада к политике России в ближнем зарубежье // Новая Евразия: Отношения России со странами ближнего зарубежья: Сб. ст. — 1995. — № 4.
8. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. — М., 1998.
9. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. — М., 2001.
10. Гальчинський А. Україна на перехресті геополітичних інтересів. — К., 2002.
11. Геополитическое положение России. Представления и реальность / Под ред. В. Колосова. — М., 2000.
12. Пиззатов В. Правовой статус Каспийского моря: condominium или делимитация // Казахстан и мировое сообщество. — 1996. — № 1.
13. Гордин Ю. Почему России выгоден союз с Республикой Беларусь? // Мировая экономика и международные отношения. — 2007. — № 11.
14. Гринько С. Роль энергетичного питання в сучасній геополітиці // Нові тенденції у сфері енергетичної безпеки: Збірка статей на основі матеріалів міжнар. наук.-практ. конференції, Київ, 2003. — К., 2004.
15. Грозин А. Постсоветская Центральная Азия: новые геополитические тенденции и российские интересы // Центральная Азия и Кавказ. — 2007. — № 5 (53).
16. Гусаков В. Зовнішньополітичні альтернативи незалежного Казахстану: витоки інтеграційних устремлінь // Людина і політика. — 2001. — № 2.
17. Гусаков В. Сучасна середньоазійська політична доктрина (на прикладі Узбекистану) // Там само. — № 4.
18. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. — М., 1991.
19. Дударев К. Посткоммунистическая Туркмения // Центральная Азия и Кавказ. — 1999. — № 4(5).
20. Ельцин Б.Н. Место и роль России в период формирующегося многополярного мира // Дипломат. вест. — 1998. — № 6.
21. Завадський В.М. Процес інтеграції країн Балтії у Європейський Союз (1991–2004) // Історичні і політологічні дослідження: Зб. ст. — Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2007. — № 3/4.
22. Иманалиев М. Киргизия в системе совместной безопасности Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. — 1999. — № 3(4).
23. Караганов С. Москва и Тбилиси: начать сначала // Россия в глобальной политике. — 2004. — Т.2, № 1.
24. Каримов И. Узбекистан на пороге XXI века: Угрозы безопасности и гарантии прогресса. — Ташкент, 1997.
25. Касенов У. Центральная Азия: национальные и региональные аспекты безопасности // Казахстан и мировое сообщество. — 1996. — № 1.
26. Князев А. Россия возвращается в Центральную Азию // Центральная Азия и Кавказ. — 2007. — № 5 (53).
27. Колодин Г. Нейтральный статус обязывает ко многому // Независимая газета. — 1996. — 10 янв.

28. Комиссина И. Интеграционные процессы в Центральной Азии // Новая Евразия: Отношения России со странами ближнего зарубежья: Сб. ст. — 1995. — № 4.
29. Косолапов Н.А. Конфликты постсоветского пространства и современная конфликтология // Мировая экономика и международные отношения. — 1995. — № 10.
30. Кулиев Г. Мифы и реальности нефтяной стратегии Азербайджана // Россия и мусульманский мир. — 2000. — № 2.
31. Куртов А. Туркменистан: особенности развития политического процесса // Новая Евразия: Отношения России со странами ближнего зарубежья: Сб. ст. — М., 1995. — № 4.
32. Лаумулин М. Концепции безопасности азиатских государств // Казахстан и мировое сообщество. — 1996. — № 1.
33. Левитин Л. Узбекистан на историческом повороте. — М., 2001.
34. Литвин В. Зовнішня політика України 1990–2000 // Віче — № 12.
35. Малышева Д. Турция и Иран в борьбе за сферы влияния в Закавказье // Россия и мусульманский мир. — 2000. — № 1.
36. Малышева Д. На «фронтах» СНГ — без перемен // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — № 12.
37. Маркедонов С. Азербайджан: «без друзей и без врагов» // Россия в глобальной политике. — Т.5. — 2007. — № 4.
38. Месамед В. Ирано-туркменские отношения в эпоху перемен // Центральная Азия и Кавказ. — 2007. — № 4 (52).
39. Мехли Санаи. Отношения Ирана с центральноазиатскими странами СНГ (социально-политические и экономические аспекты). — М., 2002.
40. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980 — 2000 роки) / Л.Ф.Гайдуков, В.Г.Кремень, Л.В.Губерський та ін. — К., 2000.
41. Минасян С. Армения и программа ЕС «Политика европейского соседства» // Центральная Азия и Кавказ. — 2005. — № 6(42).
42. Моисеев Е.Г. Международно-правовые основы сотрудничества стран СНГ. — М., 1997.
43. Муллоджанов П. Российско-таджикские отношения: современное состояние и перспективы развития // Центральная Азия и Кавказ. — 2007. — № 5 (53).
44. Назарбаев Н. Общественное согласие — основа демократического развития Казахстана // Казахстан и мировое сообщество. — 1996. — № 1.
45. Нартов Н.А. Геополитика. — М., 1999.
46. Национальная безопасность Казахстана: проблемы и перспективы. — М., 1998.
47. Ниязи А. Таджикистан: Конфликт регионов // Восток. — 1997. — № 2.
48. Нургалиев М. Казахстанско-американское военно-политическое сотрудничество в контексте геополитических интересов США в Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. — 2007. — № 2 (50).

49. Перепелица Г.Н. Конфликт в Приднестровье. — К., 2001.
50. Перепелица Г.М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. — К., 2003.
51. Петровский В. Геоэкономика и политика // *Международ. жизнь*. — 1997. — № 9.
52. Пляйс Я. Россия и мир на пороге XXI века. — М., 1995.
53. Разуваев В.В. Геополитика постсоветского пространства. — М., 1993.
54. Резникова О. Россия, Турция и Иран в Центральной Азии // *Мировая экономика и междунар. отношения*. — 1997. — № 1.
55. Розширена Європа — Сусідні країни: Нова статута відносин зі східними та південними сусідами (ЄС) / Пер. з англ; Представництво Європейської Комісії в Україні, Молдові та Білорусі. — К., 2004.
56. Россия и Закавказье: реалии независимости и новое партнерство / Под ред. Р.М.Авакова, А.Г.Лисова; ИМЭМО РАН. — М., 2000.
57. Савицкий П. Континент Евразия. — М., 1997.
58. Сапармурад Туркменбаши. Рухнама. — Ашхабад, 2002.
59. Семенов Тян-Шанский В.П. О могущественном территориальном владении применительно к России. Очерк политической географии. — Петроград, 1915.
60. Симиндей В.В. Латвийский внешнеполитический курс: период становления // *Мировая экономика и международные отношения*. — 1999. — № 6. — С.25-29.
61. Современные международные отношения. Учебник / Под ред. А.В.Торкунова. — М., 2001.
62. Солодовник С. Центральная Азия. Геополитические контуры // *Международ. жизнь*. — 1993. — № 9.
63. Сорокин К.Э. Геополитика современности и геостратегия России. — М., 1996.
64. Социальный облик Востока. — М., 1999.
65. Столяров К. Распад: От Нагорного Карабаха до Беловежской Пущи. — М., 2001.
66. Сулаберидзе Ю. Грузия в политике России // *Центральная Азия и Кавказ*. — 2007. — № 5 (53).
67. Сушко О. Нові глобальні реалії та ситуація у пострадянському просторі // *Політична думка*. — 2001. — № 4.
68. Тодуа З. Азербайджанский пасьянс. — М., 2001.
69. Тренин Д.В. Балтийский шанс. Страны Балтии, Россия и Запад в складывающейся Большой Европе. — М.: Моск. центр Карнеги, 1997.
70. Трохимчук С. Україна в Європейському геополітичному вимірі: Статті і доповіді. — Львів, 1999.
71. Трохимчук С. Україна та світ. Геополітичні нариси. — Львів, 1996.
72. Труевцев К.М. «Цветные революции» и террористическая угроза в Центральной Азии // *Полития*. — 2005. — № 2(37).

73. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний та прикладний аспекти: Кол. монографія / За ред. Ф.М.Рудича. — К., 2002.
74. Україна: утвердження незалежної держави (1991—2001) / Н.П.Барановська, В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський та ін. — К., 2001.
75. Улахович В.Е. Формирование основ внешней политики Республики Беларусь (1991—2005 гг.). — Минск, 2009.
76. Усманов Д. Изменение конфигурации российского военного присутствия в Таджикистане и его влияние на обеспечение безопасности государств Центральной Азии // *Центральная Азия и Кавказ*. — 2007. — № 5 (53).
77. Фадеев А. Между Москвой и Минском // *Международ. жизнь*. — 2007. — № 3.
78. Фукуяма Ф. Конец истории? // *Вопр. философии*. — 1990. — № 3.
79. Фурман Д., Батог К. Молдова: молдаване или румыны? (Влияние особенностей национального сознания молдаван на политическое развитие Республики Молдова) // *Современная Европа*. — 2007. — № 3.
80. Хорак С. Динамика российско-кыргызстанских отношений: от ситуации центр — периферия к односторонней зависимости? // *Центральная Азия и Кавказ*. — 2007. — № 5 (53).
81. Цыбуков В. Проблемы правопреемства в Содружестве Независимых Государств. — М., 1994.
82. Цыганков П.А. Международные отношения. — М., 1996.
83. Чантуридзе Л. «Отчалить» от Монрё: подводные лодки для Грузии и перспективы НАТО на Черном море // *Центральная Азия и Кавказ*. — 2007. — № 4 (52).
84. Чепурин А. О союзничестве и комплементарности во внешней политике Еревана // *Международ. жизнь*. — 2004. — № 1.
85. Чепурин А. Семь вопросов российско-грузинской повестки дня // *Там же*. — № 3.
86. Шаумян Т. Индия и государства Центральной Азии // *Восток*. — 1996. — № 5.
87. Шергин С. Світовий порядок: концепції та реальність // *Політика і час*. — 1997. — № 1.
88. Щербак Ю. Україна: виклики і вибір. Україна в глобалізованому світі XXI ст. — К., 2003.
89. Юданов Ю. Центральная Азия — новый фаворит иностранных инвесторов // *Мировая экономика и международные отношения*. — 2000. — № 3.
90. Эмерсон М. Слон и Медведь. Европейский Союз, Россия и их ближнее зарубежье. — Брюссель; М., 2001.
91. Яцько А. За алгоритмом супі і моря. Теллуракратія та таласократія у геополітичній картині світу // *Політика і час*. — 2000. — № 11-12.
92. Abidi A. Iran and the Central Asian Republics: Interests and Approaches // *Strategic Analysis*. — 1995. — June. — Vol. XVIII, № 3.

93. Dannreuther R. Russia, Central Asia and the Persian Gulf // Survival. — Winter, 1993-94. — Vol. 35, № 4.
94. Munro R.N. Central Asia and China // Central Asia and the World. — N.Y., 1994.
95. Stobdan P. Emergence of Central Asia: Strategic Implications // Strategic Analysis. — 1995a. — June. — Vol. XVIII, № 3.
96. Stobdan P. Central Asia: India's Strategic Approach // Strategic Analysis. — 1995b. — September. — Vol. XVIII, № 6.

Дорошко М.С.
Д69 Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору : навч. посіб. / М.С. Дорошко. — К. : Ніка-Центр, 2011. — 228 с.

ISBN 978-966-521-578-3

У пропонованому навчальному посібнику на основі широкого комплексу історичних і дипломатичних матеріалів здійснено аналіз геополітичного середовища, геополітичної орієнтації та зовнішньої політики нових незалежних держав, що утворилися внаслідок розпаду Радянського Союзу.

Для студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, які спеціалізуються в галузі міжнародних відносин, країнознавства, історії, всіх, кого цікавлять проблеми геополітики та зовнішньої політики держав пострадянського простору.

УДК 94(47)
ББК 66.0я73

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ДОРОШКО Микола Савович

**Геополітичні інтереси та зовнішня політика
держав пострадянського простору**

Навчальний посібник

Текст наведено в авторській редакції

Оригінал-макет *О.В.Гашенко*
Обкладинка: *Д.М.Шевчук*

Підписано до друку 28.02.2011. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк.13,25. Тираж 200 пр. Зам. № 98.

ТОВ «НВП «Ніка-Центр». 01135, Київ-135, а/с 192;
т./ф. (044) 39-011-39; e-mail: psychca@i.com.ua; www.nika-centre.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1399 від 18.06.2003

Віддруковано у ТОВ «Зеніт». 21100, м. Вінниця, вул. 1 Травня, буд. 30а.
Свідоцтво №34213919 від 15.08.2005

НБ ПНУС

778329